

Діти Чумацького шляху

Докія Гуменна

ДІТИ

ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ

РОМАН У 4-ох КНИГАХ

ДРУГЕ ВИДАННЯ

КНИГА ПЕРША

1

У ЗАПАШНИХ ПОЛЯХ

1. ЧЕРЕВИК

I.

Кожен краєвид має свою принаду, свій чар.

Цей куточок не схожий ні на Полтавщину з її м'яко-хвилястими обрисами, ні на рівні степи Таврії, де нема за що й оку зачепитися, ні на прорізані ярами глибокі придніпрові балки, ні на поліське лісове царство, — ні на що, чим красна Україна.

А хіба Дрижипільщина не красна своїми лісками-перелісками, своїми полями та овидами-краєвидами, хуторами, розкиданими по неглибоких балочках?

Ось навіть Дарочка, яка на своєму віку мало що бачила, й та раз-у-раз озирається. Чого б то їй озиратися? Ідуть вони, наймолодші діти великої Осташенкової сім'ї, веселим, дружним гуртом оцього сонячного, неділішнього ранку до церкви в Марійку. Тепер цієї сім'ї вже нема, нащадків деяких навіть слід загубився після розгрому цих хуторів. Але той сонячний, неділішний ранок був ще в ХІХ-му столітті і всі вони, — Дарочка, сестра її Наталка, брати Маніло та Никодим, — всі вони були юнаки, налиті соками щастя, здоров'я, молодих надій, як пахучого польового зілля.

Дарочка серед них наймолодша, — мизинчик, мазунка в Осташенковій сім'ї. Їй нема ще сповна чотирнадцять років. Вона йде-йде — та й озирнеться назад. Що вона там бачить? Нічого не відповідає, мовчить.

Вона не може висловити словами того, що бачить. Таке, що й усі, але ніхто крім неї не помічає, не бере до серця. Красу.

Спочатку вона озирається, щоб помилуватися, як тріпочеться-тремтить лист на сокорині. Дві сокорини стоять при шляху, двоє сторожів при вході. Хто хоче зайти на хутір, має змогу спинитися тут і подумати, бо від сокорин ще довгі гони до садка. В тому садку, мов у кожусі, закутана самотня хутірська оселя Осташенків.

Коли не видно стало гри сріблястого листу, Дарочка вже озирається, щоб подивитися, як відпливає в невідомі обрії їх хутір, як зливаються із невеличкою цяточкою садка осокари. Для когось іншого то може й невеличка плямка на небосхилі, але для Дарочки, — світ, повний невичерпного значення й змісту.

Мимохідь зірвати листка з грецького оріха, розтерти в руках — як пахне! Понишпорити межі кущами за порічками та аґрусом у старім садку. Ідучи до пшениці,

полазити на рову за суницями, великими й солодкими, з ніжним смаком. Пригнути гнучку довгу гілку молоді вишні, кинути в рот кілька найстиглих ягід. Вилізти на черешню над вечір по сіро-виглянцованому стовбурі з навмисне виточеними для таких пострибунчиків, як Дарочка, сучками.

Цим не кінчаються Дароччині володіння. З саду треба козиним бкоком вистрибнути на вузьку стежку, що починається зразу за клунею. Вона біжить униз між густими стінами конопель вище людського зросту. Продертись повз міцний і дурманний конопляний дух і збігти в балку. Між лозою й травою, захована серед поважних і завжди засмучених верб, протікає кришталева хвоста.

Тут починався для Дарочки зовнішній світ, тут починалося її трудове життя. Ще з сімох років пасе тут Дарочка товар і вся ця балка вигинчаста, із стежками до якихось інших хуторів, — виходжена, витупана Дароччиними ноженнями. Кожен вигин, кожен горбок і кожну ямку, кротовину знає вона тут.

От скільки то всього відчувається Дарочці, коли вона дивиться на прикляклу до небосхилу цяточку. Хай собі посміхується з неї за це Никодим, він завжди знайде з чого посміятися, — але хіба воно кого дошкуляє?

II.

Наталка з Манілом ішли вперед і ніг під собою не чули, так заговорилися. Маніло й Наталка товаришують. Маніло ж у сім'ї великий розумій! Він ходить до школи в Дрижиполе і гляди ще доучиться до поштового чиновника. А Наталка до школи не ходить, бо то дівчатам ні до чого. То Наталка спокою не дає Манілові, — розкажи та й розкажи! Маніло мусить усю науку їй переказувати. Оце 1 саме Наталка засвоює велике відкриття: не сонце ходить круг землі, а земля обертається кругом великого світила.

— Я тебе навчу, Дарочко, — говорить тимчасом Никодим найменшій сестрі. — Так у тебе в'язи зболять. А ти приший собі очі ззаду. І в Марійці будеш, і надивишся...

— Та й як це — пришити ззаду? — серйозно перепитує Дарочка, довірливо дивлючись на брата.

— А так: візьми голочку й ниточку... — ще серйозніше каже Никодим.

— Та й яку голочку й ниточку? — допитується Дарочка.

— А мальовану!..

Цей Никодим що не скаже, то півтора людського! Не хочеш, то будеш сміятися.

Якось зимою не було чого робити йому, вималював на картонці від стінного календаря квітку, ще й написав великими літерами:

"Гарна квітка, бий його коцюба!!!"

І всі, старші й менші, кихкотіли з цієї "коцюби", аж мати розсердилися.

—: Чого гзитеся? Бодай ви в чуді сміялися!

Строгі були мати. Враз затихли всі.

От уже й Марійка близько. Тут перед коловоротом під кам'яним хрестом, вони, звичайно, сідають рядком і взуваються. Бо то панські діти взуваються для того, щоб уберегти делікатні ноження від грудок. А мужицькі глядять свого взуття більше, ніж

свійську підшву. Ногам нічого не зробиться, як пройдеш яких п'ять верстов. А за черевики треба гроші витріщати, та ще й як тих ніг аж дванадцятро пар... Настарчиш?..

То так батьки казали. А діти трохи інакше міркували. Краще босоніж перебігти тих кілька верст, а вже в село увійти в повнім блиску, — в новеньких, виглянцованих черевиках. Певно, що новеньких, їх же більше носили при собі, ніж на собі.

— Та й гарні ж наші дівчата, бий його коцюба! — не витримав Никодим, окидаючи веселим оком сестер.

А гарні! Особливо Дарочка. Дівча воно тонке, як патик, струнке. Личко довгасте, тонковиде, з ніжним рум'янцем крізь смагляву церу. Карі очі — наївні, правдиві, запитливі. Дві чорні коси спускаються аж до колін. А як округити їх біля голови над широким чолом, то так і проситься бажання порівняти її з квіткою. Росте між усяким зіллям степовим квітка-волошка, дивиться на Божий світ своїми задумано-наївними очима й не знає, яка вона гарна.

І Наталка на неї схожа — зразу впізнаєш, що сестра. Але трошки ширше очі поставлені, трошки ширший овал лиця, трошки... і та, й не та, — якась простіша, не квітка, а міцна, замашненька дівчина на виданні, з доброю посмішкою і шорсткою робочою рукою. Робітниця в хаті!

Дарочка й Наталка зодягнені точнісінько одна, як друга. Широко облямовані унизу оксамитом рипсові катанки, сорочки з вишиваними поліками й подолами, зелені спідниці з широкою оксамитовою лиштвою. А ще — червоні справжні коралі і коси довкола голови, кибалкою увінчані.

І ще третя, їх товаришка марієцька, Мар'янка Ферен-цева, теж так само повинна бути зодягнена. І ще четверта, Служаївна Яринка, що на хуторах за Троянами живе, казала — конче так само зодягнеться.

— Це як вистрояться наші дівчата під церквою, — всі люди на них зглядатимуться, — каже Маніло.

— А я ламаю собі голову, чого вони тієї неділі ждуть не діждуться. Думав, може й справді Богу молитися, — просторікує Никодим.

В неділю до церкви — було то велике свято й радість хутірським та сільським дівчатам. З ранньої весни по глибоку осінь гарували вони в темній та чорній роботі на полі та в городі. Тим то ці неділішні виходи до церкви були справді великою розвагою та подією. Ніяка втома у най-гарячіші жнива не перешкодить дівчині хоч раз на тиждень похизуватися своєю вродою та убранням на людях. А тоді цілий тиждень цими спогадами жити.

Попередньої неділі товаришки змовлялися одягнутися в усе однакове, щоб навіть і стрічки були одного кольору, й коси однаково зачесані. Щоб, як доходитимуть до церкви, всі відразу звернули на них очі та питали одне в одного:

— Котра ж це Осташенкова, а котра Мар'янка?

— Та їх аж дві, не розбереш!

— І то видумують!

Змовлялися ще й так: у наступну неділю підуть не до Марійки, а до Розумниці, на третю — аж до Сабадаша.

— А де ж мій другий черевик? — скричала Дарочка, як уже сіли під хрестом і почали взуватися. — Мабуть, у тебе, Наталю?

— Хіба ж ти мені давала? Никодим ніс!

Справді, Никодим ніс. Так, як то він завжди носить: настромить черевики за вушка на кийка, кийка на плечі й чимчикує собі, просторікує. Але ніс, то ніс — де ж це ще один черевик?

Обдивилися кругом себе, Никодим навіть помацав кишені. Що за okazія? Що за лиха година?

Нема одного черевика, лівого. От тобі й пішли до церкви!

— Він десь по дорозі впав, я ось вернусь і зараз знайду його, — каже винуватим голосом Никодим, вже зовсім без смішків.

Дарочка аж умліває з розпачу. Така вразлива.

— Ой, Боже ж мій, Боже мій, що мені тепер мама скажуть?

— Ти не бійся, Даруню, мама й знати не будуть. Вертайся зараз із Никодимом, та добре дивіться — він десь лежить на дорозі, — умовляла її Наталка, сама мало не плачучи.

Розділилися. Двоє пішли вперед, двоє вернулися. Але настрої безжурного ранку впав у пил посеред дороги.

IV.

У Марійці біля Ференцевої хати в садку Маніло побачив під яблунею Данька й Меркурія Сарґолу, що з Троянових хуторів.

Данько, Мар'янчин брат, був вірний товариш Манілів, а Меркурій заглядав сюди більш через Мар'янку. Вони також мали йти до церкви, було ще рано.

Мар'янка помогала матері ліпити вареники з сиром, як вступила Наталка. Найстарша дівка в хаті, вона вже була вбрана — точнісінько, як Наталка. Такі ж черевики були й у Наталки, такі ж самі були б і на Дарочці.

Як почула Мар'янка, що скоїлося, аж у жар її вкинуло. Черевика згубити! А хто ж то такий спритний? Отой Никодим? От іще! Високий до неба, а дурний, як не треба!

Як же це вони тепер без Дарочки будуть? Ще може й Яринка Слухаївна не прийде?

— Чому Яринка не прийде? — почув її останні слова Данько, що ввійшов разом із приятелями із садка до хати.

— Глухий не дочує, то видумає! — відтяла Мар'янка. — Он Дарочка черевика відбігла!

— Відбігла? — перепитав своїм басом Меркурій, мацаючи любовно свого стриженого їжачка. — А голови вона, часом, не відбігла? — І подивився на всіх розсміяними очима, хоч не сміявся наче.

Цей Меркурій не дуже то був добросердний. Всі, як один, бідкалися тою пригодою Дароччиною, а він байдужісінько мовчав. Данько навіть закинув був:

— А знаєте що? Замість до церкви, — ходім-но й ми шукати...

— Та ні, мабуть, ми тут отягаємося, а Дарочка з Цико-димом вже давно біля церкви, — заперечила Мар'янка, якій так хотілося, щоб не розладналося очікуване цілий тиждень свято.

— Хто хоче, то нехай іде... Не мав роботи... — прогув своїм густим басом Меркурій. Неслухняна посмішка таки вибилася крізь непорушну байдужність.

Він був перший бас на крилосі.

V.

Дарочка з Никодимом сиділи за садком на рову й чекали. Никодим, — тихий і винуватий, — ні в сих, ні в тих, заглядав за суніцями і клав їх на пелену Дарочці. А Дарочка невтішно плакала. Нема черевика! Боса тепер!

І сказати не можна в хаті.

Тато почнуть зараз пригадувати, як то вони замолоду жодних черевик і ввічі не бачили, в постолах ходили... У двадцять років в самій сорочці ходили, штанів не було. А тепер вам дай готове, та крамне, та й того не вмієте шанувати...

Мама такі, що ще й наб'ють. Тато тільки поговорять, а мама круті в них.

Так, наче вона це навмисне зробила!..

— Ходімо, ще раз обшукаємо. Може ми кепсько дивилися? — підіймає свою похнюплену голову Дарочка...

— Ну, ходімо, — покірно відказує Никодим.

І вони, вже которий раз, знову виходять на шлях, знову пантрують очима, скільки око сягне. Але черевик чудом зник, щез. Ніхто не йшов, крім них, цим відлюдним шляхом — і щез!

— А що я мамі скажу? — в сотий раз питалася Дарочка.

— Зажди, он здається наші вже йдуть. Може вони знайшли?

Одні й другі намагалися на відстані вгадати, чи ті з черевиком, чи ні? Хотіли вичитати щось утішне. Де там, не видко, щоб було щось утішне! Вони й до церкви сьогодні не заходили, як побачили, що Дарочки нема.

Тепер — як повинитися перед старшими? На Осташен-ковому хуторі купівля нових черевик була величезною подією, вона траплялася на кілька років раз. Там копійка була он як дорога.

Ніхто з цих дорослих, чистих серцем, дітей, і гадки не мав, щоб якимось вибрехатися, напустити туману. Цього не було на Осташенковому хуторі зроду. Тут не вміли ні брехати, ні хитрувати, — такий уже рід був нелукавий. Не візьме, де не поклав. Не прибавить у розмові, не відбавить. Не приличкує. Потреба в щирій правді, — то була невід'ємна частина Осташенкової вдачі.

Проте, як на те йшлося, — не судилося ні в цю, ні в наступну неділю татові й мамі дізнатися про невідшкодовану втрату.

Молодь не знала, що в господі гості. Приїхала найстарша сестра, Донька, з Побійної довідатися до батьків. Донька, а власне, Єлисавета (невідомо, чого її перехрестили на Доньку), що була там замужем от уже другий рік, не втерпіла та й довідалась додому.

Вже й індик був зарізаний, як на Великдень, вже в хаті був дим коромислом, як поприходили із церкви діти, — де там було про черевики думати? Дарочка кілька разів поривалася, щоб матері повинитися, — несила ж таїтися! — як мати її перебивала:

— Побіжи в льох, з глечика сметани збери!

— Поскоч у садок, вишень нарви, — Доньці додому...

— Подивись, чи там свіженького сінця кинуто коням... Тимчасом, нашвидкуруч смажилася яєшня, — самі

ніколи цього не їли, все на ярмарок до Дрижиполя везли. Так за гістьми не вдалося правди сказати. Ну, а в будень на хуторі не до святкових черевиків. Скінчилася неділя й знов цілий тиждень невсипущої, тяжкої, непере-робленої роботи. В неї втягався весь хутір, від найстаршого до найменшого¹.

VI.

Саме починалися жнива, час, коли сплять яких дві-три години на добу. На Осташенковому хуторі наймитів ніколи не водилося, своєї голоти було досить.

Все різноманітне господарство, в якому мало що докуповувалося, провадилося своїми, ненайманими руками, а для цього треба було гарувати від світання до смеркання. Город, поле садок, худоба, коноплі, птиця, вівці, — Господи, чи є край цій роботі?

Дарочці, як найменшій, діставалася найлегша робота. Дарочку любили всі й жалували. Обід зварити, хліб спекти, свиням дати, тричі на день корову подоїти, — все, що біля хати випадає, — це ж виграшка, спочинок проти тієї каторжної роботи в полі, на стерні, під палючим сонцем.

І як Дарочка не огиалася, однаково, це її не минало.

— Та я б радніша в степу, мені спека не страшна, — просилася вона.

— І куди отакому патикові братися до серпа? Хіба ж видолаєш ти... цілий день на сонці?

— Видолаю!

— Дві копії нажнеш і зв'яжеш?

— Нажну і зв'яжу! Аби тільки не оця хатня крутанина... Бо в хаті звиваєшся цілий день, як муха в окропі, —

і познаки нема, що щрсь робилося.

— Ось диви, як руки порепалися, — показувала Наталка свої зашкаралублі руки, грубі від серпа й цурки. — А спідниці до цих снопів десь треба залізної...

— Ну, Дарунько, як так уже тобі припекло, то ставай з нами перевесла крутити, — каже тато. — Узавтра мати вдома зістанеться, хай спочине...

Перевесел треба накрутити стільки, щоб усім женцям узавтра на весь день вистачило. Вили їх до місяця. І справді, тонкі, ніжні рученята Дароччині зашкарубли, набрякли, зранилися, а сама вона впала під ранок там, де стояла, кулака під голову та й заснула солодким сном.

А вдосвіта до схід сонця, — ну, за яких може годин дві, — вже тато будять:

— А нумо, вставайте, поки роса... День не стоїть, зимою виспитесь.

Вдень буде сипатися пшениця, бо нестерпна спека й суша стоїть уже відколи.

Зрештою, прийшлося ту пшеницю до місяця жати. Чи ж до Дароччиних черевиків за такої напруженої жнив'яної гарячки?

VII.

Другої неділі, як зговорилися, — ніхто до церкви не йде. Никодим відмовляється, що втомився, хоче виспатися. Наталка ж таки справді заспала, аж сонце крізь продерту стріху в клуні вдарило золотом їй у вічі. Маніло чогось пішов до Дрижиполя. Старші десь порозходилися. Хібащо, тато пішов до церкви сам.

Прокидається Наталка, — нікого вже нема в клуні, одна Дарочка сидить, примірює її черевики та рюмсає.

Жаль так стало Наталці — розпадається, сердешна дитина, а чим ти їй допоможеш? Якби мала за що, то купила б, та ба... Зроду не мала Наталка грошей.

— Ну, не будь така дурненька, Дарочко, я сама сьогодні все розповім мамі, вони не будуть нічого казати. Хіба ж можна так усе до серця брати?

От уже ця Дарочка! Така вразлива! Така недоторкана! Чи що вколе, чи вшкрябне, то інше за мить і забуло. А Дарочка довго-довго переживає, пам'ятає — і забути не може. Все до серця бере.

І в кого воно таке тендітне вдалося? Таке діткливе? Як паненя.

— Еге, добре тобі казати! — Дарочка сиділа, обнявши коліна, й сумно дивилася на Наталчині черевики. — Нема в що взутися, мама не знають... Як я їм скажу?

І як на те, за столом при обіді такий веселий гармидер зчинився. Тато сьогодні дуже говорущі. Десь чарку випили. А як тато веселі, то дітям тільки подай Боже/ Не сміли самі й рота розтулити, як старші мовчать, але тепер, що гляне одне на одного, то й регочуть. Забували, що з татом та з мамою за панібрата не годиться...

Коли ж самі тато забули. Вони розповідали, що чули-бачили в церкві.

— А оте Сарґолове дурило, як завело апостола читати, то мов із кадовба.

Сарґолове дурило! Ха-ха-ха! Цей пихатий Муркур із їжачком на голові! Тепер уже за ним навіки зостанеться прізвисько "Сарґолове дурило". О, прізвиська на Осташенковому хуторі ніхто не обмине, як свої долі. Навіть рудий, кудлатий пес Віська зветься в них Гуйджасало, — бо обзивається на це кумедне слово.

— А що ж, хіба не дурило? — перепитує батько й обводить усіх очима. — Куди йому ще лізти до апостола? Оце в четвер на ярмарку в Дрижиполі зустрівся я із старим Яринеем, чарку випивали. Що вже нарікав він на Муркура! Ледащо, чуєте, росте, та й годі. Йому, каже, не про хазяйство дбати, а циганом бути. Скрипочку в руки, та й тирликає... А що коні голодні, що воли не напоєні — йому за всі голови... І отаке дурила лізе ще й апостола читати.

— Чула я, що старий Сарґола вже не одну скрипку на голові йому побив — обзивається від печі мама. — Ану, гляньте-но там у вікно, на кого це Гуйджасало так бреше? Либонь, когось Бог несе.

І що ж! Промайнула під вікном тінь і до хати входить... Сарґолове дурило. Чи то пак, Меркурій... Про вовка помовка...

Меркурій скидає кашкета, ніяково ворушить свого їжачка й каже густим басом, — мов із кадовба:

— Доброго здоров'я, ївши... З неділею будьте здорові! Всі за столом так і хлихонули, але батько спинив цей

регіт помахом вії і так само поважно відказує:

— Спасибі, будь і ти здоров! Просимо до столу... Меркурій ніяково мнявся. До столу він не сів, а сів віддалік на ослоні.

— Що скажеш, синашу? — так само поважно запитав батько.

— Послали мене тато шукати гнідого лошати, — не поспішаючи, відказав Меркурій.

— О, ще й до прикладу! — не витерпів Никодим.

Всі почали знову кихкотіти. І сам Меркурій почав сміятися, хоч не знав доладу, чого це так усім тут весело. Цих Осташенків він бачив на людях — такі тихі та сором'язливі, пісні. Завжди знічуються. Диви, не думав, що така весела в них хата. І він сміявся, показуючи міцні, рідкі зуби.

— А, щоб тобі та бодай тобі! — аж сльози навернулися в очах у мами від сміху.

А таїові хоч би що! Сидять, мов не вони, розпитують, — де, коли, як, якої докладно масти щез лошак?

— Чи ж може так далеко забігти лоша від Троянів аж сюди до нас?

— Бо де вже тільки не шукав... Оце й до вас зайшов, може чули, що хтось знайшов...

Знову всі у сміх!

— Обрік вам грає... — подивився на них докірливо тато. — Дайте-но хлопцеві черв'яка заморити!

Меркурій був не від того, щоб "черв'яка заморити", або, як ще казали, "коня попасти". Як поставили йому миску з варениками, а другу із сметаною, то він геть чисто забув за лоша.

Може й справді лошати шука[^]? Хоч воно з усякого погляду дивно. Де Сарґолів хутір, а де Осташенків?

Ніколи в житті Меркурій не був тут, не приятелював так дуже з Осташенковими хлопцями, а це... Такий друг і приятель... Йому слід би йти вже собі, далі шукати свого лошати, а він отягається. Постойкує, щось розказує, ще хочеться йому в садку посидіти, черешень попоїсти. Чи не Наталка тут причиною?

Та ні ж бо! Наталка чи не старша за нього на рік-два, — він ще паршук, жаба зелена проти неї. Правдиве Сарґолове дурило...

— Ну, а тепер скажу, чого я прийшов до вас, — таємничо пробубонів своїм басом Меркурій, коли хлопці опинилися в садку під крислатою черешнею, обт[^]женою бурштиновими, стиглими ягодами. — Кличте-но Дарочку. Я знайшов її черевика!

— Та бре! Не може бути! — аж підскочив Никодим.

— Ото, не може бути! — з досадою бубонить Меркурій, стримуючи неслухняну посмішку. — Як це не може бути, коли воно вже є!

— Та ні, я хотів сказати... — виправдувався Никодим. — Де, як? Ми ж усе чисто обшарили...

— Так ви шарили! Катай за Дарочкою. Але Маніло вже й сам катнув.

— Черевика знайшли! — крикнув він не своїм голосом через вікно.

Добре, що самі дівчата порали в хаті, мама десь забарилися на дворі.

Дарочка саме мила ложки. Так і випав її з рук полумисок.

— Де? Де ж він?

— Катай за мною! В садку!

Біжить Дарочка поперед Маніла, аж ніг не чує під собою.

Але яке розчарування! Під черешнею нічогісінько нема, навіть і хлопці десь щезли.

"Дурять!" — думає Дарочка. "Дурить Меркурій!"* — думає Маніло.

Дарочка дивиться з невимовним докором на Маніла, вії тремтять, вона може й заплаче зараз.

І в цю хвилину під ноги їй з черешні падає черевик.

— Це добра робота! — бубонить із черешні Меркурійів голос. — Щоб на черешні черевики росли!

— О, диви! То може Дароччин? — обзивається з другої гіляки Никодим. — Справді!

Вони злазять із черешні, а Дарочка тішиться черевиком, їй навіть у цю хвилину не здається дивним, що на черешні черевики ростуть. Кудлатий Гуйджасало теж був підскачів до черевика, але вона йому не дала, до грудей притисла.

Проте, відразу ж Дарочка зів'яла.

— Та це ж не лівий, це правий!

— А ти якого згубила?

— Лівого! Це не мій черевик...

Хлопці запитливо дивилися на Меркурія. Чого це він голову морочить? Чи ж справді це — знайдена пара до Дароччиного черевика?

Меркурій ніяково вихрить свого їжачка. Тепер йому незручно лізти на черешню, хоч може там росте ще й лівий черевик. От, досада! Забути, що саме лівого, а не правого черевика бракувало. Мар'янка Ференцева скільки наказувала, — "лівого, лівого!".

Дарочка й сама собі не вірила. Може й справді вона забула? Може й справді лівий черевик у неї, тільки правого загубила?

Метнулася прожогом за своїм одинаком, а хлопці зажадали від Меркурія пояснень.

— Хлопці! — таємничо сказав Меркурій і вийняв десь зза пазухи ще одного черевика. — Тут є й лівий, бо я забув, якого бракує, то взяв обидва...

— То це не Дароччин? — в один голос скричали вражені братове.

— Та... ні... — зам'явся Меркурій. — Це мої... себ-то... моєї сестри, Антосі...

— Ну, а вона ж... як?

— Вона?

Меркурій не поспішався розповідати про ті складні сплетіння долі, що привели його з черевиками на Осташен-ків хутір. Він ворушив їжачка й сміявся, показуючи рідкі зуби.

— Тихо... Пс-с... Дарочка...

Дарочка несла свого черевика, а попереду неї біг рудий Гуйджасало. Дарочка притулила свого до того, знайденого. І... диво дивнее! Це таки був лівий, не правий, як їй щойно здавалося.

— Чого ж ти казала, що правий, як же ж лівий? — докоряв їй Меркурій вже не стримуючи посмішки. — От, дурна коза!

— Еге... — заперечила Дарочка, не маючи часу на іншу відповідь. Вона взулася вже, їй треба було відчутти на ногах обидва черевики. — І де ти його знайшов?

— Отут, у рову, — невинно пробубонів Меркурій. — Шукав лошати, а знайшов...

Коли придивляється, придивляється Дарочка, — і знов зів'яла.

— Це не мій!

Троє хлопців мовчки дивляться один на одного.

— Не мій! Мій не так заходжений, і глянцу більше, і... Корок тут не так скривлений...

— Ану, дай я прикладу одий до одного, — шукав порятунку Меркурій.

Приклали. Точ-у-точ однаковісінькі, тільки ж не пара.

— Бери, дурна, та мовчи, — умовляв Меркурій. — Знаєш приказку: "Дають — бери, б'ють — тікай!"

— Ні, не возьму!

— Чом?

— А що я мамі скажу?

— От мені лихо! — схрестив на грудях руки Меркурій 1 добру хвилину дивився зчудовано на Дарочку. — Я ще таких не бачив. А навіщо ж тепер мамі що розказувати?

і

Ні, це не вкладається в Дароччиній голові. Щоб щось від матері затаїти? Як не можна мамі сказати, то це якийсь гріх?

І щодалі, то байдужіший ставав їй той чужий черевик. Ніякої радості з нього, бо це не той, якого згубила. Хоч яка довірлива Дарочка, а вже побачила, що тут її нащось дурять, хотять підкинути якогось чужого черевика. Неправдивого. І ця неправда, що їй була така огидна, ставила стіну між її самотнім черевиком та тим чужим...

Даремно умовляв її Меркурій при мовчазному співчутті братів, мовляв, це ж тільки мертва річ, шкіра. Байка, на чій нозі вона буде. Це, — ну, правду сказати, — Антосині черевики, з яких вона давно виросла й давно їх не носить.

Дарочка була непохитна. Брати чуже? Та ще й потайки від мами? Цього її наївна, цілинна душа ніяк не могла втямити. Якись хитрощі, якись крутіства, все це чуже її натурі, вирощеній на хуторі, на полі, далеко від різноманітних, повсякденних стосунків з людьми.

Інша річ, якби це знайшовся її черевик з отими трохи закандзюбленими угору носками. То щось рідне. А це..

На Осташенковому хуторі ніхто ніколи не брехав. Не вміли. Батько й мати не навчили. А тут — скільки не носитиме цього черевика, все за ним брехня буде волоктися...

— А що, як я вас помирю? — сказав, нарешті, Маніло. — Берімо черевика й ходімо до мами, чи до тата, всі разом...

— Я не піду!

— Я не піду!

В один грлос скричали Меркурій і Дарочка.

Ще ніхто з них і слова не сказав про це. Чого це цей дука, задавака Меркурій Саргола, який ніколи в близьку дружбу не заходив із Осташенковою молоддю (оце Сарголове дурило!), — чого це вш раптом узяв до серця Дароччину біду? І так розпадається, щоб Дарочка цього черевика узяла. Ніхто й слова не сказав, а мати про це запитають.

Хоч яка невправна була Дарочка у житті, а добре тямилася, що мати про це питають. І їй було чогось соромно. Ще подумують, що до неї, як до дівки вже, залицяється парубок?

Меркурій же мав свої причини, щоб старі не знали про цю добродію. Вони там на ярмарку у Дрижиполі як здиблюються, як почнуть під возом п'ятерика розпивати... Ще, боронь Боже, до тата дійде...

В Меркурія є чимало таємниць, яких не знають ні батько, ні мачуха...

Але в цю хвилину під черешнею з'явився ще один черевик. І приніс його не хто, як кудлатий рудий пес, Гуй-джасало.

Він собі лежав, мов неживий, розкошуючи на холодній траві в таку спеку, і не звертав уваги на молодь. Понаносили купу черевиків і справляються коло них. Не знати, що йому спало на думку, — може подумав, що й він теж повинен свою долю вкласти, — але він раптом скочив на ноги й прожогом побіг кудись у агрусові кущі. Саме в ту хвилину, як Дарочка й Меркурій зішлись на одному, — з кущів урочисто вийшов кудлатий Гуйджасало й у зубах, мов зайця, за вушко, держав... справжнього, істинного, лівого Дароччиного черевика. Приніс і поклав рядком коло перших двох. Стало три.

До того серйозно клав свою долю Гуйджасало, що від сміху несила було вдержатися.

Та ба! Черевик був пожмаканий, вушко одне роздерте, гумки розтягнені. І все ж, — свій, рідний. Який вже не є, — Дарочка не потребує іншого.

Гуйджасало радісно лашився, махав хвостом, задоволений, що таке бурхливе враження справила його забавка. Недаром він її відняв у теляти, що жувало згубу під осоком тої неділі, недаром заніс у гущавину під кущі. От і здалося!

Але то була його таємниця. Так само не розкаже й черевик, що він зачепився за гілку й нещасливо впав із Ни-кодимоного кийка на землю.

Меркурій не мав більше чого робити, як вийняти й четвертого, правого черевика. Та й поклав його поруч із трьома, отак сам до себе лише всміхаючись.

Стало чотири.

2. НА ВЕСІЛЛІ В ОЛЕВСЬКИХ

I.

Меркурій поспішав.

Він не зчувся, як пройшов день у Осташенковому хуторі. Хто ж знав, що ці тихі, та непоказні Осташенки — удома такі милодушні, сміхами й веселощами надихані, як степове повітря сонцем і пахощами польового зілля? І це зовсім не та галаслива, нерозминуща з чаркою веселість, яку досі знав Меркурій. Якась чиста й незакаламучена, як увесь затишний дух їхнього хутора. Ясна, правдива, незлостива.

Меркурій почував себе так, наче він добре-добре відпочив. Скинув із плечей важкий тягар, якого звук носити, і щойно тепер відчув, як той тягар намуляв йому плечі.

Але все ж, він дуже, дуже поспішав. Просто біг. Так біг, що на Троянах, де три дороги різно йдуть, зопалу мало не завернув додому, — коли ж йому треба тепер до Олевських.

Це вже батько дадуть йому чосу! Такий-сякий, ледацюго, оббийбоко, гульвісо! Де волочився? Хазяйські діти он пильнують добра, а ти тільки й знаєш — його переводити... І пішло, поїхало...

Ці думки Меркурієві розбив глухий тупіт копит по шляховій пилюці десь позад нього. Два верхівці невзабарі вирівнялися з Меркурієм і він впізнав у них двох молодших Олевшанок.

"Чого це вони гарцюють кіньми, коли в них удома весілля?" — здивовано подумав Меркурій, проводжаючи поглядом вершниць, особливо ту старшу, Маринку — струнку й недосяжну.

А, це певно, старий посилав їх кудись за чимось...

Дві амазонки як з'явилися, так само швидко промчали й зникли в пурпурових проміннях західнього сонця. Рисаки

Олевських були знамениті, славилися далеко. А ці дівчата мов позливалися із своїми кониками, сиділи струнко, впевнено в сідлах, як і в житті почувалися. Вся сім'я Олевських кохалася в гарних конях і всі дівчата добре їздили верхи. А дівчат там було багато.

Старий Нечипір Олевський був колись наймитом у пана Браніцького, хвосту волам крутив. Така сама мужикота, як і ми, грішні. "Так йому Бог дав", — перекривив у думці батька Меркурій, — "що він собі розбагатів коло панських волів". А тепер уже налічував землі не десятинами, як Осташенки, не десятками десятин, як Сарголи, а сотнями. Мав у власності землі цілих сіл. Ось віддає заміж старшу дочку, Меланю, за попового сина, лікаря Хрисанфа Дем-ницького, й у придане дає Розумнянські землі, п'ятсот десятин.

Нечипір Олевський не цурався старих звичаїв, старих друзяк. Ось зустрінеться на ярмарку в Дрижиполі у четвер із Сарголою, Полішуком, Барабашем та іншими хазяями з Троянівських хуторів та й залюбки з ними роздушить півока десь під возом на землі. Спочатку про молодече чумакування згадають, про предків чумаків з діда-прадіда, а потім і затягнуть чумацької... Любили, хвалити Бога, чарку, а бесіда сама текла.

Оце й тепер Меркуріїв батько, видно, не на один день засів за весільними столами у Олевського, як загадав йому прийти по коні.

Ну, а вже молоді, ті все заводять удома на панський лад. Компанії з такими, як Меркурій та сини-дочки інших хуторян, не водять, зимою вчаться по школах, літом не роблять у полі, як вони з Христею та Мокриною, — хіба пошле старий котру за наймитами доглянути.

Ось же йде він, хазяйський син, до них не на весілля, а як наймит, — лише коні забрати.

II.

В подвір'ї Олевських було, як у четвер на ярмарку: повно возів, бричок, тачанок, якихось бідок, верхових коней. Гості з усіх околиць з'їхалися: попівські родини, Дідичі, а з хуторян, — лише шляхта, але не ця недавно розбагатіла троянівська мужицька хуторянщина. Лише старий наскликав старих своїх приятелів і кумів, а з молоді нікого не було.

Молодий, — Хрисанф Демницький, що оце недавно вивчився на лікаря, — привіз із собою на весілля хор. Хоч і був він лікарем уже, але не кидав своєї, з юнацьких літ запровадженої, витівки. В Дрижиполі, де батько його був попом, він зібрав коло себе хлопців і дівчат та й вчив їх співати не тільки в церкві, а й так. Щороку приїздив на вакації додому й знову щороку збирав своїх хлопців та дівчат...

Отож, цей хор також сидів за весільними столами. І думаєте, що співали? Якихось панських, новомодних пісень? Де там! Тих самих, що щовечора на вулиці співають — чорноморця, журавля, отаке-о... Що в тому гарного — дивувалися, знизували плечима деякі. Отакі собі мужицькі пісні, що їх кожна баба курдибакає...

Яриней Саргола давно вже завоював увагу тих хазяїв, що сиділи неподалік. Він такий був говорун, — що не скаже, то до прикладу. Завжди, де він у компанії — найбільш за всіх говорить, має щось нове й цікаве розказати. А всі, хоч і не хотіли, починають слухати.

Був замолоду чумаком, батька й діда мав чумаків, ходив багато по світі, — то мав що розказувати. Але ж от і Олевський немало світа бачив, мабуть ще й більше, бо й у Варшавах і поза Варшавами бував із панськими волами. Та він тільки в конях кохався, говорити ж не вмів. Але ж як розкаже дядько Яриней, то з нічого щось цікаве виходить. Такий дар чоловік мав.

Правду кажучи, Меркурій знав з першого слова, яку із своїх баєчок розказує батько. Чи то про те, як він навчився з отченаша грамоти, чи як він у Києві дурисвіта обдурив, чи про панщину, якої він зазнав до двадцяти своїх років.

Якраз у той час, коли проходив повз вікно, затулене кущем безу, Меркурій почув, що мова йде про нього.

— Ой, куме, куме... І зостався я з малими дітьми горювати, Муркурові було вісім місяців, а найстарший, Мокринці, п'ять рочків, як Ганна моя померла. Діти! Писклята! Біда!.. Що ж вони винні? Та беруся я картоплю варити, а Мо-кринка мені помагає оббирати, а Христі кажу колиску колисати. "Киріє, — зустрів я її, — чи підеш служити до мене?" А Кирія...

Меркурій напам'ять знав: зараз батько почне хвалити

"Керейку" (так назрівав про себе Меркурій свою мачуху), що добра до дітей нерідних була. Хазяєчка, пильновата... Так, так!.. Тільки й пам'ятає Меркурій стусани та голод у животі...

З дальших покоїв долинув до Меркурієвого вуха спів "Ой, у лісі, лісі"... Він би залюбки пристав до того співу, — чи не панича Хрисанфа це хор? — та треба ж батькові на очі показатися.

Не без страху зайшов до хати, зразу й не знайшов батька в цій згромадженні гостей, столів, наїдків та напоїв. Підійшов збоку, торкнув за рукав:

— Тату, може вже поїдемо додому?

Тато мов і п'яний не був, як побачив Меркурія.

— Ану, йди-но сюди, йди-но, ледащо! Де це ти волочився досі?

— Я не волочився.

— Я тобі коли казав прийти?

Меркурій змовчав, зукоса поглядаючи на батька. Знав уже цю підступну лагідність батькову. І знав, що хоч який п'яний буває батько, — пам'ятає він про всі свої розпорядження, накази: кого, куди, по що послав.

— То це ти так слухаєш батька? Так десь, щоб збиткг зробити, то він вискоком. Оце бачите шматок бовдура? — звернувся батько до отця Петра Демницького. — Скільки вб'єш, стільки в'їдеш, — нема, щоб як інші діти...

— Та я ж нічого... — виправдувався, сам не знав за що, Меркурій.

— Воно й змалку було ледащо! — все звертався батько до отця Петра. — Бувало: а де Муркур? А он у березі, з очерету сопілки вирізує... Товар хай собі йде в шкоду, а йому за всі голови, висвистує собі. Ой, нема в мене дитини, як Федір...

Федір був менший брат Меркуріїв, таки "Керейчин" син. За порадою отця Петра, батько віддав його вчитися до Духовної семинарії і він з'являвся вдома тільки на вакації — чистенький, слухняний, чемний. Меркурій заздрив братові, бо йому судилася інша доля.

Ви, тату, тільки й знаєте, що мене лаяти... Але Федька послали вчитися, а я в вас за наймита...

— То ти, сучий сину, ще будеш мені вицвікувати? Жабо зелена! — підняв голос батько. — Як кажу підійди сюди, то чого ж уперся, мов пень? Стоїть, хоч ти йому кілка на голові теши!

— Та годі вже вам до хлопця присікуватися, Яриню Максимовичу, — спинив отець Демницький, сват Олев-ського. — Адже ж Тарас Шевченко також був сирота, також ще змалку до чогось іншого брався...

— От, панотче, що ви розкажете! Шевченко був великий чоловік, а це — ледащо та злодій. Скільки я йому тих скрипок та гармоній на голові побив, то вже й сам не пам'ятаю. А він знов украде пшениці та продасть, та нову купує...

Про цю негасиму війну межи батьком та сином за скрипку, гармонію й сопілку всі хуторі дуже добре знали, багато чого розказували.

— Ти думаєш, я не знаю, що ти того четверга продав мірку пшениці Янкелеві

Цудечкісові? Нової скрипочки захотілося?

— Ійбо, присьейбо, скарай мене Бог, — почав був Меркурій відмовлятися, але кинув око на батькові брови.

Там було написано, що краще змовчати.

— А до роботи, то тебе нема!

— Вам роби й грудьми, то не будеш людьми! — не витерпів Меркурій.

Але Яриней уже розійшовся і крикнув на всю хату:

— Ані писни! Йди сюди, як батько говорить! Меркурій підійшов.

— Оце тобі! — дав йому по вухові Яриней. — Оце, щоб не переводив добра мого на скрипочки та книжечки...

Вони всі сиділи за столом і вважали, що добре робить Яриней, — дітей тра вчити і з раз ударити не зашкодить. Отця Демницького не соромилися, був він свій чоловік, — і батько, і дід його були священниками, і прадід. А Яриней десять років був церковним старостою в Дрижиполі й з усіма своїми клопотами однаково йшов до отця Петра.

Суворий, крутий батько — це по-хазяйському.

III.

— Ну, і за що це ви так хлопця караєте, дядьку Яриней? — обізвався ззаду голос Хрисанфа Демницького.

Він вийшов з покоїв, трохи знервований, сюди до старшого покоління й натрапив на цю повчальну сцену.

Меркурія він, як і покійний брат Володимир, любив.

У Дрижиполі Сарголи й Демницькі — сусіди. Городи їх сходять до річки і на тій річці все ото виводився малий Мер-курцьо в короткій сорочині — таким пам ятає ще Хрисанф цього парубійка з коротко обстриженим їжачком. Вже студентом будши, Володимир зовсім завербував собі хлопця, той за ним назирці ходив/ носив йому старовинні монети, що знаходили дітлахи у городах, черепочки якісь. Допомогавав йому розкопувати якийсь вал по той бік річки, у Городищі, а Володимир йому давав читати книжки й трохи підучував.

Ну, а Хрисанф сам учився у Меркурія. Надзвичайно музикальний хлопчина вбрав дуже рано вже в себе весь пісенний матеріал Дрижиполя й Хрисанфові не було нічого легшого, як просто від нього все те записувати. Всі чумацькі пісні, що дядько Яриней співає, всі вуличні, всі ті, що повсякденно співалися в полі, на городі, за п'яним столом...

Ах, то вже таку пристрасть невилікувану мав Хрисанф — закоханість у народній пісні.

Ось хвилин кілька тому зазнав він прикрої гіркої досади через цю саму пісню. Панночкам і паничам, що поз'їжджалися на весілля, не терпілося, — коли ж уже заграють вальса й краков'яка, — а він із своїм хором вліз. Шепотіли, шепотілися, а потім вголос почали нарікати:

— Чи це в?ке ми не чули, як мужики горло деруть?

— Мало ми їх наслухаємося, як вони йдуть з буряків? Хрисанф почув це, відразу

спинив хоровий спів, а сам

пішов геть. "Хай уже вистрибують..." — ображено думав він.

Хрисанф Демницький був у душі не стільки лікар, скільки збирач народньої пісні. Він може на те й лікарем зробився, щоб ближче стати до душі народу, щоб довірливість здобути. За всіх своїх вакацій він тільки те й робив, що блукав по селах Дрижипільщини, записував пісні з уст Дівчат, парубків, молодиць, лірників. Єдиною вимогою до свого хору й до себе було досягти того натурального, не Зіпсованого камерним стилем, польового співу. Щоб чути було в ньому подих запашних полів, замріяність розлогу, як степова сиза далечінь уранці, наївну й цілинну, здорову простоту молодости...

І от те, що він створив, подобається лише йому самому, а більш нікому тут. Ті пісні, на які він милувався, мов на перлини, що скапнули з талановитої душі народу й так закам'яніли, — ці пісні викликали тут тільки глузливий усміх.

Хтозна, як довго розправлявся б дядько Яриней із сином, якби не надійшов запечалений Хрисанф Демницький.

— І охота ото вам! — докірливо сказав Хрисанф. — Він же в мене на весіллі, а не у вас на хуторі.

Поява панича молодого обеззброїла Яриней Сарголу.

— Сідай, синашу, та закуси! Ось на, випий чарку, — підбадьорив старий Олевський. — Ти на батька не ремствуй, батько поб'є, та й пожалує...

Меркурій починав своє свідоме життя страхом до батька. Страх цей уже був у звичці, хлопцеві треба було просто пересилювати себе, щоб не здригнутися, коли батько піднесе голос. Сьогодні ж він от-от був би не витерпів, був би вхопив батька за руку, якби не панич. Дуже вже його допекло. Лає, б'є при людях... За що? Отак, з доброго дива, з п'яних очей, що Керейка настропила.

— Пий, як дають, та дякуй Богові, — напівмилостиво, напівгрізно промовив батько.

Меркурій мусів сісти, мусів випити й закусире — темний, як туча. Хрисанф, такий самий темний, його частував.

IV.

Це весілля ділилося з трьох шматків. В полі біло, тихо, засніжено...

Старі Олевські, особливо мати, Горпина Олевська, цупко трималися старих звичаїв і це весілля було таке, як і кожне сільське весілля: з гільцем, короваєм, перепоем, продажем молодії —• рідні було досить, щоб цього доклати.

Молоді панночки, — Маринка, молода Меланя, найменша Рая, паничі, Васько й Дмитрусь Демницькі, були з білими флер-д'оранжами. Вони не хотіли йти межі "простих". Меланя вінчалася у фаті, хотілося, щоб весілля виглядало на баль, з танцями й панськими розвагами.

Молодий, Хрисанф, ще й хор привіз, — ні до чого, власне. Свята наївність, чи варто було заводитися з цією народницько-просвітянською витівкою?

Горпина Олевська не піддавалася повіям нових часів.

Настала хвилина, коли зять повинен був подарувати їй чоботи. Хрисанф був не

проти того й червоні сап'янці купив, але в цю хвилину він забув про них.

Ой, зятю мій дорогесенький,

А де ж твої чоботи новесенькі,

А де ж твої сап'янці,

Щоб ми здоровенькі булине другому кінці співав бабський куток весілля.

Чуйне вухо Хрисанфа, насторожене до всякого словесного візерунку, вловило щось нове, не записане ще.

Ой, зятю мій любесенький,

А де ж твої чобітки легесенькі,

Червонії сап'янці, —

Щоб ми всі здорові були... шаліли баби.

Хрисанфові наче покропило душу цілющою водою. Він схопився, знов веселий та моторний, і невзабарі на таці, застеленій вишиваним рушником, підносив тещі червоні сап'янці.

Шкода, що не було тут покійного брата Володимира. Він би зараз завбачив у цьому образок п'ятитисячолітньої давности, з яскравим культом матері. Але як таке українське весілля, то що ж ти зробиш? Це вже хай учені до того докопуються, а весілля без дарування тещі чобіт не можна собі уявити.

Куца, широка й кругла, як барилко, Горпина Олевська пішла посеред хати у танець, високо над головою здійняла два череп'яних розмальованих полумиски. Приспівуючи безсмертне "Оце ж тії чоботи...", вона лупила полумиском об полумисок. Ясна річ, додола сипалися черепки, але Горпині від того ставало тільки веселіше.

Після того молодий під руку підвів тещу до крісла, поставленого на килимові. Сам він почав роззувати тещу й одягати нові чоботи, а баби все танцювали й співали:

Оце ж тії чоботи,

Що зять дав,

А за тії чоботи

Дочку взяв.

Чоботи, чоботи ви мої,

Наробили клопоту

Ви мені...

Не витерпіла й теща, ще невзута, як слід, але вже готова до танцю:

Ой, чоботи, чоботи Із бичка,

Ой, чом ви не робите, Як дочка?

Чоботи, чоботи ви мої, Наробили клопоту Ви мені...

V.

За молодим уже шукала молода. Меланя, зодягнена в довге шляхтянське убрання ясного кашеміру до талії, з пишними буфами, із шлярками, з Гіпюрами, з чорними й веселими очима, — була, мов князівна. Вона зайшла саме тоді, як Хрисанф цілувався з тещею.

— Гірко! Гірко! — кричали з другого покою, бо бачили, що Меланю вже засадили за

стіл поруч Хрисанфа. " Гірко! с — підхопили і в цій хаті.

Цілувалися молодий з молодю.

Хрисанф Демницький забув за свої недавні досади й розчарування і, розвеселившись, загадував бабському куткові, щоб співали одної за одною. По один бік Меланя, по другий Меркурій, — Хрисанф його все не відпускав від себе. Він ще мав із ним сьогодні погомоніти...

Музика грала туш молодим, треба було йти танцювати. Меланя за тим і прийшла, щоб витягнути молодого до вальсу.

Меркурій уже торкав віжками коні, як із дому вибіг Хрисанф. Він через вікно побачив, що Меркурій їде, й біг переймати його. За кілька хвилин коні були вже розпряжені, а Меркурій із Хрисанфом сиділи в куточку коло фортепіяна й Хрисанф награвав пісню за піснею.

Меркурій або підспівував йому своїм глибинним басом, або перебивав:

— Ні, ця не так співається. А так...

І вони забули за цим заняттям про все на світі. Один, що це його власне весілля, а другий, що батько ще раз може йому затопити по пиці.

— Е, заждіть! — згукнув раптом, не стримуючи вже неслухняної посмішки, Меркурій. — Я й забув...

Звідкілясь витягнув він сопілку. Завжди носив її при собі. Він уже позбувся своєї дерев'яної похмурости, що опановувала його в присутності батька, й ніяковости при паничеві Хрисанфові. З покійним Володимиром він був сміливіший. Але цим одним рухом він змахнув різницю між собою й поповичем Хрисанфом, яку сам же збудував, бо Хрисанф був простий, свійський молодий чоловік. В цю хвилину вони були такі зрівняні одними переживаннями... Хитро підморгнувши, Меркурій торкнувся устами сьпілки.

Забреніла ніжна, тендітна мелодія. Це навіть не була музика, а її дихання. Простесенькі пісеньки Дрижиполя під пальцями Меркурія ставали граціозними метеликами, що пурхали й кружляли в повітрі. Замріяна поліська змінялася грайливою танковою, відзігорна танцюриста — чабанською. Перед очима несамохіть повставали безмежні степи з мріючими могилами, з овечими отарами, з дідами-чабанами, опертими на свої гірлиги. Один музичний перехід — і духовим очам являлося наївне сільське вуличне гульбище. Парубки й дівчата танцюють гуртом метелиці, — аж увіч наче чуєш бубон, сплески мідних тарілок і очайдушний вивиск скрипки... Ще один поворот, — і вже чується мрійне джеркотання лісового підземного ручая...

Хрисанф сперся ліктем на фортепіяно, підпер підборіддя і так непорушно сидів.

Щоб із цієї пищалки могла людина витягти такі чисті, ніжні, своєрідної краси звуки, з такою силою навіяння? Чи це він простенький дитячий інструмент довів до такої високої досконалости, що передає, ним усю Україну!..

Хрисанф чув повів великого таланту від цього кострубатого, неоковирного парубчака з їжачком. Якби... Якби не зріс затурканим, занедбаним сиротою в запопадливій мужицькій сім'ї то хтозна, що з нього вийшло б... Може композитор, може артист... Хтозна, хтозна...

Яриней Саргола на очах у Демницьких перетворився з малоземельного селянина на одного з найбільших хуторян-господарів. Казали, що в нього тепер до вісьми-Десяти десятин землі й він ще прикупує. Може якби Ганна жила, — Хрисанф її ще трохи пам'ятає, — то за-лишився б Яриней десь отам у Дрижиполі на своїй морзі поля. Кирія, мачуха Меркурієва, була генієм Яринеевої теперішньої заможности. А цей хлопець, власне, жертвою її...

А наївні, пурхливо-легкі звуки з танкової мелодії перескакували до зажурених дівочих весільних ридань-жалощів, до розлогих чумацьких, розгойданих бабських...

Вони' не бачили, що за спиною в них зібралося вже чимале товариство. Людей набиралося чимраз більше, Заглядали вже деякі через двері. Першою виказала себе Маринка Олевська. В ту хвилину, коли Меркурій перестав грати, щось бубонячи своїм басом, пояснюючи Хрисанфові, вона підбігла й вихопила в нього сопілку з рук. Приклала до уст — вийшло якесь жалібне, убоге пищання.

Меркурій оглянувся й почервонів. Весь відмінився в одну мить, згубив свою невимушеність, розсердився сам на себе, зробився тим неоковирним парубчаком, що не знає, де йому подіти свої руки.

— Ну, буду їхати додому! — несподівано сказав він.

— Куди додому?

— Як це так — додому?

Обидві Олевшанки враз заволоділи ним, — і слухати не хотіли, щоб він уже брався додому.

Це були стрункі дівчата, одна мала чотирнадцять, а друга — шістнадцять років. Вони йому здавалися здалека такими гордими, недоступними, але, Боже, які вони свояцькі!

Синів у Олевського не було, а мав він п'ять дочок. "В мене дівок, як на шаг маку", — любив приказувати Олевський. Але всі його дівчата вміли добре їздити верхи, хоч самі нічого не робили, та вміли владно наказати, де треба нагримати на наймитів і наймичок. Батько посилав їх замість себе в поле, доглянути за роботою, у Дрижиполе — щось продати, чи купити.

Владність свою й пиху тепер, у домашній обстанові, вони згубили й були звичайні, прості, гостинні дівчата.

Меркурієві й хотілося зостатися, але вже давно зайшло сонце, а коні мали бути сьогодні ще в далекому урочищі, щоб удосвіта почати оранку на зяб. Так наказував батько ще вчора, а сам він напевно на який тиждень гульню заклав... І кортіло Меркурієві побути серед цієї паноти, та ба... хоч ти й неотесаний, а май свою гордість!..

Золоті зорі вже висипали на темному небі, як Меркурій виїхав з освітленого подвір'я Олевських. У дворі було ясно, бо вікна світили, мов ліхтарі. І здалося йому, — може здалося? — що як виїжджав, то Маринка Олевшанка стояла біля вікна й дивилася вслід. А може не здалося, а справді поглядала вона на нього крадькома?

Меркурій ліг горілиць на возі, повному сіна, а коні пішли самопас. Меркурій мріяв. Тоскно й солодко водночас було на серці, хотілося і плакати й співати і ще чогось

хотілося. Чого? Він сам не знав. Щось таке зробити на весь світ голосне.

Він мріяв, а кіньми не журився, знав, що вони самі добредуть додому.

Мрії це щось таке, що словами не передається. Це — неясні картини щойно пережитого, туманний сплав почувань. Чи то тому, що якось не так подивилась на нього Маринка Олевшанка? Чи то тепла чорна ніч огортає тебе? Чи то легка порожнеча після напруження всієї душі? Чи то відпочинок від думок про буденну, остогидну тяжку роботу на батьковому хуторі? Чи то неясний спогад про якийсь тихий, веселий хутір?

Задивився Меркурій на зорі, що геть чисто всі, які були, висипали на небо, — і не тямив, чи душа дримає, чи співає... щось спить, щось жевріє...

Ажніяк не згадував він про сьогоднішню батькову прочуханку. Це належало до звичного, щоденного, остогидлого. Він відбувався, завикло з дитинства, страхом на батькове гримання, але відразу ж забував про нього, не приймав до серця. Це вже його, при звичаєного до щоденної лайки, не вражало. Він зашкаруб.

Чи здрімався Меркурій, дивлючись на Чумацький шлях, ни замріявся, не знати, але очутився аж біля Троянів.

Три дороги різно, посередині стоїть камінний хрест і напівзруйнована коршма. Це й є Трояни. І хутір їх та ще кілька сусідніх хуторів також звуться Троянами, або "за Троянами". Меркурій побачив себе саме біля цього хреста й розвалені коршми. Коні стояли й хрумали собі щось...

Це було те саме місце, де повинно бути страшно. Про це місце ходило багато моторошних переказів. Казали, у коршмі нечиста сила водиться, через те тут ніхто не захотів жити. Часто, коли вночі хтось іде тут, то відьма вискакує на плечі людині й чоловік мусить її, бідорака, на своїх плечах везти, скільки вона схоче. Трояни...

Покійний Володимир Демницький геть усе те списував. Ще, коли не було їх хутора тут, брав його з собою. Тоді Меркурій думав, що панич Володимир хоче на власні очі побачити відьму, але Володимир із нього тільки засміявся.

— Ну, а нащо ж ви копаєте землю? — питав одинадцятилітній Меркурій. — Може золота шукаєте?

— Ще цікавішого й вартнішого, ніж золото.

Ледве помітний вал перетинав тут у цьому місці дорогу. Вже згладився він, але ще й досі треба було трохи спуститися вниз, у бакай наче, а потім підійти ка взгір'я. По обидва боки на полях він був ще менше помітний, бо розораний. Але око панича Володимира його бачило й він показував малому Меркурієві:

— Мені здається, що це — Траянів вал... Вал може римського царя Траяна, а може княжий...

Е, якби то жив тепер той Володимир! Такі люди — вчені, розумні, світлі душею, — не живуть. Вони вмирають. І панич Володимир помер десь на засланні. Від сухот. Але Меркурій все життя його, свого вчителя, пам'ятатиме. Е, якби то він тоді розумів усе те, що розповідав йому той світлий, прекрасний душею чоловік!

І що то воно таке, той Траянів вал? Скільки раз ті думки його муляли...

Проте, незрозуміле в свій час, але закладене в якісь таємні схованки дитячого мозку, часто оживає. І про латинського царя Траяна та його вал він дещо знає. Дивується тільки, яка живуча назва. Віки пройшли, людей сотні поколінь пройшло, а назва жива. Така звичайна, а така загадкова. От сховала в собі минуле й живе, а ти, Меркурію, вгадує. Ще якби то панич Володимир...

Якось аж жалко стало Меркурієві. Скільки на цій землі жилося, скільки чинилося, скільки битв було за цю землю. А от вони орють, сіють і думають, що життя лише з ними почалося, ними й закінчиться. Батько з усіх усюд стягав землю, міняє щось на щось... А скільки людині тої землі треба?

Меркурій не перейняв від батька пристрасти до стягання землі, до господарства. Він би книжку читав... Грав би...

Якби то Володимир Демницький жив, він би його може й навчив чого... не коло ріллі...

Тонкий слух Меркурія раптом щось уловив. Ніби хтось іде... І сюди... Хто ж то? Василь? Чи може Аршин із шапкою? Із Марійки? А може відьма?

Якась задьориста думка шибнула його: "А може й відьма? Дай, хоч подивлюсь, яка вона!*

Біс витівки, вибрику десь раптом прокинувся в ньому і йому захотілося хоч туди пустити нерозтрачену енергію, до якоїсь іншої дії, а не буденного, заповідженого йому гдиною-батьком і нелюбою "Керейкою"...

Несподівано сам для себе, він розігнався й вискочив на плечі якоїсь постаті, що поспіхом проходила шляхом повз нього, захованого в тіні.

Це були дужі плечі, ейбо, присьейбо! Осідлана постать побігла, цесучи на своїх могутніх плечах Меркурія.

Йому хотілося сміятись, але він з усієї сили стримував себе. Так ось які..."Отакі то бувають відьми?

Меркурій і сам не знав, чому йому на думку спав цей жарт: А чому поніс Антосині черевики до Дарочки? Що Мар'янка не хоче сама без компанії до церкви йти? Чи щоб насолити Керейці? Чи шкода стало Дарочки?

Багато молодечої енергії, душа бажала чогось незвичайного, чогось їй не вистачає, несолоно...

Не все ж робити та робити! Життя на хуторі таке одноманітне, монотонне...

Осідлана постать несла "відьму" просто до Троянів-ського хутора. Е, либонь ще впізнає, будь воно тричі неладне!

Біля першої ліси Меркурій скочив за огорожу і чимдуж чкурнув у лісок.

"Відьми" ніхто не здоганяв. Темна постать з усієї сили побігла вперед.

Меркурій діставшись додому, заліг зразу ж у клуні спати. Кіньми він не журився. Він знав, що вони самі прийдуть до двору. Відчинив тільки їм ворота, хай там наймити ними вже журиються...

3. ТРОЯНИ

I.

Хоч сьогодні й будень, Меркурій справляє свято "святого неробітника".

На хуторі тихо-тихо, бо він сам один, як палець.

Сарґоли тепер живуть на дві хати. Тут на хуторі вже поставили хату, клуню, стайню для волів, садок завели. Жнивами всі тут, хібащо стару бабуню лишають на хазяйстві в Дрижиполі. Звичайно ж, живуть на селі ще, сюди тільки батько наїжджає. Ще наймити тут, бо звідси до ланів ближче, воли й коні тут, — та оце ще він із ними.

Меркурій, власне, повинен разом із наймитами бути зараз у полі, орати — але кат із нею, з тією клятою роботою! Батько загулявся на весіллі в Олевських, швидше, ніж у понеділок його не чекай. Керейка сюди тепер не загляне, — та й чом же йому не полінуватися?

На хуторі тихо-тихо. Стара Самсониха десь у полі наймитам обід варить. Тільки жовті ожереди стоять на току під ліском. Та десь у хаті витинає скрипка.

Скрипку він витягнув із потаємної схованки, — лише так, щоб обтерти її, подивитися, чи струни цілі, підержати в руках. Він і не думав сьогодні до смичка братися, хотів поспробувати рукою струни й знов захвати за образ. Зроду батько не здогадається сюди заглянути.

Намірився вже був ховати, але роздумав. А що, коли б підігнати її лад до ладу гармонії?

Довго не думаючи, Меркурій відчиняє грубу й витягає з найдальшої її глибини гармонію. Все одно, батько сьогодні не наскочать...

Сьогодні йому вертиться метелиця на умі, от не відв'яжеться від неї з самого ранку. Така метелиця, як він ізмалку пам'ятає. Тепер цей танок уже перевівся, не танцюють його на вулиці, як за дитячих його літ.

Сестра Мокрина була тоді вже дівчуком, ходила на вулицю. А він малий бігав за нею хвостком. На вигоні біля зборні, — що тих дівчат, що парубків! Дівчата в один ряд вистрояться, а хлопці насупроти їх у другий. Та й так славно танцюють одні до одних, аж серце з радощів мліє. А їх, малечі, більш, як дорослих, кругом юрмиться.

От такої метелиці хочеться йому вдати, танкової, щоб аж куріло. Меркурій пробує, — тб на скрипці, то на гармонії, бере на. різну височінь тону, скільки дозволять інструменти.

Тимчасом чуйне вухо його пантрувало, — щоб часом не заскочили. Щось десь шерхнуло — метелиця враз замовкла. Але байдуже, можна далі викаблучувати.

Бо й сам Меркурій не дивився поважно на свої оці вправи. Було воно йому солодке таке тому, що не дозволене, що виходило воно за коло "корисних", "потрібних" селянських справ.

Змалку мав славу "збитошника", ледацюги, наБерненого не до статечної хазяйської роботи, а до штуки-витівки. І сам він так думав, що то лише штуки та виграшки. Он назбитки Керейці та рябій Гантошці поніс дарувати черевика до Осташенкової Дарочки. Назбитки батькові в будень грається, а не пішов орати. Немилому мачушиному пасербові хоч вкрастися, а свого доп'ясти кортить.

Все, що не давало якогось матеріяльного зиску, було не в пошані у селян, у його

батька та й у нього.

Раптом щось затупотіло по підвір'ї, скрипнули сінешні двері. Меркурій похапцем почав ховати свої скарби. Так підступно часом батько підкрадається.

Відчинилися двері, — а, бий тебе коцюба! Аршин з шапкою!

II.

Звали Антона Рогізняка "Аршином з шапкою" тому, що був сам дуже маленький, а зимою й літом носив високу смушеву шапку.

— Ти хоч би обізвався, як ідеш, — докірливо зустрів його Меркурій. — Мало скрипки не розбив через тебе!^

Це був сусіда й приятель Меркуріїв, посвячений у його збитошні таємниці. Вони разом оце вкрали у сусіда Пере-дерія з льоху барило меду й понесли його в поле, де наймити орали. " Чекайте, хлопці, я щось добре приніс!" Та тут разом із наймитами зразу і з'їли той мед. "Де барило діти, Муркуре?" — питають наймити. — "А закопайте та пріоріть!" — порадив Меркурій.

— Ой, Муркуре, біда! — не чув привітання Аршин із шапкою заскочивши до хати.

— А що там? — байдужісінько запитав Меркурій, бо всього іншого, крім батька, він не боявся.

— Буде нам за мед!

— Овва!

— Та оце щойно зустрів мене Кирило Передерій і питає: "А що, солодкий був мед?"

Меркурій поблажливо всміхнувся.

— Він і мене зустрів, це саме питав. А я відказав: "Солодкий!" Та й він відчепився.

— То добре, як Кирило за смішки взяв. А якщо Передерііха почне допоминатися? Там же така скнара, як трясця! Мало в них меду?

— Та вони вдвох із Керейкою — пара п'ятак!

— Обоє — рябоє! — погодився Аршин із шапкою. Стара Передерііха була лиха на хлопців ще з того часу,

як пропав віз у Передеріїв із клуні. Шукали, геть усюди обтрусили, — нема воза! "Це те ледащо, Муркур!" — твердила Кирія. — "Шукайте добре в нашому обійсті!"

І що ж! Знайшли воза в соломі, в ожереді, на току.

Відтоді Передерііха лиха на Меркурія.

— А нащо справді був нам той віз? — питає Меркурій Аршина з шапкою.

І обоє сміються.

— А я тебе вчора шукав! Чом тебе не видно було? — питає Аршин із шапкою, а Меркурій тимчасом оглядає скрипку. Чи не тріснула?

— Опав. А їйбо, тріснула!

— Що там твоя скрипка? — зневажливо закомпилів губу Аршин з шапкою. — — Однаково, батько цю розіб'є, а купиш другу. Ось, чуєш-но, яка зо мною оказія була тої ночі!

Меркурій ще пильніше до скрипки приглядається, повз вуха пускаючи приятелеві слова.

— Оказія?

— Мало не задушила нечиста сила! — таємничо сказав Аршин з шапкою. — Мало, мало не пропав!

— О?! — зацікавлено підняв нарешті голову Меркурій від скрипки, що досі всю його увагу забирала. — Кажеш, нечиста сила?

— Відьма!

— Ну, це то вже брешеш! — не повірив Меркурій. — Тобі, мабуть, видалося.

— Де в чорта видалося! — загарячився Аршин із шапкою. — Ще й досі плечі болять, так попоносив її. Де тільки вона мене не виводила!

Меркурій аж поклав скрипку на столі, весь, — здивовання, зачудовання.

— Цеї ночі?

— Та ні, в неділю! Вертався я з Марійки, так близько півночі...

— А ти чого там так довго був? — перебив Меркурій.

— Та так... — зам'явся Аршин з шапкою. — До Фе-ренця Данька заходив.

— Мабуть швидше до Мар'янки! — просвердлив його очима Меркурій. — Гляди, щоб не скрутив в'язи...

— Навіщо вона мені здалася? — пхикнув Аршин з шапкою. — А як хоч уже знати, то думав, може побачу там Дарочку...

— Оте дурне козеня? — накопили губу Меркурій.

— Але ж гарна яка!

— Мар'янка в сто раз краща!

— Та дай, докажу... тоді будеш про свою Мар'янку, — нетерпеливився Аршин з шапкою. — Отож, вертаюся я з Марійки, доходжу до Троянів...

— А-а, до Троянів... — протягнув Меркурій, мовляв: Що ж ти хочеш, там завжди відьми водяться".

— ... коли бачу: якийсь собака біжить поперед мене, такий завбільшки, як кінь. Я надав ходу, — а собака за мною! Я тікати, — а воно скочило на мене! "А, трясця мамі твоїй!" — думаю. Хочу скинути, а воно ще дужче стисло мене ногами. І носив я її, носив, аж сам не знаю, скільки часу, і де тільки не носив.

— Було б перехреститися, мана щезла б! — промовив співчутливо Меркурій.

— Та я надумався, тільки коли? Як виводило по всіх усядах... А перехрестився — воно й щезло, мов дим. Дивлюся, де я? Коло вашої ліси...

— От! Ну! ну! Це то так! — дивувався Меркурій з усієї сили.

— Та й кажуть, — нема відьом! — Тепер нікому не повірю.

— Це якби не ти розказував, то й я б не повірив, — співчував якнайщиріше Меркурій. — А я тобі теж розкажу, колись і зо мною таке було, тільки я нікому досі не розказував. Ну, й перелякався ж я тоді! Тиждень боявся ввечорі надвір вийти...

Меркурій почав вигадувати якусь історію з відьмою, якусь давно чувану від баби Хотини казку.

— Знаєш що! — раптом каже він. — Це не інакше, як Керейка! Або Передерііха. От, якби так зловити та надавати бобу!

І хлопці почали радитися, як зловити відьму. Так випадало, що до спілки треба було ще когось третього.

— Хіба Данька Ференця? — надумався Меркурій.

— Е, де вже тепер Данько! — свиснув Аршин з шапкою. — Досі вже в Києві.

— В якому Києві? — аж підскочив Меркурій.

— В мальованому! — огризнувся Аршин з шапкою. — Батько вислав учитися...

Новина ця, як обухом, ударила Меркурія. Від заздрощів він аж занімів. От, усі їдуть учитися, і Федька батько на попа вчить, — тільки він один росте бовдуром, туманом. Спасибі, Володимир-попович навчив його трохи. Та й баб-райся в землі, Меркуре!

— Е, — стукнув Меркурій по столі кулаком. — Де наше не пропадало! Заграймо, щоб аж шкварчало. Гулять, так гулять! Лий, шинкарю, на копійку квасу!

Він узяв смичка і терпко врізав козачка.

— А як батько наскочать? — застеріг Аршин із шапкою.

— Не наскочать! З неділі загуляли на весіллі в Олев-ських. Це швидше понеділка їх не буде тут.

— Е, то гайда! Шквармо!

Добре в них виходило! Коло Меркурія й Аршин з шапкою теж неабияким гармоністом став. З халяндри перейшли до улюбленої метелиці...

— Хлопці, швидше ховайте... Он тато йдуть до хати, — прожогом ускочила до хати задихана Христя, Меркурієва сестра.

Метелиця урвалася в найбуйнішому місці. Христя? Та звідки вона тут взялася? Таго? Та яким чином? Куди ж це сховати гармонію? Ні, вперед скрипку! Чи чути було їх знадвору? Чути! Батько лихі, буде вам...

Замість скрипки, Меркурій потяг до образів гармонію, але вона туди за образи не заходила. Аршин із шапкою втік через вікно в сад, Меркурій і Христя бігали по хаті й замітали сліди злочину.

Гармонія сяк-так опинилася у своїй криївці, а Христя під самим носом у батька злодійкувато вискочила* надвір, тримаючи під фартухом скрипку. Смичок сиротою валявся на землі.

Увійшов темний, як туча, батько. Зизом подивився на Меркурія, повів оком по хаті, мовчки взяв у руки з долу смичка й урочисто оглянув.

Але цієї жертви, смичка, було замало. Смичка покладено було на стіл, а трус тривав далі.

В скрині перевернув усе догори ногами, нічого не знайшов. Заглянув під ліжку, перетрусив усе на жердці. Навіть у горшки на миснику зазірав, навіть у каглу заглянув.

Там лежала схована Меркурієва бібліотека. Полетіли додолу "Бова королевич", "Сім кіп гречаної вовни", "Ма-руся", "Енеїда", "Хуторські придабашки веселої баби Палажки", "Кобзар", "Народні оповідання"... За ними — ті брошурки і революційні проклямації, що він зобов'язався передати ще кільком людям, та не встиг.

— Не руште! — з відчаєм скричав Меркурій, дивлю-чись на цей розгром. — Це мені

дав панич Хрисанф, маю йому віддати, — збрехав він, бо кожна книжку, бодай друковану сторінку, що попадала йому до рук, він любовно й побожно складав роками, а брошури й проклямації він узяв у дрижипільського товариша, Аби Цудечкіса, сина містечкового багатія-ювеліра.

Але батько, хоч і хвалився, що навчився з отченашу грамоти, проте, читати добре не вмів. То можна було що завгодно брехати.

Ім'я дому Демницьких було магічне для Яриней Сарголи. Він піднімав з долівки книжки і почав читати по складах назви. А Меркурій скористався, все бігом зібрав, поклав на стіл. Та знову полетіли на землю Котляревський, Марко Вовчок, Квітка Основ'яненко і навіть "Коб-зар" мало був не полетів — та батько цим разом завагався і ііоклав цю книжку тимчасом на столі поруч смичка.

— Ану, читай, що тут написано, — суворо загадав він, узявши до рук чергову жертву.

Його збили з пантелику слов'янські літери на обкладинці та євангелічна віньєтка в середині.

— Не лепо лі ни бяшетъ, братіє... словеси... — почав Меркурій, і сам добре не розуміючи, що читає.

Меркурієві цю книжку дав справді Демницький, тільки Володимир. І Меркурій її беріг, як ока в лобі, бо там говорилося про "тропу Трояню", а це близько вже обходило його самого.

— А, це божественна, — пробурмотів про себе батько. — "Слово о полку" було помилуване.

Всі ж інші книжки, що лежали на землі, мали бути зараз спалені.

О, жах, о, хвилина! Батько намірився це книгоспалення вчинити в грубі. Він відчинив її, а звідти різком визирнула гармонія. Зловтішно й тихо, мов боявся спугнути давно пантрованого звіря, батько витяг із груби гармонію. Вона тільки жалібно заплакала. В останній раз.

Аж допіру віднайшов батько голос. Він товк цю гармонію по Меркурієвій голові і приказував:

— Оце тобі гармонійка, оце тобі книжечки, оце тобі скрипочки! То я думав — він на полі оре, а він... Наймити там гульки справляють, а він тут... Оце тобі за пшеницю, що крав, ледацюго! Чого ж ти мовчиш?

І це не сподобалося батькові.

Скоро гармонії не стало, лише тріски з неї лежали на долівці. Аж тоді й із смичком сталося те саме. ' З побитою головою, з червоними басамамай на обличчі, понуро й винувато стояв Меркурій перед батьком і виправдувався:

Скрипка не його, Антін забрав із собою. Гармонію він склеїв ту саму, що вже раз батько йому на голові побив. У поле він збирався йти.

— А книжок не паліть, бо це не мої, поповичеві!

— Бачиш ти! Думаєш попом бути, що книжечок захотілося? — кпив батько. — В господарстві повно роботи, а йому книжечка на думці... Орати, сіяти треба, молотити...

— Він мені казав вернути, — хоч ти йому що, стояв на свосму Меркурій.

— Стидався б! Парубок такий, що вже женитися пора, а йому ще й досі витребеньки та виграшки в голові рояться...

Ну, й любив же батько гдирати! Але й Меркурій упертий! Якщо він про музичні інструменти, які так любив, думав по-батьковому, що це забавки, витребеньки та виграшки, то коли заходила мова про книжки, він ажніяк не міг пристати на це. Він шанував книжку мабуть більше за батька і міг за неї навіть сперечатися, про що інше не наважувався. Він уперто боронив свої книжки.

Батько гдирав, а Меркурій збирав книжки й відносив десь далі від груби.

— Чого ж знов граєшся? Піди, доглянь коні! До чого путнього тебе не догарикаєшся... а до книжечки... Це панам можна, а нам треба робити!

Так, наче він уже раз загадував.

IV.

Коні Аже давно були розпряжені, Христя біля них поралась, напувала, їсти давала.

Вона так жалісливо подивилася на Меркурія, що йому зразу стало легше. Навіть неслухняна посмішка спробувала пробитися на виду.

— Дуже набили? — спитала й поманила Меркурія в 'клуню. — Ходім-но, щось дам...

У клуні вона витягла з якоїсь далекої кишені два пиріжки й тицьнула Меркурієві.

— На, та з'їж нишком...

Не на багато старша за нього, Христя все ще мала його за дитину. Так у дитинстві, бувало, все щось украде з-під мачушиних очей і десь у куточку тихенько йому ткне.

— На, та щоб мама не бачили...

В гонитві за великими багатствами у Сарґоловій хаті їли скупко, зле й несмачно. Закрутять абияк куліш, кашу, бо за роботою ніколи було пундиків вигадувати. Старші, дівчата Мокрина^й Христя, ще якимось давали собі раду, а малого Меркурія, потай від мачухи, підгодовувала баба Хотина, поки жива була. Як померла, її заступили Христя з Мокри-ною. Особливо, Христя. Вона жалувала дуже свого заму-заного обдертого братика, що ніколи не знав матірньої ласки, а більше штурхани та лайку. Чи якого пиріжка, чи яйце, чи так шматок хліба — все несе тихцем Меркурієві. Бо воно до цього ані приступу не мало і голодне здебільшого лазило.

Вона любила давати.

Старша, Мокрина, вже вийшла заміж. Обидві вони, як і Меркурій, робили, відмінно від менших Кириїних дітей, нарівні з наймитами. Федір учився, а ті, — Антося, Микита й Андрій, — були малі. Відколи старша вийшла заміж, вся робота падала тепер на Христю.

Але вона ніколи не скаржилася ні на що. їй були усі добрі. Добрі й тато, а як нагрімають часом, то байдуже, треба слухати їх і шанувати.

— Як ми будемо панувати, то хто ж за нас буде робити? — казала вона. — І вони своїх батьків шанували, то й нам треба.

Щоправда, Яриней Сарґола й своїх батьків шанував. Одного разу, — було вліті, — прийшов сам за ним на поле, де Меркурій пас товар.

— Кидай, Меркуре, баба твоя померла; — сказав урочисто.

Баба вже з рік лежала, була завадою в хаті, але як же пишно та урочисто сховали ту бабу! Немов княгиню. Мала вона семеро синів і три дочки. Всі дванадцяттеро внуків несли ТРУНУ з покійницею на раменах до церкви по застелених рушниках, а до цвинтаря вже без рушників, воли ж ішли попереду. Пишно, урочисто поховали. Умів батько, як хотів, зробити пишну учту, щоб про неї довго згадували. Сам шанував старих, але й до себе шаш*ч жадав. Їх, дітей, мав за свою невід'ємну, покірну й слухняну власність, до наймита не мів такого права, як до своєї дитини. .

Добрі Христі тато, добрі й мама. Як часом Меркурій скаржився та Керейкою називав, — спиняла, бо то гріх.

Так велося з діда-прадіда.

Уміла якось вона з усіма в ладу бути і не пам'ятав її Меркурій, щоб із кимсь сварилась. Коли й сварить часом дітей малих, то дця вигляду, крізь піднесений голос чується добпота й жалісливість.

Христя вся пішла в доброту.

Часто, бувало, своїм тілом закривала вона малого від караючої руки мачухи.

— Це ти чого приїхала? — запитав Меркурій, як із'їв пирога з квасолею.

— А тра робити! — переконано відказала Христя. Вона вся була нескладна, збита з одного шматка доброти,

слухняности й робучости. Мала грубі руки й ноги, широкі плечі — змалку знала тільки тяжку, чоловічу роботу... Нескладна зовні й внутрішню, — була така якась задушевна та затишна, що в її присутності ставало тепло й радісно.

— Це дорогою питали тато, чи піду я за Федора, — соромливо й таємничо поділилася вона новиною.

— А ти що?

— А що ж я буду казати? Кажу: "Піду! За кого скажете, за того піду"... Вони краще знають... То це, либонь, сьогодні старостів зашле...

— То чого ж ти тут? Чи може поїдеш із татом разом назад?

— О, а мені чого там бути? — сором'язливо сказала Христя. — Тра робити, обійдеться там і без мене...

Поки піде робітниця з хати, треба нею хоч наробитися.

Сумно-сумно стало Меркурієві. Ще одна заступниця піде з хати. Чогось це так вразило його! Не стільки за серце вхопила батькова прочуханка, як ця новина.

4. СОНЦЕПОКЛОННИЦЯ

I.

На Осташенковому хуторі також недавно було весілля. Оженився Никодим. Зв'язки із Побійною не рвалися. Хоч Пилип Осташенко вибрався на Дрижипільські хутори років з п'ятнадцять тому, проте і старші дочки його пішли заміж у Побійну, і Никодим знайшов свою Марію там.

Це була дівчина вдачею пара Дарочці: полохлива й боязка. І хоч літами трохи старша, а ще дикіша за Дарочку.

Наступала осінь. Власне, все ще дихало силою розквіту — наливалися в садах груші й яблука, бралися сивою осугою сливи, закопичені й порослі новими травами поля пахли медами, достигали на баштані кавуни й дині. В повітрі стояла ота, знеможена й розніжена власною розкішшю, нескінченна пауза достиглості й замріяності.

Але вже повітря ставало прозоріше, ранками й вечорами подихали свіжі вітерці, вже сохла трава, де-не-де, мов ненароком, опадав жовтий листок.

Невловимі вісники прийдешнього завмирання приносили в душу невиразні жалі, навівали щасливі смутки — за невідомим, за прекрасним.

Наталка, Дарочка й Марія тепер утрюх справлялися по різноманітному й клопітному хутірському господарству. Треба було добре звиватися, щоб вчасно поспіти усе зробити, що настигало. Пилип Осташенко ніколи не мав наймитів, наймичок, ані пастушків. Надолужували все самі власним відпочинком і працею. Вставали вдосвіта, лягали пізно, Поки все не попорають.

Здавна чередувалася робота, одна за одною, її не переробиш. Ще не відійшли жнива, як уже треба було лазити по вишнях, — рвати й сушити, — яблука збирати, бо за ніч їх падало цілими мішками. Коноплі брати — наготовляти собі роботи на довгі зимові вечори. Всю одержу носили свого виробу, — крамне вбрання про свято лежало в скрині, — а прали в лузі з попелу, бо грошей на мило не викидали.

Отже, на цім хуторі не знали, як то купувати чогось у Дрижиполі. Нащо були тут гроші?

Проте, самі не їли яєць, масла, сиру. Все збирали, все вивозили у четвер на ярмарок, усе продавали. Копійку ту все складалося й відсилалося в банк. Осташенки виплачували позику на ці п'ятнадцять десятин хутора.

І так проходив день-у-день. Не зчуєшся, як і листя позолотиться, як запанує сите, діяльне, без літньої напруги життя. Там ціпи молотять — гуп-гуп! — по золоті снопів. Там віють, там млинкують, там коноплі тіпають, там соняшники вибивають, солять, шаткують, сушать...

А все ж, відійшла напруга, — знов легкий прозорий серпанок смутку, як степові далі, окутує душу. Чогось хочеться, за чимось жаль. Дарочка чогось жде, — небувалого, небуденного. Життя на хуторі таке одноманітне, — день на день схожий. Якби розказати про її життя — нема чого розказувати. Роблять, щоб їсти, їдять, щоб робити.

А нащо це все?

Невситимий дух збагачення, пристрасть до прикупування земель не вітали над цим хутором. Мати була ошадна, може й скупенька, але справедлива, правдива, відкрита. Батько — богобоязливий і з твердими життєвими правилами. Він не знав хитрих і спритних засобів, якими орудували інші хуторяни, щоб приєднати ще одну, ще одну десятинку. Коли б хоч за цю землю оплатитися!

Никодим, правда, мріяв про гарне господарство, про добрі стайні, будови під дахами з оцинкованої бляхи та під черепицею. Він, як тільки оженився, як перестали оплачувати банк, — ще тиснувся разом зо всіма в старій хаті, але вже заклав нову клуню. Знав, що зостанеться сам на господарстві. Маніло піде в службу, а найстарший

брат давно десь у Києві візникує.

Ну, а дівчата, звісно, повиходять заміж.

Не було в хаті повсякчасних розмов про нові клапті землі, про наймитів-ледарів, про крадіжки з льоху, з замкненої комори. Не було . розсіяности сільського життя: В хутірській, відлюдній тиші, серед запашних, а іноді похмурих полів, десь у садку під орішиною, розтираючи в руках пахуче зілля, — був час запитати себе: для чого то все, для чого людина живе?

Дарочка питається в Марії. На розстеленому рядні сидять вони і качалками вибивають соняшники... Марія не знає. Так заведено.

Марія не думає про це, вона прислухується до того чуда. Що діється з нею? Де воно —береться, звідки прийде те нове життя, що ще є вона сама й уже живе за своїми законами, росте, зріє у ній самій?

— Вийдеш заміж, — не будеш про це думати, — відповідає тільки Марія Дарочці.

Це неможливо! Заміж? Ні, Дарочку жде якесь незвичайне, незнане майбутнє. Вийти заміж на якийсь такий самий хутір, наперед знати, що тебе чекає таке саме колесо одноманітної роботи, — з весни в літо, з літа в осінь, з осени в зиму... То вже краще зостатися зачарованою назавжди у цьому зачарованому світі дитячих марень...

Ось гора великих, чорнявих дисків лежить обіч неї. Ось вона розмовляє з Марією, забувши вже, що робить, їй здається, що вона малесенька, а гора соняшників величезна. Вони котяться до неї і котяться, — головаті, маленькі друзі її... Перекочуються через її руки, стають жовті й чистенькі, — золоті щіточки. Все зникло, відпливло, лише велетенська прозора блакитна баня розкинулася над нею й цими незчисленими кружалами.

Та й розстанеться вона із цим світом нечуваної казки безжурного дитинства? Щоб так і на неї хтось гукав, як інколи Никодим на Марію?

— Я не хочу! Не піду заміж! — каже вона.

— А що ж ти робитимеш?

Справді, що робитиме хутірська дівчина? До школи не ходила, без приданого, без фаху. Яка дорога стелиться їй, крім заміжжя?

Але то буде ще десь ген-ген, у безмежно віддаленому майбутньому.

Разом із задумою про безглуздість колеса буття в Дароччиній душі химерно сплітається невгамована, бунтівлива радість. Так маки червоні цвітуть у степу впереміш із шпичастими, сивими й пухнатими будяками. Вона любила лазити по деревах, дряпатися аж до найнебезпечнішої гілки, бігати, щоб дух захоплювало, хотіла б бути zarazом скрізь, хотіла б бути тим телям, що тиждень тому вродилося...

Вона любила це безглузде життя. Всі сили її степової молодої душі бреніли й відзвучували при найменшому дотикові того життя.

Було ще щось у Дароччиних душевних скарбах, справді, щось дуже дивне.

Після тої пригоди з черевиком часто над вечір вийде вона за сад, аж на шлях, під осоки. Гляне-погляне... Поле, поле, безмежні лани. Манячать у далині такі ж хутори, як їх, зливаються з виднокругом у надвечірніх серпанках. Тепле повітря знімається з

землі, напеченої за день, аж дух іде із садової гушавини, розніженість повстає довкола, овіяна вечірнім леготом.

— А чого Меркурій того черевика приніс? — раз-у-раз виринали питання.

Вона дуже добре знала все, як воно було, як складалося. Вже другої неділі під церквою Мар'янка дровичася з нього "Сарґоловим дурилом", а це похопили й усі інші приятелі. Меркурій не дуже сердився, але всі також знали, що то заради неї, Мар'янки, він так хотів прислужитися Дарочці. І Меркурій на Дарочку ніякої уваги не звертав по-давньому.

Так чого ж мріє, думає так багато Дарочка про цього Меркурія — гордого, зарозумілого, з своїми фанабериками й таємницями? Наче він коли на неї поглянув? Він і не знає, коли своїм густим басом читає апостола, що хтось у цей час губиться у неозорних просторах солодких марень і мрій.

Де б він знав? Дарочка ж не подивиться, не гляне, коли він десь близько. Вона занадто горда, щоб не бачити, як він не помічає її ніколи.

Але чого він приносив черевика?.. Може такий добрий та щирий душею? Може...

І так стоїть Дарочка, загублена серед спадаючих сутінків і дивиться на остагіній пурпуровий промінь, на красу народженого вечора. Краса ця пливе через її душу в непере-лितих у слова відчуттях і почуваннях.

Те відчуття як передчуття: щось таке повинно прийти в її життя. Незвичайне, прекрасне. З цим почуттям радості, значної ваги свого життя, вона засинала, зморена за день, з ним прокидалася вдосвіта.

Не знати, коли й як зробилася справжня весна. Ще недавно бурхливо всюди бігло, клетотіло, рвалося в невідому далечінь, навратливо збігало з городів у ярі, ще вчора віяв гострий вітер, — а тут враз стала голубливо-м'яка теплінь, земля запахла молодого зеленню і раптом просохла. Де-не-де ще було болото і вони мусіли шукати стежки, або протоптаних ступаків, щоб не замастити ніг, ідучи в страстний четвер до церкви.

А як верталися,— то вже було сухо.

Вертався їх чималий гурт. Осташенки, старий Пелех із старшим сином та дочками. Не було межі ними Наталки. Вона вийшла заміж цієї зими в Розумницю, але була друга Наталка — Пелехова.

В безмісячну теплу ніч весняну виходили із церкви й розходилися по всьому селу запалені свічки, — скрізь вогники, вогники. Дехто приробив собі паперового ліхтарика, щоб страстної свічки не задмухнути. Осташенко вклав свічку в скляний ліхтар. Бо цим вогнем святим треба ще випалити хрести на дверях стайні, клуні, на сволоку в хаті.

Недалеко в Осташенків об'явилися сусіди. По другий бік берега, так за одну верству, поставив собі хату й заводив садок Матвій Пелех. Оце ж вони йшли, себто, старий, двоє дівчат та Петро, парубок у призовному віці.

Цей Петро разом із Манілом до школи ходив, але не доходив до кінця. Маніло вже служить поштовим чиновником у сусідньому повіті, а Петро не дуже за тією наукою розбивався. Він мав веселу вдачу, білявий чуб і сині очі. Учився він тако собі, але у всіх хазяйських справах був певний. Батько його скрізь уже замість себе посилав. О, то

хазяйська дитина! — казали про нього хуторяни.

Він чомусь конче хотів, щоб Дарочка не оступилася та не влізла в болото. Старі йшли собі десь позаду, молодь погналася вперед, а Петро присвічував ліхтарем дорогу і говорили вони бозна про що. Поо харки-макогоники та сім кіп гречаної вовни. Ну, так, Никодим дуже глибокодумно розказував про дядька Харка, який у місті навчився про себе панської пісні.

— От, купив він оселедця, сів під возом і їсть. Коли чує, щось десь грає. Підняв голову, а то з вікна, якраз проти нього сидить панянка й співає "Звук унилий"...

— Ага, я знаю, — зрадів Петро, що хоч раз може й він похизуватися неабиякою одукованістю. — Ось цю:

Звук унилий фортеп'яно Виражай тоску мою, Я живу середі тіранов — Облегчі печаль мою...

— Ото-то-то! Вона! Дядько Харко добре слухав, враз запам'ятав. Приїхав додому й хвалиться. "От, я про себе пісню сьогодні чув, сто чортів і сіра свита та ще й га!

Жук у глині, Харко п'яний Виряжа куму свою... Я жуу суху тараню Обмастити піч мою... А хіба ж я був п'яний?

Регочуться всі, Петро крізь сміх питає:

— А чого ж тараню, коли він оселедця їв?

— Бо мабуть був п'яний, — глибокодумно відповідає Никодим.

Петро не хоче відстати, він розказує якусь придабашку про циган, що крутять Сонцем, а з циган зійшло на дурнів. Побрехеньки й придабашки так і сипалися, кожне мало якусь напоготові й виривалося, щоб і собі що втяти.

Про дурнів уже розказувало третє.

— А то був собі такий дженджуристий парубок, як би, скажімо, Аршин з шапкою. Він забрався межи дівчат і хлопців, узявся в боки й каже, щоб усі чули:

"Штани мої сині, а ще другі в скрині!"

"То віддай мої!" — підскочив до нього найвірніший приятель, як би Муркур.

"Цить, дурний, це я так хвалюся!" — засичав до нього хвалько...

— Та про тих дурнів є та й є! — каже Дарочка.

— На, дурний, груш, та мене не ворущ! — перебиває Наталка.

— їж, дурню, бо то з маком!.. — вставляє Петро. І посипалося:

— Дурний та й не журиться!

— Пошли дурного, а за ним другого!

— За дурною головою та й ногам нема спокою!

— Оженився дурний та взяв біснувату, та не знали, що робить, підпалили хату!..

— Дурень думкою багатіє!..

— Вольному воля, спасенному рай, а дурному степ!..

— Обіцянка-цяцянка, а дурному радість!

— Дурне діло не хитре!..

— Два дурні б'ються, а третій дивиться!..

Ішли й вигадували навипередки, все чогось більше розвеселяючись. Кожне хотіло

щось викрутасішого пригадати. А й не чують, що старі підійшли вже зовсім близько.

— Дурному й пальця покажи, то буде сміятися... — сказало позад них зовсім іншим, докірливим голосом.

Всі враз так і принишкли.

— То сьогодні страстний четвер, а ви такі видумаси справляєте. Христа сьогодні розп'яли, він муки за вас приймав, а ви... Я думав, вони про щось божественне говорять... — цочав вчитувати старий Пилип.

Молодь присоромилася. Як тут про божественне говорити, коли в гурті чогось так хочеться погзитися? Ніч така тепла та гарна. Але тато правду кажуть!

— Хахоньки будете справляти на Великдень, а тепер гріх! — навчав Пилип, а з того всього мало не прогавив поворотки до свого хутора.

— Прощавайте, Матвію, ми вже вдома, а вам ще треба трохи попийти...

III.

У великодню ніч не сплять люди.

Під церквою, біля церкви повно. В церкві стільки народу, що стоять аж у притворі.

Кругом церкви вже виріс предивний вінок, — із людей, вогників, пасок, крашанок... Кожне принесло свого кошика, — святити, — й поставило в ряд. В кожному кошику горить свічка. Від мерехтливих вогників у нічній темряві радісно виграє й міниться біла скатертина, вишитий, чи узором тканий обрус, рушник. На них по-мистецькому розкладені сині, зелені, червоні крашанки, визерунчасті писанки, кружалка ковбаси, одварене. сато, а ні, то й ціле порося. Паски-баби змагалися межи собою, котра вища, котра краще прибрана.

Дарочка із своєю паскою стоїть біля відзігornoї Мар'янки Ференцевої, своєї вірної колеги. Тут таки крутиться й Петро Пелех, хоч його мати із сестрою стояли аж десь у другому місці. Воно ніби й не годилося б парубкові стовбичити межи дівчат, — он хлопці на вигоні перед церквою багаття палять, та він і в хорі співає. Але чого дурна молодь не робить!

Тут Петра й заскочив Меркурій Саргола. Він чогось нишпорив межи людьми, когось шукав. Заглядів Петра й укрит мокрим рядом.

— А стонадцять... — хотів сказати "чортів" та згадав, що він під церквою. — То я тебе шукаю, а ти тут за спідницями упадаєш?

— Або що? — не дуже затривожився Петро.

— А в півчій хто співатиме?

— А ти!

— А ти! — перекирився Меркурій.

— Христос Воскрес, Меркуре! — перебила їм сваритися Мар'янка. — А нас ти й не бачиш?

— Воістину Воскрес! — буркнув сердито Меркурій. Меркурій тепер уже не пнувся читати апостола, як

кілька літ тому, але в церкві ніколи не переставав співати. Втім, його головною пристрастю стали тепер книжки, а не гармонії та скрипки. І те, й друге він таки мав, до

церкви ходити співати не переставав, але жадібно складав свою бібліотеку. Чогось так любив у книжку заглядати, і що більш коло тої книжки було заборон, то смачніша вона йому була. Йому того життя навкруги так було мало, а в книжках знаходив і переживав інше, нетутешнє.

Крім церкви й книжок, мав ще одне захоплення. Разом з Абою Цудечкісом ходили в таємний революційний гурток, там разом розбирали революційну літературу. І як треба було часом кудись занести її, чи перевезти в більшій кількості, — то на Меркурія можна було покластися, як на кам'яну гору.

Меркурій таки потягнув за собою Петра. Дівчата зоста-лисА самі.

— Ой, як я тобі щось скажv, Мар'янку! — не могла вже витримати Дарочка. — Ой, якби ти знала!

Подоуги таємниць одна від другої не мали й не могли їх втримати при собі.

— І чого це той Петро так за тобою упадає? — питає, лукаво примружившись, Мар'янка у відповідь на Дарчині слова.

— Бо й ні! То може за тобою!

— Е, не кажи! Я вже бачу, тут щось завіряється. Він тільки на тебе й дивиться.

— Ой, якби я тобі щось сказала! — знову натякає Дарочка.

— Та кажи швидше, бо я вже лусну з нетерплячки!

— Тільки ти нікому-нікому не говори. Забожись, що не скажеш!

— Єйбо, присьейбо!

Дарочка витягає щось із • кишені, розгортає хустинку, розкриває коробочку й показує.

— Диви, що мені сьогодні подарував Петро!

— 1-і! А їйбо! — розгорілися Мар'янчині очиці. Низка червоного намиста аж очі вбирала.

— Ану, надягни!

Вбиралися *о одна, то друга, десть геть далеко відійшовши, щоб люди не сміялися з них.

— От, той Петро! І чого він таке собі здумав? — не добирала Дарочка.

— Любить тебе!

— А скажи, — любить, чи ні? — сумнівалася Дарочка. Вона так би хотіла знати. Все, все, — і погляд, і усмішка,

і ці коралі, і от де вона, там він крутиться, мов із під землі виростає, — все це таким солодким туманом обгортало її, а від того ще більше хотілося знати: любить, чи не любить? Мабуть, ні!

Вже скільки раз вона ворожила. Візьме стеблину молоденької травиці, насіче її нігтем і рахує-приказує:

— Любить — не любить, плюне — поцілує, до серця пригорне — до чорта пішле, своєю назве. Любить — не любить...

А як виходило "не любить", то до трьох раз ворожила, щоб вийшло таки, що любить.

Так і тепер. Зірвали галузку з бруньками й почали ворожити.

— Любить, любить! — сміялася Мар'янка. — А ти його теж, мабуть, любиш?

— Е... ти б хотіла усе знати!..

— О, почервоніла! Я йому сьогодні скажу.

— Мар'янку, крий Боже! — вчепилася Дарочка за рукав їй. — А як він не...

Вони б цілий день про це говорили і не надокучить їм.

— Вбери намисто! — просила Мар'янка. — Вдягни! Тобі так гарно в ньому!

— Чогось соромно! А що я мамі скажу? Спитають же, де взяла.

То була поважна заковика. Мар'янка задумалася.

— Ну, й що ж би тут таке збрехати? Дарочка ажніяк не вміла брехати.

— А, де той Муркур? — забракло Мар'янці. — Він би зараз щось вигадав.

— О, ще й Муркурові розкажи!

— Зажди, щось я видумаю... О! Скажи, що знайшла!

— Як знайшла, то треба віддати. Мама не дозволять носити.

— А ти скажи, що... Скажи, що купила!

— А за які гроші?

Так і не додумалися, що сказати. Вже виходив із церкви хресний хід, пан отець у білих ризах, за ним корогви, свічники, півчі, люди. Три рази обійшли кругом церкви, тоді святити паски...

IV.

Христос воскрес, Хома паску несе, А Хомиха пороса, Похристосуємся... Дзвони й дзвоники на дзвіниці наче видзвонювали ці слова. То діти цілий день напереміну баламкали, ані хвилини не даючи спокою дзвонам.

Сонце в цей найрадісніший день року світило щиро, якнайтепліше, але не пекучо. Скрізь розпускалася ніжною пінкою зелень, скрізь було ніжнозелено, молодод, весело.

Скрізь і всюди земля була всіяна червоними, синіми, жовтими цяточками, — з крашанок. То діти христосувалися чия дужча? чия переб'є — і тут же переможець з'їдав виграну крашанку, а шкаралупками мозаїчно встеляв весняну землю.

Така ж сама молодість вирувала навколо церкви. Писанки й крашанки ожили, поробилися дівчатами в яскравих, кольорових убраннях, вишиваних сорочках, вінках та розмаєних на повітрі стяжках.

Писанки й крашанки побралися за руки й довгим журавлиним ключем ходили кругом церкви, зливаючи ритм пісні й руху в одне. Плели хрещика.

Дарочка з Мар'янкою прийшли, аж як хрещик плівся через усю Марійку від церкви до цвинтаря.

Петро уже давно їх чекав. Він ще здалеку всміхався дівчатам. І як рано чомусь не насмілився, а звичай велить, то мусіли тепер цілуватися. З Мар'янкою спершу.

— Христос воскрес!

— Воістину воскрес! Так тричі.

Коли надійшла Дароччина черга христосуватися, вона запрачалася була, але — так звичай велить.

І з Мар'янкою Петро поцілувався в щоки, а Дарочку три рази поцілував аж у самі

уста.

Бідна Дарочка спаленіла! Може й справді Мар'янка йому сказала, що вони ворожили на листочках і випало їй останнє "поцілує". Але коли вона могла йому розказати?

Всі з церкви тоді пішли вдосвіта додому розговлятися. Розговілися, — тато пішли, спалили під яблунею свячені кришки й шкаралупу, а тоді вже старі полягали спати. Дарочка ж анітрохи не хотіла й не могла спаїти.

Цей день великодний довгий, як море. Нічого не робиться в цей день, усе святкує, все радіє сонцем, весною.

Ще не повставали старі, як прийшла Мар'янка. Довелося їй трохи почекати, щоб повставали старі, та щоб справити враження своєю новиною.

— Оце, — каже, — бачите, яких стяжок наслав мені Данько із Києва? А ще прислав він ось яке намисто. Тато казали, — тобі віддати, Дарочко!

Тато Мар'янчин Дарочці доводився хрищенням батьком.

— Але гарне! Вдягни-но, Дарочко! А тобі воно й пасує! — каже мама.

— Я вже й не скину! — раділа Дарочка.

— Десь-то розбагатів ваш Данько, що таких дарунків наслав., Що ж він іще прислав?

— А малій Явдошці ще черевички прислав, — навмання збрехала Мар'янка.

— Воно ж іще не ходить, у колисці.

— Він там знає!

— Коли ж він сам уже приїде?

— Писав, що після Зелених свят.

— О, десь-то велике цабе вже стало з вашого Данька! От тепер це намисто красується вже на шії в Дарочки

і Петро із радістю те бачить, милується.

Мар'янка не витерпіла й розказала Петрові, як то вона туману в Осташенків напускала — і всі вони сміються, хоч Дарочці совісно, що вона гріх на душу прийняла. Але так же хотілося сьогодні намисто вбрати, що...

Ні, не змовилися Петро з Мар'янкою!

Але чого ж він її тільки одну в уста поцілував?

V.

Ніжна зелень весни вже згусла в соковиту, вже все розпустилося, вже в городах усе вкорінилося, розросталося.

Було це ще не літо, але вже й не весна. Минули Зелені свята. Був час полоття в городах.

Не було ще палючої спеки, але й сонце припікало та вигрівало навіть материні старечі кістки.

Дарочка з Марією пололи бур'ян, не розгинаючи спini. Наче втікаючи, Дарочка все виривалася вперед, вона полола завзято і непомірковано. А може того й не помічала, бо була в п'яній нестямі, причинна.

"Чому Дарочка не обзивається, не співає, така чудна якась мов не тут вона?" — думає собі Марія.

Щось із нею діється. А що? Вона й сама не тямить, сама жахається.

Їй хочеться, — нестерпно, жагуче, — цілуватися. О, Господи! Не вірить сама собі, — а так! І чи було те все, чи примарилося?

Місяць бив їм просто ввічі, місяць усе сріблив, — і той рів за садом, де вони сиділи з Петром. І щось таке було запаморочливе в тій ночі, що не можна було розлучитися їм. Ще так ніколи не було, хоч не один так вечір просиділи.

Вона вже кілька разів поривалася встати і рти до хати, але Петро не пускав і ще раз цілував, і ще раз.

І тепер вона не вірить сама собі, що це було, що це могло бути. А від чого ж ці червоні маки розцвіли, горять, п'янять, палять душу?

Мов сонна, мов світ цей із чистим небом і умитим сонцем не існує, вона хоче тих поцілунків ще, невиситимо! Боже, якби мама знали! Якби мама знали, що в неї в душі розгорілося! ^

І нічим себе не можна уговтати! Вже та сапа аж літає в її руках, вже вона хоче присилувати себе вслухатися, про що говорить мама з Марією, — а та страшна пожежа все закриває. Чи діждеться вона вечора? — заступає думка почуте. Звернені до неї слова закриваються хмарою, туманом і Дарочка не чує, що то говориться.

Чи діждеться вона вечора?

VI.

В полі біло, тихо, засніжено...

Старий Пилип Остащенко одягнув кожуха і вийшов на двір.

В тишу полів м'яко падав звук. Кругом було біло і незаймано. Все було вкрито пухким снігом, однаковим і на землі, і на покрівлях, і на цямрині та піддашках. Навіть дерева обросли білим пухом. Навіть стежки не було, навіть слід від гусей зразу ж застелявся.

Сніг падав спокійно, тихо, лагідно, замріяно...

Старий Пилип, не чуючи власного кроку, підійшов до воріт, що відділяли обійстя від саду й вели до шляху, і з зусиллям відчинив їх. Гуйджасало учепився за ним. Старий пішов у сад, обійшов кругом, постояв коло кожного дерева. Пригадував день і годину, як садив ці щепи, — і стало йому жалко покидатц цей світ.

А втім, може й гарно тихо відійти... у цей ранок, — пухнастий, спокійний, засніжений.

Імли зливали небо з землею, кругом була така безмежна, неозорна білість, святість.

Потім він пішов на дорогу, — невидною, але скільки раз сходженою стежкою. Як доходив до осокорів, — серце стиснулося, спинилося.

Ні, не йти вже йому в далеку путь. Піде вже, мабуть, у останню.

І знову стало йому шкода цієї садиби, де вкладено всю працю життя, де трудилися його руки. Дітям зостанеться. Стара доживатиме віка. Треба було б послати до Побійної за Донькою, до Розумниці за Наталкою, за Манілом... Мотря з Хросиною вже

не приїдуть, — вони десь на Зеленому Клині. Симон також хіба прочитає в Києві листа, що тата вже нема.

А ще й Дарочки шкода. От і не встиг її за доброго чоловіка заміж дати, весілля справити. Ніде правди діти, той Петро золота дитина, Пелехи з хазяїв, — але куди ж було дитину віддавати, як Петрові доводиться ось три роки сал-датську муштру відбувати? Щоб там свекрусі годи́ла?

Ще молода, хай подіває, а як судилося їм побратися...

Шкода йому було Дарочки. Хай ще коло матері посидить.

Отак вони поговорили із Матвієм Пелехом, як той закинув, що Петро хоче старостів заслати. А ще питався старий Матвій за придане. Ні, не буде ділити своїх п'ятнадцять десятин Пилип, от і оіни пішли в світ. Щоб так стягатися на той шматок землі та й знов його почикати на рушнички?

Що ж, як судилося Дарочці з Петром побратися, — в час добрий... Як вернеться із салдатів... Вже він того не побачить... Прийдеться попрощати та...

Ішов по пухкому снігу, ледве ноги згинав у колінах. Тяжко було дійти до хати. Здавалося, наче він сьогодні ішов цілий день, — так втомився.

Старий Пилип постояв біля хати, а Гуйджасало, що не відставав від нього, лащився, обіймав лапами кожуха. Старий згадав, що ще не подивився до товару.

Молода теличка тужно заревла, мов заплакала, побачивши його. І знову стало жалко йому чогось.

Коні тоненько заіржали, почувши знайому ходу. І все те дихало ніби одним подихом з ним, було ніби частина його самого. Не тільки діти, онуки, а й це все, що мукало, іржало, кудкудакало, гавкало, мекекало, гелґотало...

Постояв, кинув останній погляд на цей білий світ і пішов до хати.

Ліг горілиць і почав думати. Колись та прийдеться помирати. І вже того життя лишилося небагато, — може кілька годин. Чи не забув він чого сказати, чого зробити? Наче ні! Нікому нічого не винен, ніхто до нього жалю не має, нікого не скривдив, не обдурив. Душа весела і легко через це... помирати.

Старий Пилип не спав з досвіта, все думав, усе передумав.

Тепер він узяв чисту сорочку, наготовлену на смерть, помолився, вийняв з-за образу свічки і лежав спокійно.

Дивився, як у хаті тече звичайне життя, стара з Марією порається, Никодим із Даркою десь у стайні, — нащо їх завчасу...

Еге, вже нажився! Нічого й не боліло. Нічого й не треба. А може й на тім світі так біло та легко й святково буде, як сьогодні?

Думав Пилип про життя на тім світі, а може й відходив від життя цього...

А на дворі біло, тихо, засніжено. Сніжок замріяно, помалу-помалу опадав на землю.

VII.

Куди не глянеш — обрії, куди не сягнеш оком, — жита, пшениці квітнуть. Загубишся серед полів і йдеш, ідеш. Може так і до кінця землі дійдеш?

Сонце заливає блискучим своїм промінням усе, — аж очі мружиш. Над хвилястими

пшеничними ланами здійсмається безперестань мерехтливе повітря, воно мигтить, наче над вогнем. Наче хліба без вогню, без диму горять і не згорають. Квітують.

Десь на обріях стоять марева — неіснуючі хутори, села, ліси.

Сьогодні — Петра. Сьогодні в полі нікого нема, бо мавки ходять. Дітей хапають. Може й Дарка зустріла б якусь мавку? Може вона навмисне для цього вийшла в полеі — не шляхом, а стежкою. Загублена серед високих хлібів дійшла аж до берегів, де починаються Марієцькі городи.

Ой, темна нічка, петрівочка, Не виспалась Ганнуся дівочка...

Десь іздалека, з берега долітає тонкий дівочий верх.

Це вже близько й село. А чого вона туди піде? Мар'янка тепер не та, — як зустрінуться, то не мають чого говорити.' Пересілося їх приятелювання, Мар'янка що інше в голові вже має.

Тільки Дарочка, яка була, така й залилася. Вже їй переступило за двадцять, — а вона наче спішилася на вікові підлітка і всіма своїми силами опирається бігові часу.

Вона не помічала, що збігали роки, їй вони були не одноманітні, бо в кожній порі вбачала свою красу, якесь чудо, — у білій зимі, у розквітлому літі, як ось тепер, у бурхливих весняних водах, у осінньому золотому вмиранні.

З чим би не зіткнулася Дарочка, її духовий зір вбачав оцю красу, чудо незвичайности. Без краси й чуда не приймала її душа дійсности, заперечувала.

Любила працю в полі, зимові хуртовини, дощ, — а по-давньому не відчувала смаку в хатній метушні. Там краси душа її не відчувала, там треба було забивати голову дрібницями і згубити наймилішу частину себе, — споглядаль-ну-чудовну.

Минуло три роки, як помер батько — тихою, спокійною? смертю людини, яка чесно й гідно пройшла свою трудову путь і прийняла благо вічного спочинку. Всіх благословив і попросив запалити свічку в руках.

Господарство перейняв Никодим. Весною ж почав ставити нову хату. Заощаджував на всьому, де тільки можна. Кожна копійка йшла в будівництво. Мама з Даркою залилися жити в старій, Маніло служить десь на пошті, а Наталка давно вже заміж пішла.

Всі подруги й товаришки вже повиходили і найближча колега, Мар'янка також, — тільки не за Меркурія. Вже кожне лаштувало собі життя нове, — одна тільки Дарочка дівувала.

Троє засилало сватів, троє пішли ні з чим. Одному відмовила тому, що осоружний був їй, а другому тому, що занадто любила.

Аршин із шапкою засилав сватів. Як почула це Дарочка — в очах їй потемніло. Навіщо йти за нелюбого, — чи їй потрібен той заміж? Просилася в матері:

— Не віддавайте! Не підуйте!

— Доки ж будеш дівувати? До сивого волосу? Ти вже й так стара. Трьом сватачам гарбуза дала, — що ти собі думаєш?

Що думає Дарка? Посагів за нею нема, землі жодної. Батько, вмираючи, заповідав землю не ділити. Дочки мали по двадцять п'ять сорочок у скрині, — бо менше було

сором мати, йдучи до чужої хати, — кілька убрань, справжніх коралів по три разки, та й по всьому.

Чи випадає такій бідній дівчині перебирати? Хоч би й гарна, хочби й з товстими чорними косами аж до п'ят.

Засипав старостів багатий удівець із двома дітьми.

— Чи підеш? — нерішучо питала мати.

Хоч крута була стара, а не наважувалася випхати доч-ку-мизинку абияк, аби з хати.

— Ні! — не вагаючись, відповіла Дарка.

— Та й так і будеш сивіти? А як я помру? При Никоди-мові житимеш?

Ох, і при Никодимові не хотілося! Чогось ставав Никодим щораз сварливіший, щораз скупіший, щораз твердіший. Рідко коли зажартує, як колись бувало, а Марія — та із синяками часто ходить, заплакана.

А проте, не кається Дарочка, що й Петрові Пелехові дала одкоша. Непримирена й затята, Дарочка й досі не може забути тої кривди, яку Петро їй заподіяв.

Було б йому прислати старостів таки на Зелені свята, тільки три роки тому, коли вона, замаєна коханням, чекала в хаті, замаєній клечінням і осокою. І не дочекалася. Розважний, як старі батьки, обережний і розмірений, він міг втрачати кожен день і хвилину без неї, а вона без нього не могла.

Дарочка тоді була така, що нікого не слухала б, тільки власного свого серця. Запалилося воно тоді вогнем-пожежа-ми, не хотіла вона слухати старечих розрад. А він — міркував, вимірював, роздумував.

Так, бо вона дужче любила його, ніж він її!

Три роки згодом зустрілися, як вернувся з військової служби. У Мар'янки на весіллі. Хоч би йому що сталося, хоч би тінь туги за нею позначилася на його обличчі!

Не тужив він за нею, як вона за ним!

Був ще кращий, блискучіший. Стрункий такий став, у рухах меткий. А веселий, гомінкий, як і був, може ще гомінкіший. Він так і розсипав круг себе сміхи, дівчата так і липли до нього. І Дарочка не була ближча йому, ніж усі інші, вона це бачила добре.

Може Яринка Слухаївна й тоді вже була миліша йому, бо на другий день після того, як не вдалося сватання у Ос-ташенків, Петро заслав старостів до неї.

Кожен його веселий, усміхнений погляд на інших, на Яринку гострою стрілою впивався їй у серце. Якби це їй байдуже було! А йому байдуже було, до кого всміхатися. Він жартував, а її пекло вогнем кожне веселе, люб'язне його слово.

"Ну, певно, — думалося їй, — Ярина багатша, вона має п'ять десятин приданого. А Петро такий обачний..."

А навіщо ж він зводив її? Нащо ті ночі сріблясті були, ті поцілунки жагучі, нестямні? Щоб заронити в її серце отруту кохання — тоді розмірковувати, як у житті вигідніше поведися?

Але то велике нещастя впало на неї, як вона любить його більше, ніж він її!

І от тепер, на Петра, вона межи полів сама, лише з Богом, питає себе: "Чому так зробила?*

Інакше не могла. І тепер, через три роки, ще так би зробила. Кохання не знає меж, перешкод. Кохання не може шукати вигод.

Або не треба нічого!

Тут у полях, лише з Богом, Дарка вірила, що якась незвичайна доля чекає її. І то не в заміжжі. Вона відчувала повів великого над собою. Недарма їй хочеться чогось такого незвичайного, небуденного.

Але весь уклад життя довкола був такий, що це загадково-гарне майбутнє могло бути тільки в заміжжі. А заму-жу, аби голову втелювати, вона не приймала.

Вже давно забула вона своє дитяче захоплення "Сар-головим дурилом". Він також десь у світах був, водночас із Петром салдатчину відбував. То смішне, чи рівня вона йому? Рівняйся кінь з конем, а віл з волон! Так і вони. Він багач, а вона що?

Але як літо минає, все думаєш, — попереду Ще воно, — та й не зоглянешся, а його вже нема... Так і Дароччині мрії. Де ж те казкове майбутнє, незвичайна доля, коли пройшли-проходять найкращі літа?

Вже було їй двадцять чотири роки.

5. ЧЕТВЕР

I.

Веселий, золотисто-бджолиний гомін здіймався над Дрижиполем.

Хрисанф Демницький походжає межі возами. Біляві вуса за цей час стали довгими, закрученими й завислими вниз. Хоч був ще ранок, вже дуже пражило сонце й Хрисанфові Петровичеві жарко стало в своєму чесучевому сюртукові.

З раннього дитинства любив Він цей середульший день у тижні — четвер. В цей день з усіх сіл багатії, родючої Дрижипільщини з'їжджаються і сходяться всі, хто з чим має, до Дрижиполя. Всі площі, вигони, торговиці, всі кривулясті бічні вулички десь перед півднем захащені возами, кіньми, різноманітним купном-продажем.

Повітря над Дрижиполем тоді стає насичене найрізноманітнішими звуками й запахами. Врештять свині й поросята на свинячій торговиці, ревуть корови й телята на окремії волівій торговиці, іржуть коні по всьому Дрижиполі.

Славетні далеко поза межами України кінські переторги відбуваються на дрижипільських ярмарках. Цигани й ліверанти зганяють їх табунами з усіх найдальших округ і губерній у цей день. Дрібні й великі господарі виводять свій молодняк. Кажуть, навіть з Туреччини приїзять до Дрижиполя купувати коні. І не раз бувало так, що один і той самий кінь перепродується за день разів з п'ять. Цигани тут продавали старих коней за молодих, кривих за рівних, шкап за рисаків... Недарма й приказка існує: "Не бери жінки в Києві, не купуй коня в Дрижиполі".

Десь о дванадцятій годині все містечко вже встелене золотистою свіжою соломкою, розсипаним вівсом, пшеницею, житом. Ве набигас затишного, по-селянському чепурного, вигляду. Разом із людським гомоном і різноголосим джеркотанням гусей, тзом із муканчям, іржанням, меканням, зносяться до неба випари від кізків...

Але Хрисанф Демницький любить саме початок четверга, саме оцей, ще не розгуляний, але вже закипаючий вир ярмаркового життя. Він походжає межі кіньми,

межи довгими рядами з золотим збіжжям, межи мальовничими глиняними мисками й горшками, заглядає до сидух, що нави-ставляли ряди з гарячим, ковбасами, пиріжками та книшами.

Він щоразу приїжджає з Розумниці у четвер до Дрижиполя. Не приїжджає він ані з жадним крамом, ані збіжжя не продає, ні коней не виводить. Але й у нього тут є свої пекучі інтереси.

Як мисливець, пантрує він по всіх рядах та торговцях, а тимчасом раз-у-раз киває головою, відповідає на привітання й радісні вигуки. Тимчасом приглядається до всієї оцеї дрижипільської людности, що висипала з хат і левад, із степів і садків, байраків та хуторів, з ярків та переярків на цю щотижневу виставку дрижипільської породи.

"Дрижипільська порода" здавна цікавила Хрисанфа Петровича. Ще давно колись, студентом будучи, брат його, покійний Володимир, розкопав десь у церковних архівах, що оця річечка, до якої прилягає їх попівський город, не є безіменна. Цей висихаючий ручай, що відділює Дрижи-поле від села Городища, такий мілкий, що восени в ньому можна замочити ноги тільки по кісточки, — цей ручай, цей потічок і є літописна ріка Торч. Так іменувався він у старих, церковних актах.

Брат Володимир, був зрушений, приголомшений цим відкриттям. Ця їхня річечка, де ростуть верби просто з води?!

І не диво, що Володимира це так стрясло. Ще змалку, хлопцями, чули вони від старих дідів, що село Городище на горі по той бік річки було колись, за незапам'ятних часів, великим містом, мало сорок церков, тощо. А тут, де Дрижиполе, були лише яруги та байраки. Місце, де були вали того міста, навіть і тепер кожна дитина в Городищі покаже. Але ніхто не знав, як воно звалось. Городище та й годі!

Володимир із сільськими хлопчиками ходив сам робити розколини й відкрив у кількох місцях рештки якогось справді таки городища.

Та невже ж це й є те місто Торчеськ, зруйноване татарами, , що про нього пишуть стародавні літописи, а новітні історики та археологи не можуть встановити, де він?

Ех, рано згас Володимир! Згорів, за все брався, а ще те заслання його dokonало. Якби жив, — встановив би, довів би, що це й є те нещасне місто Торчеськ, стерте з лиця землі. Скільки їх, таких міст, зникло навіки на Україні, безслідно, за тих страшних хуртовин?

У всякім разі, Хрисанф із цікавістю приглядається до облич. Хто вони, оці люди, чиї нащадки, яких народів?..

Про які трагедії українського народу свідчать оці широкі вилиці, оці чорні густі брови з монголоїдними рисами? Де взялися оці прізвища: Горгулі, Джоголи, Сарголи, Каракамболі, що ними повні Городище й Дрижиполе? Чи нащадки це тих половців, що кілька раз брали місто Торчеськ, побили Святополкове військо, спалили місто?

Ах, як це сказано в тім літопису XI-го століття? Володимир спеціально це місце розшукав і не раз цитував. Колись вони знали його напам'ять.

"Половци же приймаша град, запалиша и огнем и люди разделиша и ведоша к в-Бж-Ъ въ сердоболемъ своим и сродникам своим многу роду крестянське: стражюще

печальни мучимы, зимою оцепляеми въ алчи и в жажи и в беде, опустнѣвие лица, языкомъ испаленимъ, нази ходящи и боси, ноги имуще сбодены тереньемъ; со слезами отвещаваху друг к ругу, глаголюще: "аз бѣхъ сего города" и другие: "аз сея веси" так съупрашуются со слезами, родъ свой поведаяуще и вздышюче, очи возводаще на небо къ Вышнему, сведущем тайная..."

Хто ж вони, оці вилицюваті кароокі Каракамболі й Джоґоли? Чи ті, що "огнем запалиша град" і "люди раз-делиша", чи ті, що в кочових вежах сиділи "середбоЛьні сроднікі", чи ті, що в "жажі і біді з язиком іспаленим, ноги імуще сбодени тереньем" — руські старожитні люди? Чи не є оті бал-бали — кам'яні баби печенізькі й половецькі, — і українські предки, так само, як і давні слов'янські руські племена?..

Чи Торчеськ, — місто торків і берендіїв, отих що на околицях Київської Руси охороняли кордони від кочовиків?

Оце ж тая околиця, Дрижиполе...

Хрисанф Петрович раптом побачив те, що він шукав із самого ранку. Думи про минувшину раптом десь відлетіли, він весь наструнчився, запалився.

Недалеко від горшків і полумисків він побачив натовп людей. Кого ж то вони оточили? Так і є — лірник!

Демницький протиснувся вперед і вийняв свою записну книжку...

Але, Боже мій, лірник раптом уриває свою пісню. Скільки не стоїть Хрисанф Петрович, лірник уперто мовчить. Натовп рідшає, він застається сам. Навіть лірник, і той збирається геть...

На своєму віку Демницький немало вже зібрав, записав пісень на Дрижипільщині. Своє життя він цьому присвятив, свою лікарську практику в Розумниці до цього пристосував. Особливо водив він компанію із літніми бабами, часто ставив їм чарку і тоді тих пісень сипалося, як із мішка...

Але бувало й таке, як оце зараз, — важко було записати, треба було шукати особливої дороги до серця людини.

Найважче ж було із сліпцями-лірниками, бандуристами. Вони ревниво берегли свої скарби і з якого боку не заходив Хрисанф Петрович до такого співця, нічого не виходило.

От і тепер... Зірвалося! Як же той сліпець знав, що він підійшов?

Зітхнувши, він пішов бродити далі по Дрижиполю, встеленому вже пахучою, жовтою соломою.

А все ж, якщо оці дрижипільські Сарґоли — нащадки половецьких, чорноклобуцьких чи яких інших тюркських кочових орд, — чого ж українську пісню виплекали вони, а не якусь половецьку, чи берендіївську? — раптом ударило Хрисанфу Петровичу в голову.

Очевидно, він думав перед тим, що не чисто слов'янська кров тече вже в жилах української нації... А може з фахового медичного погляду, — II!*О наступні покоління від схрещування двох рас талановитіші, ніж нащадки замкненого в собі народу? Так, але чому ж українську пісню й думу хотів він записати щойно, а не якусь монгольську?

Ненароком, вже сам того не шукаючи, він натрапив на другого лірника. Він опинився так щільно коло нього, що почув зовсім виразно:

— Пан!..

Він побачив, як поводити торкнув сліпця-лірника за рукав. Сліпець раптом перестав грати. Так он воно що!

Як же його записати оцей невимовно гарний "Страшний суд"? Це ясно, — поводити, як тільки наближається він, попереджає лірника.

Найгірше те, що всі його тут знали. Знали його, як дивака-пана, який ходить по ярмарках, припитується до лірників, водить компанію з бабами, — нема йому чого робити? Що він у тому лірницькому галайканні знайшов? Ет, панські забавки, химерики!

Зрештою він же може стояти день у натовпі — і так послухати. Може як і запам'ятає.

Хрисанф Петрович заховався за людьми й слухав. Його до сліз зворушував оцей речитатив думи, завжди. Оці прості й величні слова пісні, що бережуть минушину, щоб не загубилася в поколіннях і пам'яті людській. Оцей епічний початок кожної пісні: "Каже, гей..."

Мав палицю в руках. І як не можна було вийняти олівця та записної книжки, щоб не спугну ти знову лірника, то почав палицею по поросі записувати мелодію. Ні, таки він їх перехитрує! Таки запише хоч одну, дві пісні, а тоді вже, за допомогою зорової й моторної пам'яті легше буде й відтворити.

— Ой, голубе! Дорогий зятю! — радісно скричав якийсь голос над самим його вухом, вриваючись у хвилину най-гострішого захоплення незвичайним записом.

Хто б то не був, Хрисанф Петрович відчув непереможне бажання тріснути нахабу палицею по лобі. Він сердито підвів голову...

Це був старий Олевський, тесть. З розпачем подивився на нього Хрисанф Петрович.

--Ходи, голубе, до нас! Зятьок! А ми тільки-тільки

про тебе згадували! А йди, вип'єш із нами по чарці!

— Але тату, та почекайте, я ось зараз... — відмахнувся роздратований Демницький.
— Зараз прийду...

Але старий учепився до нього, як шевська смола. Був уже добре під чаркою, і так припрохував голосно та співуче, що однаково вже лірника не почуєш.

Ні, рішучо не ведеться сьогодні Хрисанфові Петровичу!

III.

Вони сиділи під возом: Яриней Саргола, Передерій, Рогізняк, Дуб'яга, Слухай, Барабаш та ще кілька хазяїв. Все це були чумацькі діти, діди й прадіди їх заставляли танцювати біду в чумацькій дорозі. Олевський наглядів здалеку Демницького і приволік того, сердитого, сюди. З такими труднощами здобута мелодія враз зникла, випарилася. А записане на поросі вже було затовчене, без сліду пропало.

Випивали вже котрого п'ятирика. Сіли роздушити лише одного, але щодалі, то більша розбирала охота хазяїв. Вже не одно гаряче принесене було сюди, не одна свіжа

пляшка.

Від випитого всі поробилися говіркіші, просто незносно балакучі. Приказки, приповідки, примовки, баєчки так і сипалися. Тут були самі куми й свати.

Яриней Сарґола намагався заволодіти увагою, все починав:

— Ой, свате! Серце! Я — з мургочки! Було в мого батька семеро синів і сім моргів поля...

Але його ніхто не слухав, бо кожен мав пекучу потребу розказати про себе.

— А то я раз був у Києві, — розпочинав знову Яриней. — Та бачу пиріжки такі гарні продає якась сидуха. "Пиріжки з таким! Пиріжки з таким! Що воно, думаю, за так? Може це по панському такому мак зветься? Треба купити, спробувати! Витріщив я цілих три копійки за ті пиріжки, дивлюся, — а там у середині нічогосінько нема. От, дурисвіти!..

Але його ніхто не слухав, всі упали біля Хрисанфа Петровича, припрохували:

— Будьмо!

— Будьмо здорові!

— Не гребуйте нами, мужиками!

— Будьмо, та не гудьмо!

Він, звичайно, заради своєї пристрасти не цурався таких компаній, але сьогодні уперто не хотів пити. *•

Яриней Сарґола також був не в дусі. Він уже звик, що всі його слухають з полиском цікавості в очах, а це... Тому він зауважив:

— Та й правда! хіба подоба їм тут під возом сидіти? До нашої компанії приставати? Ось краще ходім до сина. Ходім та там по-людському, по-хазяйському, за столом посидимо...

— А єйбо, ходімо! — пристав на це Ференець.

Яриней Сарґола з котрогось часу перестав лаяти та розносити свого Меркурія. Навпаки, часто він ним хвалився, а сьогодні то тільки для того, щоб перед Хрисанфом Петровичем похвалитися сином, і кликав усе товариство. Йому й тут було добре.

— А де це, далеко? — запитав Хрисанф Петрович.

— Та он якраз проти нас, — махнув рукою десь убік кінської торговиці Передерій.

Величезна кінська торговиця обпиралася одним кінцем своїм об рівне поле, облямоване садами й хатами дрижипільських хазяїв. Другим кінцем — об ярі й провалля, а посередині м'яко вгиналася і переходила в ярочок із річечкою.

Хоч наче на рівному стояло Дрижиполе, але насправді воно було все порізане ярками, річечками, проваллями. Аж дивно було, що такий великий простір і досить рівний, був незаселений, у той час, як у цих улоговинах, ярочках і над проваллями скупчено тиснулися жидівські хати. Без жадної деревини, з вузенькими вуличками для пішоходів, з надбудовами й різноманітними кучками, з ніколи неприбраним сміттям і покидьками людського побуту. Ці скупчення брудоти, смороду й тісноти були облямовані висихаючими річками, що вилами брали дрижипільські висоти й впадали у річку на межі Дрижиполя й Городища.

І вже по той бік річечок око відпочивало на зелені верб, городів. Свіже, чисте повітря нагадувало знов, що є ще радість життя, краса життя, а не сам один ґешефт і вигода.

В цей час кінська торговиця була забита табунами коней і возами. Компанія старих гультяїв, стараючись не згубити Хрисанфа Петровича, пробиралася до ґанку в якомусь заїзді, над яким висіла велика вивіска: "Шинок".

Хрисанф Петрович не зовсім здавав собі справу, про якого це Яринеевого сина йде мова. Знав він усіх чотирьох, їдора, що був священиком десь за Києвом, Меркурія... А ті, Микита й Андрій, були ще ж дітьми. Невже Микита, — наймиліший Кириїн син?

Вони пресли не в шинок, а десь ізбоку у сіни й зайшли до якоїсь кімнати.

На дерев'яному ліжку сиділа дівчинка й гойдала колиску.

— Здорова була, Оксанко! — весело гукнув Яриней до дитини. — А клич-но тата!

— Хто там? — обізвався густий бас зі других дверей.

— А де ти там, Муркуре? Ану, давай по чарці!

— Ага! Зараз!

Того, хто вийшов до них услід за цими словами, Хрисанф Петрович зразу просто таки не впізнав. Огрядний чоловік у вишиваній сорочці, але з борідкою-еспаньолкою й самозадоволеною, слабо стриманою посмішкою, — невже Меркурій? Правда, голос мав такий самий, — глибокий баритон, — а їжачка вже не мав.

Він, видко, звик уже до таких навал, бо не здивувався, а тільки згукував:

— О! Заходьте! Просимо! Ось сюди!

Він метушливо запроваджував гостей до другої кімнати, кудись вискочив... Взагалі, не було й сліду в ньому того вайлуватого, несміливого парубійка, якого знав колись Хрисанф Демницький.

Інколи тільки просковзала на його обличчі та хлоп'яча, наївна й весела, наче стримана, але неслухняна посмішка. Але що це за еспаньолка, що це за купецький вигляд, що за шинкарський згин стану?

Невже він тоді так жорстоко помилився, вбачаючи в Меркурієві потужну талановиту вдачу? Невже вигадав собі незаурядну яскраву індивідуальність, що на голову стоїть вище свого оточення?

А з нього вийшов звичайнісінький крамар, та ще й шинкар!

Меркурій бігав коло гостей, ставив на столі пляшки з горілкою й вином, якусь рибу й шинку, а старий Сарґола оволодівав розмовою:

— Я завжди казав, що моєму Муркурові робота коло землі в носі крутить... Він собі все метикував, щоб до легкого хліба добитися. Е, молодця сина маю!

— Це все дякувати Богові й татові, — вставив старий Ференець. — Нам ятаю, як ви вчили, бувало, Муркура Яри-неевича. Аж пір'я з нього куріло... Он мій Данько...

— Бо коли б не бив, то так би й виросло ледащо, — оволодівав розмовою Яриней. — Бувало, кажу йому: Мур-куре! Що ти собі думаєш? Поб'ю, поб'ю йому на голові в цурпалки тую скрипку. А він, назбитки мені, другу купує... Таке убоїсько було, — не надіявся, що вилюдніє...

— А тепер має скрипку? — зацікавився Хрисанф Петрович.

— Є, аж дві! Якої тільки в нього музики нема! — радісно відповів Яриней. — Муркуре! — гукнув старий до другої кімнати. — Ось заграй-но нам якої польки...

Меркурій з другої кімнати чув ці розмови. Він виніс якусь скриньку з насадженим на ній рожевим розтрубом, мов велетенську квітку беріску.

— А це ще отаке маю! — самозадоволено сказав він.

— О! Що воно за штука така!

— А ось побачите! — стримуючи неслухняну посмішку, не поспішався Меркурій.

Він приладнав скриньку й з велетенської берізки вилег тіла якась бравурна мелодія.

— Чи ти бачиш? Музика! — дивувалися сивовусі, малі діти. Зглядалися радісно. І чого тільки не навидумували тепер!

Та Хрисанф Демницький бачив уже ці грамофони. Він із презирством ставився до цієї "музики". Якась досада, жаль і розчарування розбирали його, якийсь недобрий присмак щоразу більше осідав на душі.

Ех, брате Володимире, брате Володимире! За народ пішов ти колись на заслання, згнів від сухот. Жертвенно згорів у кипучій роботі для нього. А для чого, кому потрібні були твої жертви?

Сам Хрисанф Демницький не переймався ніколи запалом тих політичних змагань, може навіть трохи скептично ставився до народницьких ідей — у нього змалку була єдина пристрасть, — народня пісня. Але просякнутий мимоволі духом тих ідей, що квітли за його студентських років, він розпочав свою лікарську й господарську діяльність у Розумниці з того, що збудував за власні кошти прекрасну двоповерхову школу, а ще кращу лікарню. Ніколи він за це платні не вимагав, гонорарів із селян не брав, як лікар.

Те, що дав йому^його народ, він старався повернути як-найкорисніше для нього, як найбільше культури йому впоїти.

А цей народ, як тільки ^вибивається в люди", починає набиратися культури, — заводять шинки, прекрасну свою пісню заміняє грамофоном!

І головне, — ніхто, ні ці багаті, порядні й статечні хуторяни, ні молодше покоління не відчували обридливої сторони шинкарського ремесла.

Для них, — як скрипаль, так і шинкар — людина, що має в руках легкий хліб. Честь та шана тому, хто зуміє собі того добитися. Ледащо той, хто не має зисків. Чи існує для них різниця між коршмою й мистецтвом? Хрисанф Петрович думає, що ні...

— Тату, мама кличуть, — вбігла дівчинка, що колисала дитину.

— Хай почекає... Зараз, — відповів Меркурій і накручував собі грамофона далі.

Цікаво, якими ж стали інші учні Володимирові? Данько Ференець, Аба Цудечкіс? За Данька чув, що артистом став. А щодо Аби, то Хрисанф Петрович ще й сьогодні бачив, що ювелірна Цудечкіса процвітає, хоч старий Янкель помер. Тепер там Аба, певно...

Ну, і на що путнє навернув їх той мрійник? За кого себе занапастив? За коршмаря, чи ювеліра-лихваря? Він згинув із сухот, а вони почитали його книжечки, побавилися в

революцію замолоду, а минули молоді літд, одвіялася дурість, — та й взялися до справжнього реального життя, за прикладом батьків — багатіти, вибивати копійку з свого ж народу...

А ти, Володимире, лежи в могилі десь у далекому Тобольську!

Хрисанф Петрович був до глибини душі розчарований. Отаке вийшло з Меркурія!

— Меркуре, а йди-но сюди! — визирнула з-за дверей жінка. — Я не дам ради...

— Дарко! Дарочко! дорога невістко! — радісно заволав старий Сарґола до жінки. — А йди-но! Йди-но, вип'ємо з тобою!

— Там у шинку людей повно, я сама їм ради не дам!

— Муркур піде, а ти ходи сюди!

— А хто ж у шинку zostався? — стривожено запитався Меркурій, вже покинувши грамофона.

— Оксанка!

Жінка з закладеними круг голови кілька разів чорними косами, з очима, сумними, як у лані, мрійними й строгими, запитливо глянула на чоловіка й, побачивши, що він рушив до шинку, — скромно підійшла до столу.

— Ой, ти ж моя дорога невісточко! — приплакував уже розчулений Сарґола. — Будьмо! Дай, Боже, що нам гоже, а що негоже, то не дай, Боже!

— За ваше здоров'я, тату! — сказала жінка взявши в руки чарку.

"Де це він доп'яв собі таку мадонну?" — мимоволі здивовано подумав Хрисанф Петрович. — "А сам — шинкар — шинкарем"...

Він ледве сидів, з нудьгою й сумом згадуючи, що сьогоднішній день йому пропав марно.

6. ШИНКАРКА

I.

Чи й справді це Осташенкова Дарка? Те степове, хутірське, тоненьке, скромне запашне стебельце? Чи вона ж це — повновида, квітуча жінка з косами, обведеними круг голови вінком, з сумними й строгими очима?

Вона.

Як це сталося, що замість відлюдного, степового, запашного повітрям, хутора — в цім шинку опинилася?

Сама часто думає. Сама часто віри собі не йме.

Пролетів золотий сон, безжурне дитинство, юнацькі пристрасті, солодкі сподівання і радісна жура, — передчуття чогось гарного й незвичайного. Трьох дітей має, а двоє помердо, — і вже не тріпатися їй, не марити про якесь невимовне, тремтливо-тривожне щастя.

А чи ж мала вона його? Чи знає, яке хоч воно?

І знає і не мала.

Як літо, минає життя людське. Все думаєш, що воно ще попереду, а дивишся — вже минається. Вже все позаду.

Так і Дарочка. Все відсилала сватачів ні з чим, не хотіла заміж іти, все чогось

ждала. Не то, що обітницю таку дала. А чого силувати себе? За чим поспішати?

І досиділася. Вже й двадцять, вже й двадцять два, вже й двадцять третій минув, — Дарочка все гарбуза дає. Вже встарілася, — двадцять чотири роки то не жарт для дівчини. І якби ж погана, а то за всіх своїх помруг найкраща.

Але ж вона чогось іншого хоче, — хай би їй сказав хто — чого? Чого хоче хутірська дівчина, гарна, але бідна, темна, неписьменна?

Хоч би й заміж, — то не для того, щоб життя влаштувати, а з любови.

Любов промайнула і зникла. Всі були оті звичайні, повз яких вона проходила й не дивилася.

Ото саме в той час і зустрівся Яриней Сарґола на ярмарку в Дрижиполі із удовою Осташенчихою. Могли б бути сватами. В нього син досі байдикує. Обийбока! Книжечку йому дай! Якби божественна, то хай, а то — тьху!.. Ніяк не всилуєш його оженилися. В неї дочка — от-от до сивого волосу досидиться. Яриней Сарґола хвалив з усієї сили Дарочку. От би такої невісточки йому, — роботящої, чесної, тихої!..

Осташенчиха не крилася: роботяща й слухняна, тільки за нею ніякого приданого нема. Вся земля — Нйкодимові, а сини й дочки порозходилися по Амурах та по Києвах.

— Де там у світі нам з вами рівнятися! — каже вона.

— В мене своєї — Боже, не # вменшай! — відказує Сарґола. — Тут би хотілося, щоб невістка з чесного роду до хати прийшла.

А про себе думав: "Візьми якусь Олевшанку, — та буде коверзувати, не схоче робити... А бідна все буде мовчати та слухати..."

Такі розмови ні до чого не зобов'язують. Але щось мати Дарочці натякнула, щось старий Яриней синові бовкнув ненароком:

— Все байдики б'єш, пора вже й до хазяйства братися. Не все книжечки та скрипочки...

Але й Меркурій проґавив уже всю свою верству. Поки в москалях був, всі дівчата, які були, повиходили заміж. Дівувала ще Маринка Олевська, але він не забув і ніколи не забуде тих слів, що вона сказала йому колись.

Ех, було... Мріяв про неї вдень і вночі, ходив за нею назирці, підстерігав її. Як вона до церкви в Дрижиполе, — і він там, як вона в Розумницю, — туди й його несе якась невідома сила.

А раз ішов полем, вона на коні зустрілася, — насмілився сказати їй про своє побожне кохання.

І що вона йому на це відповіла?

— Хто ти, а хто я! — гостро відрубала вона, повернула свого скакуна і чвалом подалася до свого хутора.

Так плюнула йому в лице. А чи він її сватав, чи думав до неї рівнятися? Любив і нічого не хотів від неї.

Тепер він такий байдужий і чарів тих її колишніх не бачить. За що ж це він так щиро кохав її?

— Коли женитися будеш? — питає не раз батько.

Йому не стільки оженити сина хотілося, скільки роботящих рук до хати. А може й Муркур тоді більше дбатиме.

— Он там у Осташенків дівчина, — чим кепська? "Оте дурне козеня?" — подумав Меркурій.

Він і досі пам'ятав її тонким, полохливим підлітком.

А втім, війнуло на нього ясным, чистим, незлостивим повітрям Осташенківського хутора. Пригадався отой смішний жарт із черевиком. О, то був веселий день!

Внезабарі Дарочка його дуже здивувала. Зайшов він до Мар'янки раз, давньої приятельки, про Данька щось дізнатися. Була там якась повновида, стримана й поважна дівчина-красуня. Саме відходила, а коли пішла, запитав Меркурій:

— Чия це?

— Не впізнав? — здивувалася Мар'янка. — Це ж Оста-шенкова Дарочка!

— Але ж ні!

Стрічав у церкві, казав добридень, дівчина поважно відповідала й зразу відходила. Щось мати казала про нього, але ж... Рівняйся кінь з конем, а віл з волком...

І ніколи одне до одного не заговорили.

А так восени Меркурій ненароком заслав сватів на Осташенків хутір.

II.

Кирія Сарголиха пантрувала ревниво за наймитами й наймичками, щоб не сиділи дурно, щоб не переїли часом. І Дарочка зразу ж на другий день після весілля нічим не різнилася від наймичок, як і Меркурієва сестра, Христя була.

Вразлива й горда, ясным, хоч і не вченим розумом, Дарочка відразу зрозуміла, для чого її сюди взяли. За наймичку! Вона й словом ніде, ніколи не поскаржилася, хоч уже не раз чула натяки:

— А та королівна хай іде... Та, що скрині сюди понавозила...

Свекор любив гдирати, свекруха шпиляти, — і тут же, на очах робити велику різницю між нерідними і своїми Дітьми. Ті були недоторкані, спали, скільки хотіли, до праці їх не вельми приневолювали.

Що більше входила у внутрішнє життя Сарголів, то відворотніше ставало їй, — одна турбота, щоб більше нагли-манити, щоб ще більше розбагатіти. їм усе було мало! Багатіли, багатіли і ще більш бажали.

І хотілося тікати від цього багатства на свій тихий, замріяний хутір, де праця була невід'ємною часткою, такою потрібною для гармонії душі. Але не каторгою.

Все це перегорало в ній внутрішнім вогнем, все більше й більше закипала гіркістю душа.

Та було б горя мало, коли б тільки це. Свекрусі треба годити, ще й свекрусі-мачусі, — але не весь же вік! А от з ким це їй доведеться вік прожити? Чи знала вона, за кого заміж іде?

— Ану, вставай, чого розіспалася? — грубо поштурхував її ногою Меркурій вже через тиждень удосвіта. — Пора в поле збиратися!

Ох, як опекло її це! Вдома вона була пещена мизинка. А тут усі, і перший він, мають

її, убогу, за попихача...

Він вийшов, а вона, ковтаючи сльози, нашвидку збиралася в поле. Й умитися не дали! Чого ж чекати від них усіх, як сам чоловік поштурхує її ногою. Чи ж він її боронитиме від лихої свекрухи?

Тоді ж пропала назавжди віра в його чулу, добру вдачу, яка їй примріялась колись. Відвернулося назавжди вразливе, ображене серце.

І воно нічого не прощало.

Бо дкби вона бачила, що й він сам, як брат Никодим, працює. Хоч Никодим і своїй Марії також не раз стусана давав, — але погніваються, посердяться та й забудеться, а не так зневажливо, з доброго дива... Ні, дуже скоро побачила вона, що все правда, про Меркурія не раз говорене. Він завжди від роботи огинався, не любив і уникав її.

— То я мушу робити, як наймичка, а ти будеш гульки справляти? — вже потім насмілювалася йому сказати, коли збагнула дух цього дому.

— А нащо ж я тебе брав! — одверто відповідав Меркурій.

Таємні, нікому неоскаржені сльози лилися вночі, як ніхто не бачив і не знав. Кому казати? Бачили очі, що купували...

Сама собі господиня, сама собі вибрала долю. І вже краще терпіти від товстошкірого Меркурія, ніж любити без тями веселого Петра, до всіх однаково байдуже-доброго. Того вона воліла не бачити й не чути. І це їй надавало духу терпіти.

Була завзята й непримиренна. Не забувала нічого.

III.

А втім, ніхто в Меркурієву душу не заглядав. Ніхто не знав, що в ній завіряється. Дарка його вважала за товстошкुरого, сестра Христя й досі жалувала, хоч він і сам уже мав діти, батько й досі мав за наймита, а мачуха й досі називала ледащом.

Бачив Меркурій, як мала білоголова Оксанка по пилюці на шляху лазить та курячий слід збирає й їсть, тимчасом, як жінка десь на сто двадцятьох десятинах батькових пшеницю жне, — і кляв Керейку. А через кого ж то він із Даркою посварився, ще й з дому в поле нагнав якнайшвидше?

Одного разу задумав він відділитися.

— Он стоїть хата в Дрижиполі. Як маєте людям у найми віддавати, то краще б я там жив.

— З тебе такий хазяїн, як з клоччя батіг... — відказує Яриней.

— Нічого йому не треба давати, — цвікнула й Керейка. — Прогайнує, просвище... То такий...

— А ви б хотіли, щоб вам усе панщину робити, на рябу Гантошку? — відгризнувся Меркурій. — То дасте мою пайку поля, чи як?

— Ти ще не заробив! — подумавши, сказав старий. — Прироби собі так, як я... з мурґочки...

— Ну, то добре! — відмінився на обличчі Меркурій і тільки губи стиснув. — Як так, то я й сам собі раду дам! Н-ну, т-то й д-добре!

Меркурій пішов до Янкеля Цудечкіса в Дрижиполе, відніс йому в заставу свого

кожуха й шапку, узяв сто карбованців і найняв у заїзді насупроти собі хату.

Він щось задумав.

Він задумав таке, що аж у носі закрутить тій Керейці. Таки не буде так, як вона хоче! Ледащо? Хай і ледащо, от розсядеться в себе в' хаті та читатиме книжки зрання до вечора і ні від кого не буде ховатися. А скрипки й гармонії навмисне порозвішує по всіх стінах. В пани пхається? А їй що? Ще й наймичку найме, щоб жінка не робила, — вже не буде вона на Керейчиному багатстві рук об стерню колоти.

Меркурій на радощах і на самоті аж забув стримати свою неслухняну посмішку. От уже тепер він нагуляється! Так козаки на Хортиці не гуляли, як розгуляється він. Усе будуть у нього в хаті співи та музики, а в поле вже не піде орати, хвостів волам крутити та в гною бабратися не буде. О, тепер він книжок матиме та й матиме! Шафу купить для них.

І як він раніш до цього не додумався? Оце тільки на днях шибнуло йому в голову, якось із Абою розговорився.

Воно, звичайно, було б більш по-панському, якби так десь писати, або як Федір, попом бути, та ба — для того треба трохи повчитися. А як він самоук... Хіба може краще візником стати десь у Києві, як он Дарчин брат, Симон? Або ще може щось таке видумати?

Якби то так колись, за часів оних, то пішов би в козаки, а то, їй богу, нема де людині подітися від цеї Керейки з її Гантошкою та лисом-Микитою!

Ці його розумування про велике майбутнє, що сьогодні відкривалося перед ним, перебив Аба Цудечкіс, давній приятель і товариш по підпільному революційному гуртку, а тепер сусіда. Вони й тепер, як здибалися, то постоять, поговорять про те, про се. Він зайшов, цікавий, чого це так весело тому Меркурієві, * чого це він розсвистався тут у порожній хаті?

Вони тепер були вже на "ви".

— Бо я вже тут живу! — відповів Меркурій, хойаючи сопілку за халяву.

— І що ви думаєте, — батько за вас буде платити комірне?

Нащо Меркурієві було наймати хату?

— А я тут шинок зроблю, — каже Меркурій, вже стримуючи неслухняну посмішку.

— Як то — шинок? — підскаочив Аба. — Треба мати патента...

— А я вже й маю, — чванькувито поліз до кишені Меркурій.

Між братани, старшим Меркурієм і молодшим Микитою, давно вже зайшли такі відносини: Микита був поштивий, лагідний, ласкаво-усміхнений; Меркурій — зверхньо-доброзичливий, добродушно-протеґуючий, трохи кепкуючий.

Дарочка, чи, як тепер її звали, Дарія Пилипівна, так чудово вже вивчила за ці роки зовнішню й внутрішню сторони їх родинних доброзичливих взаємин, що її не могла обдурити ця зовнішня машкара. Вона нікому ніколи не говорила про свої спостереження, — а кому було й казати? З природи була мовчазна, подруг не мала, ляпати язиком не вміла, пліток чужих не любила.

Микита приходив уранці, як ще снідали, починалася розмова.

— Ну, що там на хуторі?

— Та хвалити Бога!

— Як там тато, мама?

— Богу дякувать...

— Чи вже отелилася лиса корова!

— Ще вчора. А ти знаєш, чого я оце прийшов? — питає Микита.

— Скажеш! — не цікавився Меркурій.

— Хотів попросити якусь книжку прочитати.

— Яку? — здивовано питає Меркурій.

— А там у тебе є...

Але Меркурій (і Дарка також!) знав, що це ще не того. Меркурій каже:

— Нема в мене!

Дарка знала, що так скаже. Є в нього до біса •тих книжок, а любить ото придуритися!

— Та може там яка знайдеться, — уклінно й ласкаво просить Микита. — А пошукай-но там, у шафі!

І Микита знав, що в брата книжки є. І що брат почне зараз по одній, мов дrouchись, витягати.

Меркурій, стримуючи м'язи неслухняної посмішки, справді відчиняє шафу.

— Ну, ось може ця?

— Календар Брюсова... Е-е... — кривиться Микита. — Може там яка друга є?..

— Журнал "Нива", — витягає Меркурій комплект "Нивы" за цілий рік у грубій оправі.

— Це велика, мені якусь маленьку, похватну...

— "Марко Проклятий". О, це книжка!

— Цю вже читав...

— То може таку?

— "Козир-дівка"... Е, це мабуть, якась славна книжечка...

Хто сказав би, дивлючись на цю мирну розмову, що два брати — закліті вороги один одному. Микита був найліпший син у Яриней, він умів підлеститися, солоденько заговорити, поцьомати в руку... Ніби-то склав уже Яриней духовну і всю землю віддає йому, Микиті. Меркурій, хоч і жив уже самостійно, із ста двадцятьох десятин дістав, від батька наділів шість десятин. Старий не збирався ділити межі дітьми землею.

— Поки живу ще, нікому не дам...

Ця неподілена земля вже зродила зненависть між братами. Вона жила в спогадах дитинства, повсякчасною різницею між рідними Кириїними дітьми та нерідними.

"Може справді огрубів Меркурій від сирітської долі?" — часом думає Дарка про чоловіка. — І тепер на ній, залежній від нього, виливає він ту жорстокість і черствість, що сьорбнув змалку.

Бо хто сказав би, що цей милий, з такою гарною ніяково-доброю, кепсько

стриманою посмішкою, до людей приязний чоловік, — у родинному житті був грубий, черствий, камінь? Хай би вона з ніг падала, — не допоможе їй ніколи, але ще налає, що помалу повертається.

— Чого в тебе обід незварений ще й досі? Чого в тебе діти замурзані?

— Взяв би та поміг...

— А ти ж нащо будеш?..

— Чи я в тебе наймичка? Не штука отак сидіти й командувати, а ти перероби .все!..

— Е, що там хатня робота... В поле ж тебе не посилаю жати!

— То й я сяду та буду читати книжечку...

— Ну, й читай!

— А хто все це переробить?

Йому до цього не було ніякого діла.

Деспотичний і недобрий до неї, милий і симпатичний на людях, чоловік їй був часом смішний.

Вона не знає, за що хапатися, звивається серед дітей і в шинку, як муха в окропі, — а чоловічок сидить, читає книжку і... плаче. Хотіла б вона знати, що там у тих книжках написано, коли вони його більше вражають, ніж те, що діється під носом...

В нього, справді, була якась химерна вдача.

Тимчасом, вибирання книжок для Микити ще не закінчилося. Справді, пристрасний книголюб, Меркурій уже встиг назбирати чимало книжок. Сам того не відаючи, мав він уже всю основну українську літературу.

Нарешті, витягнув він "Сонячний промінь" Грінченка, як погляд Микити впав на "Миколу Джерю" у бурячковій обкладинці. Вигляд її спокусив Микиту, він за неї вхопився.

— Е, цеї не дам... Я ще й сам її не дочитав! — рішучо заперечив Меркурій.

Але то була неправда. Річ у тому, що "Миколу Джерю" він читав вечорами жінці. Небувала річ, але так! Він читав цю книгу не раз і шкода йому було, що сам він над нею приплакував. Таку гарну книжку мусять усі знати. Забував про своє гоноровите ставлення до Дарки, як до нижчої істоти, ущасливленої коло нього працювати...

Але він соромився цього нового в їхньому співжитті. Вони так не розуміли одне одного!

Він любив усякі музичні інструменти, книжки, всякі новинки — вона ставилася до цього, як і батько, — що варте це все, коли сам — товстошкура довбня?

Він любив широко війнути грішми, — накупити дорогих, панських уборів їй і дітям, накликати гостей і добре їх почастувати. Вона показувала йому нагальні дірки й латки в господарстві. Он діти без черевиків ходять, он пачьтечка треба... а він грається та приплакує над книжкою. Краще б мені дівчину взяв до хати...

Він здав з половини своє поле, щоб ні себе, ні жінку не заставляти до тяжкої роботи, — хай уже не скаржиться, Що тяжко їй. А то все стогне та стогне! Он інші більше господарство мають та й не стогнуть...

— А хто в шинку?..

— Та хіба то робота? За виграшки!..

— А город?..

— Та нащо він'тобі?

В

Ні, від цього Дарка вже не могла відмовитися. Ще й города не мати? Де ж вона тоді відпочиватиме від цього містечкового шинкарського життя?

У неї не було другого світу, крім реального, вона в ньому прагнула краси. Меркурій у всьому ділився надвоє, цілком одне одному протилежне. Вона ж була цільна, нероздільна, закінчена.

Коли читали "Миколу Джерю", він плакав, хвилювався, переживав усім серцем. Дарка слухала дуже уважно, майже побожно. Але суворо сказала раз:

— Хіба це воно все правда? Отак, якась побрехенька!.. Як сама вона вміла тільки правду, так і від книжки

вимагала. Не терпіла жодної фальші, не розуміла, чого це він із книжки чуже горе до серця бере, а свої жінки не пожаліє...

— Що ти тямиш?.. — ображено відповідав Меркурій. — Часом треба побрехеньку скласти, щоб краще правду сказати. Що то... мужик, мужиком!..

І чмихнув незадоволено.

— А певно, ти ж мною гордуєш, у пани пнешся!..

Але "Миколу Джерю" все ж читали й ще не дочитали. Вже збираючись, Микита, звичайно, між іншим, говорив, чого прийшов.

— Це хотів порадитися... — бовкав він. — Хотів порадитися, чи посилати мені сватів до Демиденкової Степані.

— Ти б із цього й починав, — зразу викрив Микиту брат. Він знав, що Микита не за книжками прийшов. Така вже натура була — все винюшкувати, покрутитися довкола, ніде не зачепитися за гострий кут.

— Казав би зразу... А то — мнеться, треться!.. Це до тієї Степані, що на Марієцьких хуторах? А чого ж, славна дівчина. Хто ж це за сватів буде?

Навіть ота форма запитання була тільки для людського ока. Микита вже все обміркував, переговорив, з батьком уладнав...

— Та думав — може б ти? — запитливо подивився Микита на Меркурія.

Широка усмішка ладна була розпливешся на Меркурієвому обличчі, він до безтями любив усякі учти, весілля, okazji... Але, стягаючи ту неслухняну посмішку, запитав:

— Як то воно там? Ми, мисливці, добрі молодці, вийшли на лови, перейняли лисицю, темнобуру куницю. Були б пійняли та утікла, бачили, як до вашої господи забігла. Віддайте нам нашу куницю... Так чи ні?

Меркурій чудово знав, що має сват казати, але захотілося йому вдати, що він незнаючий, нетямущий...

Микита підхлібно й солодко сказав:

— Чи то мені тебе вчити? Ти ще інших навчиш.

— А хто ж другий сват?

— Може Антін Рогізняк?

— Слухая візьму, в нього такі вуса, на всі груди, — вирішує Меркурій.

" Господи, тільки й робив би все життя, що бавився.€ — думає Дарка.

Цей сезон був багатий на весілля. Починаючи від Різдва, одне весілля було за другим. То якісь хрестини, то якісь іменини, то входи́ни. А як не вони куди їдуть, то в них у хаті людей повно. Не тільки в четвер, але й на будні. Який хуторянин не заб'ється до Дрижиполя, — не минає Меркурієвої хати. А вступить до цієї хати, — не минеться так, щоб не випити, не погуляти...

Такий якийсь талант у нього був, — скріпляти в громаду, в одне веселе товариство. Де слово скаже, де прикаже щось доладу... Там щось заспіває, а щось і заграє...

І кого не підкупить його посмішка? Наче він стримується щоб її не помітили, а вона, все ж, пробивається. Наче в ньому бурує в душі затамований сміх, але його приховує зверхня байдужість. При цій характерній посмішці всі м'язи його обличчя були в роботі, але працювали на те, щоб стримати її. Наче він ховав свою доброту, прикриваючи зовнішньою грубістю...

І кого вона не обдурить, крім неї, Дарки?

V.

Хоч шумливо й гульливо проходило життя, широкою рікою лилося вино й горілка, хоч мала дітей, заради яких терпіла багато — чуже й немиле було Дарці це метушливе життя серед п'ятики, п'яних пісень і бійок у шинку.

Вона сумувала за тихим хутором у степу, за чистим Духовним повітрям, не отруєним жадобою й зиском. Вона покланялася вітрові й сонцеві, любила дух землі, шелепотіння дерев і ріст зела. Хотів був Меркурій віддати ко-6* мусь із родичів город з половини, щоб восени одержати готову городину й не морочитися, — Дарка не дала. Це її єдиний відпочинок і втіха в житті. Вийти зранку на город і, забувши про все немиле, сапати щось і слухати шелест зеленого дерева над головою.

А що ж? Зранку до вечора дивитися на калюжу перед хатою, що ніколи не висихає? В найбільшу сушу, — коні по черево в болоті.

Що зробити із серцем? Вже на перегній для дітей пішло життя, а серце ще чогось хоче. Незаймана ще царина порожніла в серці' і хоч проходив ніби нормально цикл життя, вона збставалася незаповненою. Кожне знаходить собі щось у житті, чимось запалюється, кипить пристрастю. А вона? Колись один чоловік відкрив їй глибину її при-страстів, аж вона сама вжахнулася своєї безодні.

Хатня тупанина, що йшла за нею слідом, де б вона не поступилася з самого раннього дитинства, осідала на душі страшним несмаком, тупою втомою. Вона її по-давньому не любила й виконувала, зціпивши зуби.

В шинку — п'ятики й бійки, п'яні вигуки. Поза шинком — містечкова скупченість, смітники, порох, болото. Нема садка, поля, запашного розділля, серед якого виросла.

За тією метушнею щораз рідше бувала на хуторі. Та й там уже нема тієї сердечної, замріяної простоти і тиші. І там чимось інакшим віє, духом Никодима... а дух татів десь уже і звідти зникає.

Цього року, нарешті, була там другого дня Великодня з дітьми. Никодим прислав коні. Наче й той самий був хутір, — і не той.

По подвір'ю ходив індик, у червонім намисті, розпустивши віялом свого хвоста. По шпориші г'рабалися кури, гнівливо й тривожно гелготали гуси, зустрічали гостей. Біля криниці з піддашком стовпився тфвар в чеканні, що йому поналивають у жолоби води. Рудий цуц, не впізнавши своїх, сказано гавкав. Теля брикало по просторому подвір'ю.

Сад цвів-одцвітав. На землі лежав блідорожевий наліт з пелюсток, наче сніжок у вітри й заморозки. Той самий хутір. Той самий, — та не той. Он стара хата вже вгрузла в землю, а поруч неї стоїть ставна красуня під сірою цинковою бляхою. Сіра покрівля з сталевим вилиском і ст^улкі червоні рожі-мальви під вікном.

А де ж ділася стара клуня із обскубаною стріхою?

Нема клуні. На її місці стоїть висока й довга оудівля з горищем і віконечком, під червоною черепицею, де ж ділася стара клуня?

— Клуню я розібрав, — каже Никодим. — А це хіба кепська?

— Де там кепська! Це, як у економії, у якогось поміщика, або в Олевських.

— Оцю стару шопу восени маю розбирати також, — недбало, але гордовито зауважує Никодим.

— О, то ви вже добре розхазяйнувалися, — з подивом каже Дарка. — Скільки то треба на це грошей...

Справді, вже тепер хутора не впізнати. Це не той при-плюсклий до землі убогий хутірець, а ще здалеку впадають у око ці високі масивні будівлі з кричущими добренними покрівлями.

"Ми неабиякі, ми хазяї!"* — заявляли вони ще за троє гін до сторожів-осокорів.

А новоцасаджена тополева алея тепер ясно казала, що це — в'їзд у заможний Осташенків хутір.

Десь і сад той молодий, мов із під землі виріс.

А Дарочка сиділа у шинку в Дрижиполі й не знала, що за цих три роки тут зробилося. Тепер вона наче й додому прийшла — й не додому.

У Великодні, Різдвяні дні — коли всі люди йдуть до своїх рідних, Дарка з дітьми мусіла їхати на Трояни. Меркурій ні разу після весілля на Осташенковому хуторі не був, а щоб сюди дістатися, треба було пішки, абощо йти. Перші три роки Дарочка хоч літом ходила сюди на вишні... Нарве відер дванадцять собі, а ще стільки ж мамі... А тепер, як мама померла, нема часу за своїми клопotaми... Та й Меркурій гдирре:

— Чого ти туди бігаєш, не бачила чого там? Чи не легше вийти на торг та купити найкращих по двадцять копійок відро? А потім стогнатимеш, що переробилася.

Але що не кажи, нема смачнішої вишні, як просто з дерева. Що не кажи, нема кращої втіхи, як по дереву лазити. Дитячі літа згадуються, забуваєш за душну й тісну Дрижипільську клітку.

Водить Никодим сестру, а колишню подругу, по всьому господарству. І Дарка с^ала не та, та й Никодим не той. Говорять, говорять — та й раптом уривається розмова, — нема чим її знову почати.

Де дівся Никодимів гумор; легкий і незлостивий? Де дівся наївний, завжди ладний розбризкатися, сміх Даррч-чин? У Никодима три глибоких зморшки прорізали чоло, у Дарки на устах грає чужа причеплена посмішка, бо очі заслонені смутком.

— Що з тобою, брате?

— Що з тобою, сестро?

Душа питає, але в Осташенковій сім'ї не звикли виявляти назовні ніжних поривів душі. Краще помовчать, душами поговорять.

І хоч змінився хутір, та щось незмінне лишилося. Чи не оці жевжики? Дарчин Тарасик і Никодимова Донька, так і крутяться,, так і крутяться, щоб конче під ногами в них плутатися.

Такі й вони колись були, такі самі жевжики й цвейлики. І тоді була Донька, і ця Донька має справжнє ім'я — Єлизавета.

— Катай-но, Донько, ві льох, внеси вишнівки, — строгим батьківським тоном загадав Никодим.

І голосу такого в Никодима не знала досі Дарка.

Донька, а за нею Тарасик, побігли, — і вже сюд-туд, несуть до них на середину подвір'я повну миску п'яних вишень.

Никодим пресуворо нагримав на Доньку.

— До хати казав нести, не сюди!

Дівчинка знітилась, перекутилась на одній нозі, десь зникла. Чисто, як покійна мати колись на неї гримали. Хіба щось змінилося, хоч ми вже старіємося? — думається Дарочці.

За столом та ж сама рідна картина. Малеча г'зиться і тихцем оглядається на старших, чи не почує хто. "Дам по лобі!" Старші поважно розмовляють про врожаї, про весілля, про... Гай-гай, щось уже не чути Никодимового сердечного гумору.

На столі — найкраща святочна страва Осташенкового хутора, смажений індик, вишнівка й слив'янка свого хову. Так чого ж у Марії, — тихої жінки, забитої на вигляд, — такі сумні очі? Хіба, як і Дарці за багатцем, їй так ведеться за Никодимом?

Проте, та тонка стримана делікатність, що й колись панувала на цім хуторі, залилася тут у повній силі. Никодим і Марія, хоч і говорила з ними Дарка родинному, й раз у раз не спитали, як їй там... Якщо вона сама не каже, то чого лізти в чуже життя? Так само не казали й вони, що їх сім'ю допікає безгрошів'я. Може в Меркурія й є гроші, напевно є, може й позичив би, але не повернеться язик про це заговорити. Дарка позичила б, але хіба вона там хазяйка?

Дарка так би й не знала про це, якби не заговорили за Сашка, найстаршого сина. Він учився у Розумниці, та може доведеться забрати, — ось сто карбованців треба за навчання заплатити.

— Як? Немає сто карбованців? Та ви ж, Никодиме, он який хазяїн тепер!

— Хазяїн, то хазяїн... Але стягався цілий рік на дерево, на черепицю, майстрам заплатив... От і по грошах хазяйських!

Так ось секрет Никодимового фільварку! Вже певно не бачать тут увіч ні цукру, ні

мила, ні фантини. Не доїдять і не досплять. Все складають на розбудову, самі ж тільки роблять та роблять... та вбиваються в очі стайні, клуні, черепичні й сіроцинкові дахи.

Ось чому три зморшки проорали Нико димове чоло! Ось чому він позбувся свого незлобивого гумору!

І все людині чогось мало! А скільки треба було їхньому татові, щоб бути щасливим на цьому самому хуторі?

Ні, й на цьому хуторі вже не знаходила ані натяку того, чого прагнула її незадоволена душа.

Де б вона хотіла бути — вона й сама не знає.

Погостювала Дарка до вечора в брата й братови, — та й додому треба їхати. Тарасик із Оксанкою просять, — "побудьмо, побудьмо ще!" Не можна.

— Приїдемо на вишні

Там уже Меркурій казиться, що довго її нема, треба комусь у шинку сидіти, щоб він йому запався!

Щоб він йому запався, той шинок! Мало того, що все серед п'яної мужикоти обертається, — ще й ганьби довелося зазнати, сорому на все Дрижиполе. Соромно на вулицю показатися, на торг вийти, молока купити.

Дожилася Дарка, що чоловік у тюрмі сидить. Меркурія на рік засудили відсидіти, а вона мусить сама звиватися тепер. Шинок замкнула, але все, — і діти, й хазяйство, — тепер на її голові.

Чи воно їй усе те потрібне, чи снілося коли, що отаку ганьбу доведеться переживати?

І все через оту клятву горілку! Сотки, шкалики, п'яти-рики," половинчики, ока, півока наробили.

Оте ледащо, Мачок, привіз хуру із шкаликами, зніс усе до комори, гроші за доставку взяв, — все було чин чином, як слід. А вночі, — знав, де що стоїть, зламав замка, поліз красти. Меркурій чогось уночі прокинувся, щось йому видалося, він так у білизні побіг до комори, там вистрілив навмання із пістоля і влучив злодієві в око.

А тепер обоє сидять. І злодій, і Меркурій, бо не мав права стріляти на людину. Воно наче й нема плями на честі, а все ж чоловік у тюрмі...

Дарка тепер жовкла, схудла, замиршавіла. Ото й тільки розради, що приходить Мокрина та Христя. Христя щодня, а Мокрина рідше, вона такою клопіт має з тим Павлом, днями й ночами думає, як того сина вивчити. Проте, як зайде, то в хаті враз веселіше стане.

Приходить ще тепер Петро Пелех. Чого йому треба?

Минулося те, що було. До них, як і заходив коли, то з неохотою, як уже компанія яка затягне.

В нього своє горе, — жінка померла, двох дітей лишила.

В неї також двоє. Отак і йдуть вони — кожне своїм шляхом, — і Дарка знає, що ті шляхи ніколи не зійдуться.

Треба йому женитися, — радиться він. Кого б узяти?

— Он Маринка Олевська й досі дівує, — її сватайте, — не знає, кого порадити Дарка.

— А я такий, що знову вас би сватав, — може й жартує Петро. — Кидайте оцю свою коршму. Нащо вам оце все здалося?

І так жартами, жартами на наче й справді якась знову межи ними нитка плететься.

— Петре! Чи ви за тим приходите, щоб додавати мені ще більшої гризоти? — докірливо відказує Дарка.

— Але ж, — не вгаває Петро, — ми наче судилися одне одному. За цим Муркуром у вас усе буде не так, як у людей. Чи охота вам коло цеї коршми віка збувати? Чи то воно для вас?

Але то правда, правда! Такі їй прийняті ці слова, наче в її власному серці зродилися.

— Це не вадить раз там на місяць за чаркою посидіти, а то ж день-у-день — горілка та й горілка...

— Гріх був би мені, якби ще й я Муркурові досади додала, — задумливо, мов про себе, каже Дарка. — Я ж йому вінчана жінка.

— То й ми повінчаємося, — не бачив у тому перешкоди Петро. — Ось почекаємо, поки він прийде та й...

— І щоб я на таке пішла?

Ніде правди діти, Дарка знає, що Меркурій не є святий, до чужих могодиць охочий, але щоб вона?..

— Та й що, отак будете терпіти?

— А за вами я б не терпіла? Ще й більше!

От цього вже Петро не розуміє, він не може збагнути, чому так Дарка каже.

І так ходить він щодня, вже й люди почали говорити, — ніяк не дійдуть згоди. Як упруться в це закляте місце, — перестають розуміти одне одного. Петро не розуміє, — коли, чим образив він Дарку. Щиро хотів її за жінку мати, сама вона законозилася, а він з тої досади посватав іншу.

Дарка і дтял стоїть на своєму. Краще їй терпіти Меркурієві дивацтва, приниження, бо й зради, а оце ще й сором від людей, — ніж тоді стерпіти Петрову байдужість. Чекала на Зелені свята старостів, як умовилися, — а не дочекалася. Гіркість того дня повік не пройде, не минеться. Бо вона його дужче любила, ніж він її!

А тепер... Тепер уже пізно направляти те, що зламане...

7. РІЗДВО НА ХУТОРІ

I.

— Ану, швидше вбирайтеся, поїдете на хутір! — увійшов до хати Меркурій. — Дід коні прислав по вас!

— До діда! До діда! — заскакали по хаті діти. Заплескали, заверещали. — Мамо, вдягайтеся, поїдемо до Діда.

— Ми приїдемо завтра, — каже Дарка. — Та чого ви такого парка парите? Ще коні постоять, відпочинуть... Бери, Оксанко, оцю хустку, а ти добре запнишь, Тарасику, бо

мороз надворі... А ти, Галя, поїдеш? Може завтра з нами?

— Поїду! — зарепетувала Галя. Вона була найменша.

До хати ввійшов дідів наймит, Олекса, бабин Кириїн небіж. Хухав на пальці.

— З святим Різдвом будьте здорові! Але ж і мороз сьогодні!

— Спасибі, будь і ти здоров, — відказує повагом Меркурій. — А-а, мороз добрий! На врожай, кажуть старі люди.

— Чого став коло дверей? — ласкаво питає Дарка. — Іди сюди, сідай, загриєшся...

— Ось я йому зараз чарку дам! — багатозначно каже Меркурій, наче зганяючи непрохану посмішку. — Сідай-но ближче, до столу. Чого такий несміливий?

Поки Меркурій говорить із Олексою, Дарка тимчасом зав'язує в платок калача і пляшку вина. Завжди, як їхали до діда на великі свята, везли дідові "вечерю". Оглядала уважно й перевіряла, як пордягалися діти, попідперізувала, на голови поверх хусток нав'язала білі платки, — щоб не задувало. Тарасика також закутала хусткою.

— Та неси до саней бараницю, ноги їм покриваєш, — турботливо каже Дарка до Меркурія.

За півгодини обтушковані, обмощені звідусіль діти, схожі на китайських божків, радісно презиралися, дивилися на тата й на маму, що бігали кругом саней, — і смакували наступну подорож.

До Троянівського хутора від Дрижиполя п'ять верстов. П'ять верст доброї санної дороги баскими кіньми — й не зоглядишся, як перелетиш.

Але сьогодні дід вислав по онуків свою славнозвісну дерешку. Це була стара-старезна кобила, найбільша дідова приятелька. Він із нею ніколи не розлучався, — куди не їздив, то казав її запрягати. Вона так зжилася із своїм господарем, що сама вже знала, де стати, куди їхати. Їй треба було тільки сказати: "Но-о, Дерешко!" й вона вже везла, куди слід.

У Дрижійюлі вона найперше звертала до шинку й перед ним ставала, як укопана. Втім, усі шинки в околиці вона знала й неухильно спинялася біля них сама.

Дерешка поволі собі трюхала своїм старечим кроком по закритій сніговою імлою дорозі. Дуже мело цього дня, замітало дорогу, у вічі кололо густими сніжинками, але вона собі впевнено трюхала по добре знаній дорозі. Не раз ще гіршою хуртовиною тюпала вона додому, а старий Саргола собі солодко спав, як на печі, й прокидався вже у власному подвір'ї, під дверима своєї хати.

Малеча з німим захопленням споглядала із свого рухливого острівця білі, гнівно-бурхливі стихії. Отак би їхати цілий день! Ні, може б уже швидше доусати до теплої дідової хати, а то зашпари в руки й ноги заходять...

Та дідова, повна святочних настроїв і людей, хата тут у дорозі особливо здається привабливою.

II.

На другий день Різдва дім Яриней Сарголи гуде, як вулик. Взагалі, Сарголів у Дрижиполі дуже багато, таких, що родичання загубилося десь у десятому поколінні. Але в самого Яриней було дев'ятеро рідних братів і сестер. А скільки ж то було їхніх

дітей з онуками? А Кириїна рідня? Хоч би й не всі конче з'їхалися, то в хаті повно, — У обох світлицях, у великій хаті.

Конче і невідмінно у Різдвяні, Великодні та Зелені свята приїжджали дочки Мокрина й Христя — з чоловіками, з дітьми, сватами. Меркурій із ЖІНКОЮ та дітьми, або, насамперед, самі ДІТИ, ЯК оце сьогодні. Син Федір, пш, не міг у такі свята приїздити, а дочка Антося недавно вийшла заміж за сусіда, Кирила Їпередерш, і бігала до матері й так щодня.

Старий Саргола засідав, звичайно, під образами — із сватами, зятями, дочками, баба Кирія більше бігала з другої хати до столу й назад, ніж сиділа. Всі молодші гості знаходили собі місце, де яке хто хотів, а малеча юрмилася, здебільшого, в малій світлиці. Котрі вже встигли дістати гостинця — срібну, чи мідну монету, — хвалилися ними. Котрі ще ні, — чекали свого часу, як і на них звернуть увагу.

Оксанка відразу знайшла собі компанію серед хлопчаків, а Тарасик за пів години оббігав усі усюди, зазирнув у всі кутки, на дворі перевірів, чи все так, як було востаннє, коли він був тут...

У великій хаті, що власне була копією звичайної селянської хати, — з мисником, жердкою, скринею, лавами, образами, великим столом під ними, — він помітив одну невеличку зміну.

О, а де це вже дзеркальце із стіни ділося?

— А це я його замастила, є там воно, — почувла його здивовання бабуня. — Оте ледащо, Олекса, що не зайде до хати, то в люстерко виглядається. Він у нас, як у тій приповідці: "Наймитку, наймитку, а чого ти так рано встав?" — "А я ще надолужу: то вмиваннячком, то втиран-нячком!.."

Це була клопітна, метушлива, маленька бабуньця з дрібними, але правильними рисами обличчя й ласкавим, вкрадливим голосом. Як і завжди, була пов'язана чорною хусткою, але сьогодні новою, квітчастою і з китицями. Чогось удома тато казав на неї "Керейка", на Антосю — "раба гадюка", а тут: "Поцілуй бабуню в руку... І тьотю Антосю..."

— А йдіть, жевжики, коня попасете! — ласкаво кликала бабуня Оксанку, Тарасика й Галю, найменшу. — Сідайте отут, біля Хариті, Наталки й Олександри...

На столі стояв холодець, смажена капуста, шинка, ковбаса й інші страви різдвяного столу.

— А може ти, Оксанко, печені хочеш? Та бери хрону, хрону бери!..

Христині й Мокринині діти сиділи вже за столом і "по-пасали коня". Кожному давали по якійсь чарчині вишнівки, запіканки.

Яриней Саргола любив ці шумливі родинні учти. Почував себе на них найзначнішою 'особою, до якої всі мають звертатися з шанобою, підлесливо й уклінно.

Він сидів, як патріярх, за столом і, своїм звичаєм, тримав на колінах обидві руки так: два пальці зігнуті, ніби мав хреститися, а два міцно притиснені до долоні. Так само й Тарасиків тато дуже часто тримає руки.

Хоч дід любив говорити, щоб усі його слухали, в цю хвилину він роздивлявся на

червоні та зелені плями квітчастих тернових хусток майстерно вив'язаних і зовсім не слухав, що каже йому дочка Мокрина.

Тітка Мокрина в зеленому квітчастому завої вся аж зашарілася. З очей її аж іскри сипалися.

Тітка Мокріша ^правила своєї долі".

Скільки раз із найглибшого дитинства чув Тарасик цю нескінченну суперечку дідову з опришкуватою й непримиренною тіткою Мокриною. Оце де тільки зйдуться, де сядуть за стіл, так і починалася в них сутичка. І здається, те спірне питання так стоїть і досі нерозв'язане.

Чув Тарасик, як тато не раз говорив із тіткою Мокриною про якусь духовну. Вся земля, всі сто двадцять десятин, — Кириїним дітям відписана, а їм — нічого.

III.

— Бійтесь Бога, тату, чи я не така сама дитина в вас, як і інші? — допоминалася, звичайно, тітка Мокрина.

— Я ж тобі вже дав, дочко! — відказував дід.

— Коли? Що? — дивувалася Мокрина.

— А як ти йшла заміж!

— Дали, що з носа спало. Пів морґа... А в вас же сто двадцять десятин.

— А тобі що до моїх ста двадцяти десятин?

— Хіба я на вашу землю це робила? Дід задумується, а тоді каже:

— Як умру, тоді буде ваша.

Тітка Мокрина мовчить про духовну, бо й старий мовчить. Але вона починає з другого боку.

— Тату! Якби ви були добрі, то хіба б у вас не заболіло серце дивитися на мого Павла?

Павло — найстарший син Мокринин. Тарасик його рідко бачить, бо він учиться. Надзвичайну обдарованість до науки Павло почав виявляти з того, що за один рік переходив по дві класи початкової школи з відмінними оцінками і похвальними листами. Мокрина відтоді на нього хухала й дмухала, до роботи не заставляла, купувала для нього гас, щоб він ночами не вчився до каганця.

Тішилася ним, усім хвалилася ним.

А як закінчив він двохкласову школу, Мокрина задумалася, порадила з братом Меркурієм і повезла десь до шкіл у місто.

— Гріх вам буде від Бога, —(наступала Мокрина на старого. — Хлопець, мов по драбині, лізе вгору... До науки аж труситься...

— Е, бо то з нашого роду! — чванливо каже дід. — Бо й ти не дурна вдалася в мене... Та й>Муркур, якби не мужиком уродився, то був би якимось артистом...

— Казав мені вчитель, що Павло на інженера вивчиться... Мости залізничні будуватиме.

— Е, то тра вчити! — переконано каже дід.

— Ну, а звідки? З трьох десятин поля? З того півморґа, що ви мені дали?

— А я звідки брав? Я — з мурґочки!.. Що в мене було? Помер ваш дід, а мій тато, та й що залишив? Сім моргів поля та й нас, семеро синів...

Тарасик жадібно слухав ці розмови. Вони проливали світло на все те, кщо його оточувало. З них він довідувався, Що дід Юхим, який живе коло річки на городі, дід Іван, і дід Гемень і ще три покійних діди, — то вся рідня. І ще багато цікавого.

Виходило, що півсела, — то все родичі його. І рсі вони отакі собі мужики, а от дід Яриней з тої мурґочки та має тепер стільки землі, що за день не об'їдеш.

— Яз мурґочки! Отак і ви, діти, не ждіть від мене, робіть та дбайте, — то й ви матимете... Хто мені дав?

— Еге, робіть! — відгризалася тітка Мокрина.

— А певно! Удосвіта вставайте, нехай твій Корній не пропиває, а складає, — та все якусь десятинку прикупить. Все звикли, щоб батько помагав. А хто мені помагав...

— Бо вам святий Миколай помагав, — бовкала тітка Мокрина. — Та ще ми з Меркурієм та Христею робили, чорно та темно...

Тарасик уже не раз чув про таємничого святого Мико-лая, що допоміг дідові розбагатіти. Воно все якось у розмові миналося, затиралося, — а дуже б хотілося знати, як це той Миколай помагав.

І певно, що Тарасик стояв на боці тітки Мокрини, а не дідовому. Подобалося йому саме те, що вона одна з усіх не боялася рубати дідові правду, хоч знала, що цим ласки не заробить у нього. Широка, з розмашними рухами, з відкритим лицем, широким чолом і веселими, насмішкуватими карими очима, вона в уяві Тарасиковій була втіленням справедливості.

— Знать нічого не знаю! — стукотіла вона не раз до діда кулаком по столі, а як не було стола близько, то кулаком об кулак. — Мені моє мусите дати і край! Мені треба сина вивчити!

— Дочкам не випадає давати приданого, — стукотів до неї дід також кулаками.

— А чого ж Гантошці дали аж п'ятнадцять десятин? Бо під боком ота гадюка?

Це про бабу Кирію.

— Геть з моєї хати! Зінське їчення! Лахудра! Повітра! Легейда!

І тоді мусів їх хтось розводити, бо знов буде бійка, як не раз уже було.

Як було цього літа. Прийшла тітка Мокрина до діда й каже :

— Тату! Як не дасте сьогодні сто карбованців, то мушу забрати Павла із школи, бо не маю цих грошей.

— А де ж я візьму? — розводив руками старий Яриней.

— У вас є! Ті, що я в вас заробила...

— То ти й од'їла!

— А, ви з мачухою так і звикли, щоб вам хтось дурно робив! На лиса-Микиту, на рябу Гантошку!

— Мокрино!

— Не дали землі тієї, що мені належить, — мусите давати гроші.

— Та й чого це ти на мене визвірилася?

— Бо мені сина треба вчити!

— А мені що до того?

— Ах, ви чортові багаті!—добіла розпеклася Мокрина. — Тільки б глиманили в свою кишеню. Ми робили в вас!

— То це ти так на батька? Геть із моєї хати, лаверендо, щоб я тебе не бачив!

— Не піду! Давайте сто карбованців!

Іншим разом Мокрина посвариться, посвариться, — та й на тому кінець. Цим разом дід розлютився не на жарт. Він вхопив, що було під рукою, — то був батіг, — і почав ним періщити по тітці Мокрині. Набив і нагнав з хати.

Пішла Мокрина, плачучи, з батькового дому. Не так за себе було кривдно, як за Павла. Бо не знала вона ще, що її сина звільнили вже від платні, як найкращого учня, та ще й стипендію призначили. Плакала вона, що її найбільша мрія в житті, — бачити сина інженером, розвіюється.

Але за гони, не одійшла ще від хутора, як чує, — хтось її кличе:

— Мокрино, суча дочко, чекай-но! Вернись! Це батько гукав, — біг за нею, аж захекався.

— На, псяюхо, та мовчи, нікому ані мур-мур! Бо зіб'ю при всіх...

І ткнув їй у руку сто карбованців...

IV.

Тепер дід спокійно сидить, поклавши на обох колінах по два пальці, і слухає розхвильовані Мокринині допоми-нання. Сивувата, якась сіра борода його, що завжди один кінець її наче обскубаний, сьогодні рівно підстрижена.

— Чом он Христя ніколи не допомагається? — кивнув він головою на другу дочку. — А ти все увічі скачеш, мов присок. Христе, ой, ти в мене дорога дитина, робітниця!..

— Я недобра, бо цвікаю, — вставила Мокрина.

— Мені й так добре, — обзивається Христя і це саме промовляють її карі відкриті очі, широке чоло з початком проділя, вже далі закритим майстерно виложеними складками квітчастої червоної хустки.

— Он Христя й разу ніколи не закинула, що тато її скривдив, а я її ще й того не дав, що й тобі.

— А, нехай собі, я тим не здобрію, — відмахувалася Христя. — З мене досить того, що маю!

І справді, від неї віяло такою повнотою, що тільки віддавати.

Дивна вдача була в тітки Христі. Вона не вміла бачити зла від людей. Ніколи не чув Тарасик, щоб вола на кого скривилася, щоб злісно, чи заздрісно, говорила про когось. Все з отим добренним усміхом на лиці, з тим самим, що й у Тарасикового тата, але не притамованим.

— Мені й тато добрі, й мама... А як покричать, налають часом, то байдуже... Часом так і треба, — весело поблискуючи яснокарими очима, каже вона.

— Але ж я не для себе, — вставляє знов своє слово Мокрина.

— Он Христя своїх дітей не вчить і нічого з мене не править... Христе!

— А чого, тату?

— Чи ти пам'ятаєш, як ховали бабу Хотину?

— Добре пам'ятаю! Гарно померли, царство їм небесне, гарно, й поховали.

— Пам'ятаєш, як домовину несли онуки по рушниках, застелених аж до самої церкви?

— Аж до самої церкви? — не витерпів Тарасик.

— А так, так... А вже від церкви також несли онуки, але рушників їм не стелили... А попереду запряжені воли...

— Пам'ятаю й я, — чом мене не питаєте? — обзивається Мокрина.

— Я Христі питаю! Бо як помру, то на неї одну надіюся... А більш ні на кого... Вона мене поховає найпишніше, як тільки зможе. А на вас... Навіть на Микиту... не надіюся. Федір далеко...

— Е тату! Таке щось балакаєте, — перебиває цю мову Христя. — Ви ще всіх нас переживете!

— • Ви думаєте, я дурний? Я все бачу! — значущо каже дід. — Бо якби я вам землю роздав тепер, то ви б і не плюнули на старого. А так, ось на Різдво з'їхалися, в руку цілуєте, шануєте...

— Христя вдалася в бабу Хотину, — трохи згодом каже дід. — Мама теж була отака добренна, сорочку з себе зніме ... та віддасть.

— Бувало, все нам з Муркуром підтиснуть щось, щоб ніхто не бачив, — згадує Христя.

. — А ти, Мокрино, — гайноха! Ти з Муркуром удалися в мою бабу.

Мокрина насуплено мовчить.

— Яку це? — питає Христя. — Це може ту, що її приковану до кайданів у хаті держали?

— Та ви б хоч трохи розказали нам про ту бабу Лукію, — зовсім іншим голосом каже Мокрина. — Чого це її в кайдани закували? Я ж таки теж хочу знати!

Вона й паленіла з гніву дуже швидко, й дуже швидко відходила. А про ту бабу стільки різних переказів ходить.

Христя також почала припрохувати. Може сваритися перестануть.

Дід не заставляє себе просити. Він нічого так не любив, як оповідати.

— Бо була гайноха. Так само, бувало, як і ти, — що в неї заведеться, яка чарка, чи який кусінь м'яса, яка копійка — зараз прогайнує. А кабана заколе, скличе все село, всіх почастує зараз... Не вміла, щоб у неї що вдержалося. А як нема за що випити, то зараз щось несе до жида. Все до шинку виносила! Більше в шинку сиділа, ніж удома. То мій тато мусів свою тещу прикувати до ліжка.

Всі сміються.

— Догралася наша баба! Тим, що зять колись у руки цілував, червоні сап'янці дарував та по килимах до себе провадив...

— То ж кажуть, що за старих часів усе тещу до молодого провадили з такою помпою, — щось і собі пригадує Мокрина.

— Я вже того не бачив, перевелосся, хібащо десь там аж у великих дуків... Але тато мій ще так женився...

— Ну, а як молодий живе на другому селі?

— А їхали на возах, а вже в селі стелили килими...

— Та й де ж тих килимів стільки набрати? Це ж, як із нашої Голівки та аж на той куток, то добрих півтори верств набереться!

Дід неабияк зацікавив усіх, не встигав відповідати.

— Застеляли, скільки там не є, а на кінці застеленого ставили креселко. От до того креселка зять підводить тещу, садовить її, а вона, втомлена, відпочиває, а зять горілкою частує, та в руку цілує... Перестелять далі, — зять знов веде...

— То так можна й цілий день вести!..

— І вели! Горілкою підживлялися...

— О, то то певно сприводу того, не хто, як наша баба склала:

Ой, випріла, вихилила, Сама себе похвалила, Що я панського роду, П'ю горілку, як воду...

— Та то кожна баба, як уп'ється, то це співає!..

— Але нехай удасть таку, як наша бабуня! — чванливо заперечив дід. — Бо хоч весела, гульлива й недбайлиця була, але що вже пишна! Щодня була вив'язана, як на великі свята... Куди вам! Ви жодна так не вмієте. Над чолом у неї сорокпять бганок дрібнесеньких було, а спідниця, як сяде, то пів ослона"займає. Чепуруха! То вже дід, бувало, дивляться, дивляться на це все, та не витримують, починають бити. Оце наб'ють, наб'ють: "Ти чого ходиш та гайнуєш?" А вона каже: "Молодиці мене покликали та й випила чарку, хіба що?" А на другий день уже знов сидить у шинку й виспівує: "Кличуть мене молодиці..." Сама про себе.

— Е, то може то вона й пісеньку цю склала? Мокрина тихенько заспівала:

Кличуть мене молодиці, То я йду!

Дають мені горілочки, То я й п'ю!

— Еге, егеї

Гарна я, молодая, Гарна я!

Від неділі до неділі П'яна я!

Дід підтягнув, а за ним Христя, а за нею всі, що сиділи за столом. Далі вже разом співали.

Не бий мене, мій миленький Батіжком,

Що я в тебе хазяєчка Над мішком...

Широченна посмішка єднала всіх, коли приспівували: Гарна я, молодая, Гарна я,

Від неділі до неділі П'яна я!

Бо вона чогось усім дуже до душі була, ота гуляка непритворенна, їхня баба...

Господи, та скільки раз чув Тарасик у себе вдома цю пісню! Батько її дуже любить, особливо мережано виходить вона в нього на сопілці.

Не вдержиться на воротах Мотузок,

А у хаті на кілочку Рушничок.

Я все тєє до коршомки Віднесу
Та й за милого здоров'ячко Вип'ю.

Поки цю співали, кожне вже держало на умі якусь пісню. Ще не встигли закінчити цю, як посипалося:

Ой, що буде, то буде, Я робити не буду...

Друге затягло:

Ой, за дядьковим током Лежить дядина боком... Але переміг дід, він затягнув улюбленої: Загуляла чумакова жінка Від середи та й до понеділка... І всі йому піддали:

Чумакова жінка гуляє, Бо чумака вдома немає... Гуляй, гуляй, моя чорноброва, Покиль моя голівка здорова, Бо як моя голівка схибнеться, Тоді твоє гуляння минеться... — Ото щодня якоїсь нової вигадувала, — аж сльозу пустив дід. — Що де з нею скоїться, то вже й пісня є. Як зараз пам'ятаю: це десь діда нема, десь у чумацькій дорозі, а баба сидить, вихиляє чарку, та й сама до себе приспівує. Та так, бідолаха й наспівала сама собі. Як померли дід, то вже бабі Лукії минулося тєє гуляння. Тато до ліжка прикували, бо не могли з нею ради дати. Як тепер бачу: сидить, ото, прикована до ліжка, та, як тата нема, мене кличе: "Принеси, сину, шкалика, я ж тебе так дуже прошу, так дуже прошу!..."

— А оцеї! — перебила діда тітка Мокрина, розохочена до співу, а не до розмови. — А оцеї!

Ой, п'яна я, п'яна, На порозі впала... Ой, відчини, мужу, Бо йду п'яна дуже...

Пісні самі собою згадувалися й плелися одна за одною, немов сама прабаба Лукія межі них сиділа, прийшли на різдвяну учту до своїх внуків та правнуків діди й прадіди чумаки. Тут не було тих, що не вміли, або не любили співати.

І хто б сказав, що така сварка зачиналася за оцим столом недавно?

Старий Яриней про свого батька почав згадувати:

— Оце, бувало, посідаємо на кутю за столом, а тато мій, дід ваш, сяде за макітрою, з верхом повною пирогів і питає: "Чи бачите ви мене, діти?" — "Ні, не бачимо!" — відказуємо ми — "Ну, то дай Боже, щоб і на той рік не побачили."

— Тату, — питає Христя, — а чи ви й тепер так першого дня виходите в сад до яблуні із сокирою? "Оце бачиш цю сокиру?" — "Бачу!" — То як не будеш цього літа родити — зрубаю!..."

— А, то звичай такий, — переконливо відповідає дід. — То так треба. І мій дід, і прадід так лякали ледаче дерево, що торік зле родило...

Тарасик все це слухає й йому шкода-шкода, що він нічого такого в тім задрипанім містечку не бачить...

— Ой, Мокрино, Мокрино, дорога дочко... — почав був дід, але загупотіло попід вікнами й у хату найшло з дванадцятєро парубків із зіздуоу.

Сповнили хату свіжим морозяним духом, міцними, бадьорими голосами та тою веселою урочистістю, що вітає над усіма Різдяними святами.

Дід геть усіх посадив за стіл, розпитав: "А чиї ви?" і знову повернувся до своєї непокірливої дочки.

— Мокрино! — розплакався він. — Ти все до мене при-тенцію маєш, цвікаєш усе, а я... ж тебе...

Тут дідові знов не дали договорити.

Малеча під проводом наймита Олекси ввернула в хату, так дітей з двадцяттеро, і заколядувала "Добрий вечір тобі..." Вони щойно чули, як колядували парубки, — то їм не можна?

— Ой, спасибі вам, дітки. Ой, спасибі! — зовсім не дав собі ради дід. Стільки внуків — і в кожному він себе бачив...

Тихо собі плакав дід і все хотів договорити Мокрині...

— Дорога дочко! Ти мені цвікаєш, дзявкаєш, а я ж тебе люблю за це... Правдива ти душа. А скажи сама по-правді, — хіба мені батько що дав? Я — з мургочки! Я ж тобі більше дав, ніж батько мені...

— Бо в нього не було, то й не дав, — рубнула Мокрина.

— А де ж я взяв? Я — з мургочки!

— Дід вам усім нарівно поділив.

— Дурна ти!..

— Син мій розумний!

— Дурна ти!.. Хто ж дочкам дає землю?

— Та якби ж у вас не було!.. Якби ж я не робила на ваше багатство!..

— Бог мені дав!

— Не Бог, а святий Миколай!..

— А ти звідки знаєш? — протверезився враз дід.

— Чом я не знаю? Як були церковним, старостою, то все до святого Миколая кланялися, все позичали з церковної скриньки, що люди по шагу наскладали... /л

— Ой, Мокрино, не дзявкай! — загрозливо підніс голос батько. — Хочеш батога заробити?

— Та й чого ви завелися знов? — сіла межи Ними Христя. — Їїа ваше здоров'я, тату! Я вам солоденької налляла...

— О, це в мене золота дитина!.. — розчулився дід. — А ти замолоду була походюха, а тепер гайноха... Недбайлиця!

— Так і буде, — бовкає Мокрина.

— Ви з Муркуром пара п'ятак, — у бабу Лукію вдалися. Та ще Андрія до вас додати... — Пошлю, бувало отого недбайлицю Муркура з наймитами орати, а він — орав, не орав, — до наймита:

"Ну, ти ори, а я піду надитися води!" Сів десь за горбком, сховався, поснідав, виспався. А наймит оре!

Тут уже час обідати, — приходить мій ледащиця! Тоді наймит до нього каже:

"А тепер ти зажди, я піду коні напувати!*

Пішов і просто на хутір. А мого Муркура нема й немаї

Коли дивлюся — телепає пішки! Яких п'ять верстов було

до того Дрижипільського урочища... Було вже йому тоді від мене!..

— А, ви любили ґандурати! — мов про себе, докидає Мокрина.

— Пийте, тату, не балакайте! — владно забрала голос Христа.

Щоб часом знов не почали стукотіти одне до одного кулаками.

— Треба батькові вважати, — докірливо каже Христа до сестри. — Розкажіть нам, тату, краще, як ви їздили в Крим по сіль...

А на дворі мете завірюха, віхола, метелиця...

"Таки цікавіше сидіти за столом між родом і слухати, й співати, ніж. десь оце вирватися в степ межі сніги. Чи не мудра була та прабаба Лукія, що й пісню склала?

Була я в шиночку, Пила горілочку, З родом ізійшлася, Меду напилася...

думає Тарасик.

Він щойно тепер оглядівся, що з дітей лише він один за столом. Олекса запряг коні, посадив усю дітвору у широкі сані й повіз їх колядувати по хуторах, — з вереском і вивертанням у пахучий, м'який, радісний сніг...

8. КОЛОДКА

I.

Обдерта Нечіпаєва хата на підмурках стояла серед містечка зовсім відокремлено на самій кінській торговиці, себто, якраз навскоси від хати, де жив Меркурій Саргола. Треба б/ло тільки перебігти через площу. Але вона надзвичайно вигідно виділялася серед таких самих обдертих, туго докупі збитих жидівських хат, — своїм густим, тінистим садом.

Колись давно, ще за молодости Автонома Кіндратовича, ця хата бовваніла серед містечка навіть необгороджена. То була, власне, воловня багатого Нечіпаєвого дядька. Сміливо можна сказати, що сад цей виник, як нагорода за святенне життя Автонома Кіндратовича.

Дивлючись на його шляхетну голову Саваофа, обрамлену срібною, пишною бородою, ніхто не сказав би, що він бурхливо прогайнував свою молодість серед циган, кокоток, ресторанів, рисаків і карт. Був син багатого землевласника, дуже скоро прогуляв усю спадщину. Після того, взявся до дядькового майна. Дядька того, — каже народня поголоска, — він убив. А як того багатства, що на нього сподівався Автоном Кіндратович, не виявилось, то він цьому не повірив і почав шукати скарбу, десь тут під хатою закопаного.

І довго шукав він того скарбу, кілька років підряд, копав землю навколо хати. Вже так скопав, що цілого місця не залишилося, а скарбу не знайшов...

З того й повстав цей сад. За розшуками скарбу забув Автоном Кіндратович про кокоток і ресторани. На добре скопаному, угноєному століттями ґрунті кінської торговиці за кілька років розрісся цей чудесний, пишний сад. Починаючись від кількох щеп, ненароком уткнутих у землю, тепер це був прекрасний, тінистий парк із алеями, квітниками й навіть городом.

Але в тім саду стояла стара-старезна, столітня обдерта дядькова хата, а в ТІЙ хаті

вгніздилися страшні голота і злидні. Автоном Кіндратович був великий аристократ і зневажав усяку роботу. Діти ж у нього родилися щороку й всі їх називав не інакше, як іменами царської фамілії. Як і чим же їх прогодувати, — повинна була думати жінка.

Вона також була висока, огрядна, гарна. Була з якогось бідного шляхетського роду й стоїчно, мовчки підтримувала чоловікову аристократичність. З свого приданого вона купила варстат до виробу ковбаси і цим промислом якось годувала своїх дев'ятеро дітей.

Ковбасницька професія ані трохи не ущерблювала імпозантність і пиху Нечшаєвого роду. У неділю цікаво було спостерегати, як Нечіпаєвський виводок гордо й чванно прямує по головній дрижипільській вулиці до церкви. Поважні й горді, йдуть попереду Автоном Кіндратович із дружиною, а за ними: Константин, Олександра, Анастасія, Ольга, Марія, Володимир, Олексій... царських імен не вистачило, тому менші звуться — Віра, Надія. Є ще вакансія для Любови.

Найстарший, Костик, був старший за Оксанку Сарго-лову на один рік. Задерикувата й розбишакувата Оксанка з ним водила компанію,, себто, билися, задиралися, бігали із зграєю інших хлопчаків на якісь таємничі експедиції, звідкілясь верталися із подряпаними ногами й подертою одежиною. Разом вони воювали проти містечкових хлопчаків.

Походюща Оксанка, як її називали вдома, була верховодою. В школі вона всіх хлопців, старших за себе, лупила й до неї ніхто не смів підступитись. А вдома вже її лупив тато за те, що вона вічно "походеньки справляє".

Їй треба було вродитися хлопцем, а Тарасикові дівчиною.

Часто вона захищала не тільки полохливого Тарасика, але й Костика і вони з вуличних побоевищ виходили переможцями. Оксанка нічого в світі не боялася, тільки темряви, мишей і тата. Як дуже треба було увечорі йти на двір, то Тарасик ішов попереду. Він людей боявся, а мишей і пійми — ні.

Тарасикові було п'ять років, як послали його до школи. Ко чи випав сніг, його й не видно було від землі. Оксанка й Костик мали його охороняти від нападів містечкових жиденят. Під цією високою охороною Тарасик нічого не боявся: як тільки десь з'явилися войовничі ватаги жиденят, чи сільські хлопчаки з готовими вже цеглинами й камхню-ками у руках, — Оксанка стає в бойову позицію й викликає:

— Ану, вдар! Ану, зачепи тільки!

І вся ватага розбігалася, мов горобина зграя. Літом, коли вони верталися з города, — мама, Оксанка, Тарасик, — жиденята починають кричати:

— Пані йде боса! Пані йде боса!

"Пані" — це мама. Звичайно, вона ходила на город через містечкові вигони й вулички боса, а це був великий сором у Дрижиполі.

— Пані йде боса!

— Нате клумака, я цим шмаркачам зараз покажу!

Ех, як не зірветься Оксанка, клумака з городиною мамі, а сама за тими "паршивими жиденятами"! Звідкілясь на допомогу виринає Костик. Напасників, як вітром змітає.

Тарас має також приятельку, Олесю, сестру Костикову. Вони разом з Фімою Цудечкісом, сином місцевого туза, ходять до школи в одну клясу. А Настасі, меншої Олесиної сестри, не любить, бо вона закопилить губу й каже:

— Моя мама — двойранка!

Костик, коли почув, що Меркурій Саргола відвіз Оксанку до гімназії, три дні плакав перед батьком, щоб той і його йослав учитися. Але Автоном Кіндратович Мав-свої переконання щодо науки. Наука — диявольські хитрощі, щоб людей безбожниками поробити й наблизити пришествя антихриста.

Так і ріс Костик, допомагав матері ковбасу робити.

II.

Годині о сьомій ранку, ще Автоном Кіндратович Нечіпай міцно спав, до хати нагло вскочив, страшенно схвилюваний, збентежений і переляканий, найменший брат Меркурія Сарголи, Андрій... Він, не зважаючи на ранню годину, несамовито скричав на всю хату:

— Чи ваші вже встали?

— Чш-ш-ш... зашипіла на нього дружина Автонома Кіндратовича. — Вони ще сплять...

"Вони" означала сама персона Автонома Кіндратовича, обмотана рожевою ковдрою. Всі дев'ятеро дітей уже були на ногах, навіть найменша пацала в колисці. Мов тіні, навшпиньки ходили всі по хаті.

— Що ж робити? — розпачливо зойкнув Андрій, мов не чув застереження. — Нещастя! Біда! Ой, що ж я маю робити?

"Вони", Автоном Кіндратович, із присвистом хропли, а дружина питала; вже трохи схвилювавшись:

— Яке нещастя? З 1 ким? Де?

— Та поїхав Муркур цієї ночі до млина молоти й зламав ногу! — трагічним голосом заволав Андрій.

— Як, ногу зламав? — Що ти мелеш? — підскочив з ліжка Автоном Кіндратович, зовсім, ажніяк не сонний. — Що ти верзеш?

— Еге, верзеш! Кажу ж лежить, бідолашний, і не рухається, кров з нього так і дзюрчить... Вже не знаю, чи що допоможе... Гвалті Радьте, що робити? — ламав руки Андрій.

— Зараз треба до лікаря! — почав хапливо одягатися Автоном Кіндратович.

А Андрій тимчасом розповідав, як він ішов, побачив сполохані коні, як ледве вдалося йому їх пійняти, як здибав скривавленого Меркурія, з якими труднощами вдалося висадити його на воза й привезти додому...

— А оце вже далі сам не дам ради. Дарка руки ламає й бігає, мов здуріла. Що з баби за поміч? Тут треба чоловіка...

Автоном Кіндратович схвилювано одягався, не потрапляючи руками й ногами в одягу. Уже натягнув на голову шапку, як жінка сказала йому, що він у підштанцях. Його таки теж схвилювала ця вістка про сусідове нещастя.

— І як це він так? А, Господи, Ісу се!.. — раз-у-раз приказував він, поспішаючи за Андрієм до Меркурієвої хати.

Задихані, увіскочили вони в середину/

III.

В хаті у Меркурія Сарголи посеред столу стояла величезна сковорода з яєшнею, а кругом неї стояли пляшки й чарки. За столом сиділи: Антін Рогізняк, Семен Медовий і сам Меркурій — цілий і здоровий, як бик. Біля печі стояла Дарка й біла яйця в другу, ще більшу, сковороду.

Всі вони зустріли Автонома Кіндратовича несамовитим реготом. Андрій уже не вдавав трагічної, переляканої постати, а рею ґався разом з усіма несусвітнім голосам.

— л ж казав, що зніму їх з постели — переможно хвалився він.

— Е, шкода, що не заклалися! Був би виграв!

— Але коли б ми не піддурили, Автоном Кіндратович нізащо не обізвалися б! Автоном Кіндратович сплять по-панському, до одинадцятої години...

— Як, щоб ми покликали й для нас полінувалися б устати?

З усіх уст летіли вигуки, веселий гомін здіймався аж до стелі, за столом ходила чарка, в печі шкварчала друга сковорода з яєшнею, — як тут розсердитися?

З усією оцією мужикотою Автоном Кіндратович тримався трохи звисока, милостиво. Білобородий, подібний на Саваофа, чи на котрого патріярха, з величними жестами й поважною мовою, пересипаною цитатами із святого письма, — він був справжній дрижипільський аристократ. Мабуть таки правда, що він замолював гріхи молодости: Вже котрий рік він не оминав жодної служби Божої в церкві, мав славу найбогомільнішої людини у всьому Дрижи-полі. Це давало йому право гостро осуджувати всякий гріх.

Та й удома, з жінкою та дітьми, він поводився аж занадто аристократично. Спав до полудня, йому варилася окрема добірна їжа, сам він нічого не робив, а дозвілля своє присвячував читанню святого письма та монархічної газетки "Южная копейка". Звідтіля він і почерпував свої премудрості.

Тільки велике бажання пожартувати спонукало Мерку-рієву компанію витягнути з ліжка о сьомій годині для п'ятики богомільника.

— Та хоч скажіть, люди добрі, з якої це причини ви загуляли? Чи сьогодні яке свято, чи чий іменини? — оторопіло питався Автоном Кіндратович.

— Як, — чого? — напустилися на нього всі, мов круки. — Меркурій ногу зламав, як їхав до млина, — раз!

— Ха-ха-ха!

— Хо-хо-хо!

— А дпуге, знов: сьогодні свято святого неробітник.а!..

— Та й не сором, вам, Автономз Кіндратовичу, забувати? Ви ж таки на цих церковних святах зуби з'їли, — натякнула Дарка.

— А трете, — урочисто підвівся Меркурій. — Будемо вам, Автономе Кіндратовичу,

колодку чшляти!

І не зоглядівзя Автоном Кіндратович, як на грудях у нього вже красувалася стрічка...

— Е... Справді, я й не туди... Та сьогодні ж перший день масляної!

Автоном Кіндратович був переможений, збитий з пан-телику. Він хотів щось сказати про апокаліптичне число шістсот шістдесят шість, про грядущого антихриста й кінець світу через гріхи наші, — а тут уже нічого не скажеш. На масляну мають право всі, — питуші й непитуші, — веселитися, дуріти, на головах ходити.

Не мав він права відмовитися й від чарки, до якої так наполегливо його припрошували. Хоч він і непитущий був.

— В святому писанії ніде не сказано, що пити гріх, — напосідався Меркурій. — Тільки й нашого...

— Пиймо, кумцю, пиймо тут, На тім світі не дадуть...

заспівав Антін Рогізняк.

— Хоч дадуть, хоч не дадуть, Та випиймо, кумцю, тут...

підхопив Семен Медовий, випив і вихлюпнув решту з своєї чарки на стелю.

— Грішникам дадуть смоли пити, — суворо й повчально каже все ж таки Автоном Кіндратович.

— Ви вже своє одмолили, — переконує Меркурій. — А горілка хіба ж то гріх? З чого вона? З хліба святого! А вино лікарі кажуть хворим давати...

І як не поверни, то виходило, що треба Автономові Кіндратовичу випити. Ну, хоч вина!

Вина в Меркурія Сарголи тепер було та й було. Він уже давно покінчив із простацьким, мужицьким шинком. В теперішньому склепі під загадковою, але панською назвою "Рейнскової погреб" він продавав усякі портвейни, хереси, мадери, малаги, токаї й наливки. В льоху стояло завжди по кільканадцять бочок усякого вина.

Меркурія непереможно тягло до панів і він, хоч із меншим зиском, але більшою приємністю перешикував свій крам на делікатніший і мэнш клопітливий. Купив, та й забирайся під три чорти! У всякім разі, родичів, друзів не поменшало, а чогось тільки побільшало. Ніхто з хуторян не забував заглянути до Меркурія, як був у Дрижиполі. Не Слухаї, то Рогізняки, не Передерії, то Олевські...

Виявляється, Автоном Кіндратович знає смак у винах і з вином у святому писанії справа стояла трохи легше. Вже з ним можна було й розговоритися.

IV.

Андрій, що вдався ще більшим збитошником за Меркурія, раптом глибокодумно запитав:

— А от, Автономе Кіндратовичу, як то воно так, що вчені люди кажуть — Бога нема? Я ж думаю, що як вчені, то повинні знати?

— То — слуги антихристові! — безапеляційно, ^е задумуючись відповів Автоном Кіндратович.

— Ну, а як же то воно так, що Бог один і в трьох лицях? Я ж думаю, що Бог то* не

то що Діва Марія млинці пече, а святий Петро снопи молотить, а є воно щось таке над нами? Ну, а де ж ми взялися, як Бога нема?

На Андрія напала філософічна кортячка.

— Е, ніхто ще не довів, що Бог є, але й ніхто не довів, що його нема, — а ми будем пити, і Бога хвалити

І за вас, і за нас, І за неньку стареньку, Що навчила нас Горілочку пити Помаленьку... — перевернув на жарт Меркурій.

— Ну, як собі хочете, — каже Антін Рогізник, ще й досі чогось називаний "Аршин з шапкою", хоч уже був нівроку старший чоловік. — Я не знаю, чи Бога нема, але що є нечиста сила на світі, то це присягаюся.

— А хіба ти її бачив? — запитав Семен Медовий.

— Не тільки бачив, а й на своїх оцих плечах носив!

— Еге? — дивується навіть Дарка, що, як правило, завжди мовчить.

— Єйбо, присьейбо, хрест святий, щоб я так не встав з цього місця! — перехрестився Антін. — Було мені тоді років з вісімнадцять, як от Андрієві зараз. Прийшлося відьму на плечах попоносити.

— От, яка то штука на світі буває... — недовіжливо сміється Меркурій.

— Ну, не брешу ж вам! Іду раз уночі додому, а відьма мені скік на плечі й цілу ніч мусив її носити...

— А яка та відьма була, з хвостом? — питає Меркурій.

— Здається, в мене хвоста нема? — оглядається він позад себе.

— О! То це, ніби, як? — оторопів Антін.

— А їйбо, я тільки з гони тоді їхав на тобі... Нарешті, всі вже починають щось торопати. Сміх усіх

розбирає. Антін стукає по столі кулаком із запізненим жалем.

— Ну, щоб знав же тоді... дав би тобі тоді лупня!

— То чого, може зараз поборемося?

Автоном Кіндратович регочеться найбільш за всіх. Не він один тут у дурнях!

— Ну, нічому не дивуюся, — все ще не може отямитися Антін, — але дивуюся, що ти двадцять років мовчав. І чого ви, Даріє Пилипівно, пішли за нього? — раптом питає в Дарки. — Ледащо, бовдур, обіясник, оббийбока! Знов скрипочка? Все книжочку йому дай! Якби ще божествена, а то — тьху!.. Чом за мене не пішли?..

— Я сама не знаю! Ні за кого не хотіла, то й за вас не пішла, — трохи сумно каже Дарка. Вона й досі не навчилася хитрувати.

— Ну, а ти скажи, — зводив давні рахунки й Меркурій.

— А нащо тобі був той віз, що ти в Пере деріїв украв і сховав у нашому ожереді?

— Та то ж ти вкрав, а не я — аж у поли вдарив руками Антін.

— Ну, а нащо він був нам?

В тім то й річ, що обоє не знають.

— О, тьотя Христя йде! — скричав у цей час Федько і побіг до дверей.

— Тьотя Христя йде! Тьотя Христя йде! — заплескала в долоні Галя.

V.

В сінях уже справді щось гупало чобітьми. Відчинилися двері. Показалися великі заболочені шкарбани, широке неоковирне обличчя, закутане в якусь дрантиву чорну хустку, і очі. Ті очі лагідні, веселі, саме розтоплене добро, заставляли не помічати ні шкарбанів, ні дрантивої хустини.

— Це я вгадав, що ви йдете! — вискочив Редько їй назустріч.

— ЇІІ, я, ні, я!

— Бо це я така коверзя, що як іду, то гуп-гуп, гуп-гуп... — усміхалася тітка Христя — і все в хаті опромшювалось. Вона наче нарочито так убралася, щоб підкоряти людей не зовнішністю, а своєю багатою ширістю душею.

Вона щоразу, як іде "до міста" із свого кутка, Голівки, то вступить хоч на півгодини до них. Як нема нікого, самі діти, то хоч так посидить на скриньці, найзатишнішому місці у хаті.

— А де мамка? Тато є? Оце таке якесь репане спекла, скуштуйте!

Вона розв'язує вузлика. То буває пиріг, опалок, або шишка. Вже тітка Христя так не прийде! І ніколи своє домашнє, найбільше, не буде таке смачне, як тігчине Христине, "від зайця". І нічого такого не говорить, а чомусь у хаті веселіше й ясніше від неї. Доброта її була вже скрізь вславлена.

— — Христе, а йдіть-но сюди! — кличе Меркурій, почувши її голос із другої кімнати.

Брат із сестрою давно були вже на "ви".

— Не хочу! Мені й тут добре, — обзивається із скриньки' тітка Христя. — Балюйте собі!

— Йдіть, я вам кажу!

— А чого там? Я на часинку заскочила, треба додому поспішати.

— Не втіче ваша дома!

Дарка сідає біля Христі й починає щось із нею говорити. Але Меркурій заходить у кухню, підводить Христю із скриньки й легесенькими штурханцями поштовхує її до кімнати, де тітка Христя мусить випити чарку.

І скільки її не пам'ятали діти, то все вона або в таких шкарбанах, або літом, аж до глибокої осені, — боса. Широка, репана нога, широка вузлувата спрацьована рука, сама неоковирна й нескладна, — а так її чогось усі любили!

Ніколи ніхто не бачив її сердитою, недоброзичливою. До всіх із найщирішим серцем була. Не була й красномовна, як старий Яриней, — ні, наївно і плутано розповідала про хатні справунки — але так запашно, що все те оживало від самих її: "Та й отаке-о, кажу я вам, все якийсь клопіт... В добрий час сказати, а в лихий помовчати..."

Була в неї одна тільки непоправна вада, — любила вкрати. Щоб дати комусь другому. В дитинстві вона крала, щоб дати малому братові, а тепер у Меркурія, чи й у себе в хаті щось непомітно візьме й когось іншого обділить. Бо не уявляла, як це зайти до хати й не дати дитині гостинця...

— Справляєте масляну? — вступила до другої хати Христя.

— Отак, як бачите, з доброго дива! — відповіла за всіх Дарка, бо з Христею вона й

щовчазности позбулася.

— Ніхто й не думав сьогодні, правду кажучи, справляти масляної. Семен Медовий та Антін Рогізняк так собі приїхали до Дрижиполя, так собі взяли з собою по дві копи яець. Так собі зайшли за звичкою до Меркурія, так собі сіли снідати. А тут нагодився й Андрій — привіз до млина молоти, також зайіюв до брата.

— Стій, та сьогодні ж, здається, масляна! — ударив себе Меркурій по лобі. — Та й це Ми сидимо, браття, отако собі? Гей, що б тут видумати? Кому б це колодку вчепити?

Що Нечіпай, Автоном Кіндратович, був найближче, а головне, що був "такий святий та божий", то схвалили, що колодку доведеться чіпляти йому.

— Ану, катай-но, Андрію, до нього!

— Не піде! — заперечила Дарка. — Він спить до дванадцятої години.

— Скажи, що я ногу зламав.

— А їйбо! — зрадів Андрій. Це був хліб саме для нього.

В цю хвилину, як зайшла тітка Христя, Автоном Кіндратович вже не відчував відрази до "диявольського на-важденія" — грамофона і залюбки слухав "Віють вітри*", що наспівувала платівка.

— Будьмо, та не гудьмо...

— Чогось снилась мені цеї ночі Оксанка. Нічого не пише? Як вона там? — питає тітка Христя.

Оксанки вже півроку не було вдома.

— Так за нею чогось сумую! Коли б крила, полетіла б до неї, — зітхнула Дарка.

Той Меркурій що не здумає, то півтора людського! Ніхто своїх дітей не вчить по гімназіях, а він собі взяв щось у голову...

— Нехай, нехай... Може трохи чужі люди її до рук приберуть. А то вже таке убоїще стало... їй би хлопцем бути! Весь день десь виводиться, б'ється... — каже Меркурій, стримуючи задоволену посмішку.

Тітка Христя чомусь уявляє Оксанку білоголовою дитиною, що лазить по подвір'ю та курячий послід збирає. А це вже була дівчинка одинадцятьох літ, дуже неслухняна, уперта, задерикувата й забіякувата.

— А де вона навчилася так добре по-жидівському говорити? — запитує Автоном Кіндратович.

— Отако собі, поміж жиденятами, ніхто її й не вчив, а воно собі само з себе взяло, — охоче відповідає Меркурій.

— Зустрічає мене Аба Цудечкіс якось і питає: "То ваша дочка так добре по-жидівському говорить? Я думав, що то

— жиденя!" Так і каже! А я й не знав! То як почув це, та ще й учительку їй найняв, — хай вчиться.

— Жиди Христа вбили, — каже Автоном Кіндратович,

— 'а ви по-їхньому дитину вчите. Бога ви не боїтесь! Невідомо, коли й як, але Оксанка, справді дуже добре

говорила по-жидівському. Це було небувале явище для Дрижиполя. Власне, це й

спонукало Меркурія віддати дочку до гімназії, хоч ніхто дівчат зроду в Дрижиполі не вчив, ніхто взагалі, навіть хлопців до гімназії не посилав. Але він усім пояснював свою волю тим, що дуже розпустилася дитина.

— Я б таку дитину своїми руками задушив! — говорив Автоном Кіндратович, широко розсівшись за столом. — Сіонські мудреці в своїх протоколах... записали, що гой... послушайте, що вони кажуть, — "ви у нас у мішку, тільки ще не зав'язані"... Революцію хочять зробити...

— А чого ж вони нашої вчаться? — гарячився Меркурій.

Якби то Автоном Кіндратович знав, що й сам Меркурій був у революційному гуртку, разом із Абою Цудечкісом!

— Е, добре по-їхньому вміти, вони навмисне не хочать, щоб ми по-їхньому вміли, — сказав тільки він, згадавши про це.

Почали одне одному "доказу вати". Автоном Кіндратович клявся й божився, що він своїх дітей далі двох-клясової школи й за поріг не пустить, бо та наука всяка тільки революції розводить.

— Та чи ви знаєте, що мій паршук, Костик, уже тепер мене не хоче слухати? Як почув, що ви Оксанку відвезли, то з таким правом до мене... "Хочу вчитися*", — заявляє...

— А я буду \$чити, хоч і останню сорочку зніму, — уперто каже Меркурій. — Хіба мені ось добре, що мій батько мене не вчив? Хіба б я в тій коршмі сидів? Буду вчити й Оксанку, й Тарасика, й цих жевжиків...

— А не сідай синку, бо спинку зломиш! За що ви сваритеся? — розвів їх Семен Медовий. — Ви як той циган — з циганчам. "А це теля виросте..."* — "А в нього вродиться друге теля..."* — "А я на ньому сяду й буду їздити..."* — "А не сідай, синку, бо спинку зломиш..."*

VI.

Не помічали, як і час спливав. Коли Тарасик вернувся зі школи, то застав усіх тих самих, що й покинув, та ще тітку Горпину. Це була Меркурієва й Христинина тітка по матері, але насправді їх подруга з юних літ. На відміну до тітки Христі, завжди абияк убраної, вона була завжди артистично вив'язана в тернову квітчасту зелену хустку з безліччю бганок над чолом, мов вінцем. Була завзята співуха, а найбільше за все полюбляла "Тихо, тихо Дунай воду несе..."*

Ой, як любив Тарасик цей несподіваний галалей у хаті, коли ні з того, ні з цього найде повна хата людей і вся хата оживає від голосних розмов, сміхів, співів, музики. Без музики ніяк не буває, бо тато Тарасиків кохався в музичних інструментах, як і в книжках. Ніколи не вгадаєш, чим йому сьогодні забагнеться почастувати своїх гостей. Чи скрипкою, чи грамофоном, чи гармонією, чи улюбленою сопілкою. Одна тільки флейта десь і валяється, — закинута, й без ужитку.

Часом до вечора й розійдуться, а часом два-три дні в домі оказія — мов яке весілля. Тоді Тарасик залазить на скриню, вмоститься межи кожухів, що висять над скринею, і, притаївшись, сидить.

Так, як і при дідовій бесіді, він довідується багато чого з невідомого йому світу відносин, — тата з мамою, тата з дідом, з іншими родичами.

Перших усвідомив він тітку Христю й тітку Мокрину.

Зима на дворі. На дерев'яному ліжку сидить Оксанка й колише в колисці малу Галю. їй уже надокучило гойдати й вона посилає Тарасика:

— Піди-но до мами, скажи, що Галя плаче! Тарасик біжить через сіни до коршми.

— Мамо, сказала Оксанка, що Галя плаче. Мама всміхається. Знає, що Оксанка видумує.

— Скажи, хай поколише, то не буде плакати. Тарасик біжить до Оксанки, до хати.

— Мама сказали, щоб ти поколишала, то не буде плакати!

Оксанка уперта й тверда. Владно наказує:

— Біжи кажи мамі, щоб ішли сюди! Тарасик знов біжить до мами:

— Мамо, Оксанка казала, щоб ви йшли.

Але вже по дорозі форма наказу згубилася, залишилося одне ствердження, що так Оксанка казала.

— Скажи: зараз! Тарасик біжить до Оксанки.

— Мама сказали: зараз.

Вперту Оксанку це не задовольняє. За хвилину знов каже:

— Піди скажи мамі, що в них жидівський зараз!

— Мамо, Оксанка казала, що в вас жидівський зараз.

— А, Господи! — надокучить уже мамі. — Та доки ти будеш бігати, як курка з яйцем?

Тарасик біжить і доповідає старшій:

— Мама казали, доки я буду бігати, як курка з яйцем! Оксанка розбишака, любити, наказувати, командувати.

Тарасик же, що не скажуть, виконує. Не раз надворі біля коршми якийсь гугіка каже:

— Винеси мені, хлопчику, сотку!

І слухняний хлопчик біжить, бере на полиці половин-чика й виносить. Отаке дурне! Людей боїться.

Йому треба було б уродитися дівчиною, а Оксані хлопцем.

Зате, має він іншу перевагу перед Оксанкою. Оксанка, така смілива до людей, страх боїться зостатися сама, боїться мишей, а борони Боже увечорі на двір вийти. Нізачо не вийде! А Тарасик не боїться, навіть любить оті нічні прогулянки, коли кругом тебе клубочеться стільки загадкового й таємничого.

Але батька однаково боялися, — що Оксанка, що Тарасик.

Тарасик усьому вірить, що йому не скажуть. Раз Оксанка одягла кожуха, виверненого догори вовною, й почала на чотирьох лазити по хаті.

— Агу, а я вовк!

Тарасик повірив, що Оксанка вже вовком стала, й почав кричати. В усе вірить! Навіть у те, що сам розказує.

Ніхто, прикладом не вірить, всі сміються з нього, коли він розказує, що сам бачив, як багато журавлів повдягалися в сукенки — червоні, блакитні, рожеві, зелені, — та й почали танцювати коло церкви польки й гопака. Та й о! Не вірять, але він сам бачив!

— А де ж вони ділися? — питалися в Тарасика.

— Та потанцювали й полетіли. Та йуо!

— Це може тобі снилось?

— Не снилось! Ще й по цукерці роздавали, і мені дали... Та й о! І Оксанці дали... Та й о!

— А коли ж ти бачив?

— Учора.

— А їм не холодно було?

— Та була ж весна!

А на дворі такий мороз, аж тріщить.

Бігає Тарасик із коршми до хати й не втомиться, аж поки не зайде хтось у білому кожусі з малиновими й зеленими кутасами, з терпким духом овечини й морозу.

— А де мамця?

— Мама у шинку...

— Піди, поклич маму, — знову посилає Оксанка. — Скажи, що тьотя Христя прийшли.

— Не треба, я зараз піду! Ось нате вам гостинця від зайця, — виймає вона звідкілясь коржичка.

— А де ви того зайця бачили? — цікаво розкриває очі Тарасик.

— А от біг по дорозі, та й дав мені. Каже: "Нате, оце дасте Оксанці й Тарасикові."

І так тепло та затишно ставало зразу в хаті.

От уже тітку Мокрину Тарасик пам'ятає чомусь за літа, як вона приходить, сідає на свіжовимитій підлозі, широко розстеливши кругом себе рясну спідницю, і розповідає про Павла свого, або про те, як вона на цьому тижні ходила шуліку ганяти...

— Розкажіть! Як? — влезить і Тарасик у цю розмфву.

— А, то не для тебе, то таке бабське свято.

"І все що не говорять, то не для мене!" — думає ображено Тарасик.

Але найчастіше тітка Мокрина каже:

— Оце зустрілася з татом, погиркалася з ними й заплакала. Хай воно їм, те багатство, западеться! Більш ї словом не обізвуся.

І через хвилину:

— Коли ж кривда яка! Вони тиснуть для Микити, а мені Павла треба вчити.

Обличчя її таке саме вилицювате, як і в тітки Зористі дихає енергійністю і відкритістю. Вона коли всміхається, то наче трохи глузує із усіх, відчуваючи свою вищість. Була в тій усмішці якась владність. Удома господарством заправляла вона. Чоловік її, Корній, був, як чоловік, але що Мокрина взяла все в свої руки, то він якось знічувався.

— Тобі б, Мокрино, міністром бути! — не раз каже Та-расиків тато.

І справді, розуму, підкоряючої сили в ній більше, ніж потрібно звичайній, простій селянській молодіці. У всіх її вчинках проявлялася притаманна їй широта й розмашистість натури. Не тільки дід, а й у них удома позаочі звать її Гайнохою, бо вона, як у неї що є, щедрою рукою обділяє всіх.

Вона буває в них рідше бо живе не в самому Дрижи-полі, а за п'ять верст, у Марійці.

Тата Тарасикого вона поважає якраз за те, з чого смі; еться мама. За те, що він любить книжки, плаче над ними, збирає їх. Вона й Христя неписьменні, і Меркурій здається їм високовченою людиною. Мокрина, як і Меркурій, всіх дітей посилає до школи, а Христя все скаржиться, що її хлопці не хочуть доходити другого року. "А що я, попом

буду?" —

На цій скрині, межи кожухами, не раз і засинає Тарасик. Тоді мама переносить його до другої кімнати на велике дерев'яне ліжко, де вже сплять Оксана й Галя. Під спів "Видно шляхи полтавські*... чи "Ой, гіля, гіля, гусоньки на став"... , що наче з-під землі доноситься до нього, засинає Тарасик і в дрімоті йому стає так сумно-солодко за чимось... Чого ще не було... Чи може, — що не буде його ніколи?

— Чом не пішли за мене заміж? — не раз уже чує такі чудні докори то від Антона, то від Петра, татових давніх приятелів.

Бш уже не раз чує їх, знає, що обоє вони сватали маму а мама не захотіли піти. І Тарасик думав: шкода, що мама не пішли за Антона, було б куди краще, якої татом його був лнтін. Жив ои Тарасик на хуторі коло ліска, талр левада й ставок близько. Кругом поле, кругом гарно, а не так, як тут, серед жидівського смітника, — ні деревини, самий бур'ян попід хатою росте.

Але він зразу одумується: то може він тоді був би не він? Може його й зовеш би не було? Б, з цим важко звикнутися! Як це так, щоб його, Тарасика, не було?!

Як по-правді, то він найбільше хотів би, щоб Петро був його татом. Він має русяві вуса, звішені донизу, і безжурні, блакитні очі. Так смішно лається. "А, бодай ви з носом були!* "А, бодай тебе курка 'лапою вбрикнула!* А тато тільки вдають доброго й веселого.

Тато недобрі!

Вони всю роботу спихають на маму, а як за що візьмуться, то зараз на всіх кричать і штурхають — б'ються... Це тільки з чужими вони такі привітні, а з мамою рідко, хібащо на великі свята. Хіба раз виганяли маму з дому:

— То як я недобрый, іди собі шукай кращого! Іди собі до Петра...

— Дурний піп, дурна його й молитва!

— Геть зараз, забирайся, щоб я тебе не бачив!

— Та й куди?

— Куди хоч!

— Та й як я піду? З чим?

— А що ти мені принесла?

— То я в тебе нічого не заробила?

Тарасик раз кинувся на тата бити його за те, що він маму з дому виганяв. Бо при чому тут Петро Пелех? Він же рідко коли буває в них а мама до нього ніколи й не обзиваються. Все чогось наче на нього сердяться.

І хоч Тарасик дуже боїться тата, але коли тато так уже несправедливо присікуються, то він забуває за все і заступається за маму.

От уже мама — ніколи нікого й пальцем не торкнуть. Вони ніколи не кричать, але так прегарно просять, що пе можна не послухати.

— Оксанко, піди-но в льох, набери відро картоплі, я тебе прошу.

— Ай, не хочу!

— Піди, піди!

Оксанка, ота об'ясниця, уперто не хоче йти.

— Ну, то ти піди, Тарасику!

І Тарасик іде робить усе, що мама загадують.

Але тато! Як почнуть гарикати та докоряти, то хоч би й була охота послухати їх, так відпаде. Вони зараз вуха крутять, на коліна ставлять у кутку, ще й качалку дають держати піднесеними догори руками, щоб зболіли. Особливо діставалося Оксанці після кожних її походеньок.

А скупі! Борони Боже десь щось пролляти, або розсипати з ложки цукру: як заглядають, то накричать і наб'ють мов там незнати яка шкода вчинилася.

— Дармоїди, лежні! На вас роби, а ви тільки переводити вмієте! Чого ти їх так розпустила?

Знов мама винні! Все, що не зробиться — мама винні!

— Тільки й знаєте, — їсти та спати! Де ви набралися на мою голову?

Ну, це вже переходить усяку міру! "Де вони набралися?" Так, наче вони винні, що "набралися" на світі. Хіба Тарасика хто питає, чи він хоче жити на світі, чи ні?

І так несправедливість за несправедливістю.

Та й кажуть на дід^і "Гандура", як самі вони — добрі гандура. І за що їх так люблять усі?

Ніколи між татом і дітьми не було тих сердечних дружніх стосунків, що з мамою. Тата боялися, а з мамою можна посміятися, поговорити про все, мама все щось розкажуть, а часом і на тата разом з ними посміхнутися можуть:

— Вже наш батько шапку насунув, сопілку в кишеню... Деся повівся на оказію...

Або:

— Подивись на батька, — поштовхне часом Тарасика, — Бачиш, як приплакує?

Тато сидять, щось читають і слюзи їм капають з очей... О, коло книжки то вони завжди плачуть!.. І як їм, то можна читати, а як побачить його за книжкою, то зараз:

— О, вже книжечка!

Ця "книжечка" увірилась Тарасикові з найменших літ. Самі ж вони винні, що послали його так рано до школи.

Правда, він усім докучав, щоб розказували йому казки, але ж як купили йому читанку "Родное слово", то він докучати перестав. Там уже було багато тих казок...

поки то в школі дійшли до третьої казки, то він уже всі перечитав.

Відтоді він невситимо поглинав усі книжки, що траплялися йому. З батькових, з купованих, із шкільної бібліотеки. Як їв. Як вставав, як лягав спати, як із школи приходив, як щось заставляли робити, — за книжкою світу не бачив.

Навіть мама сердилася.

— Знов книжечка? І не надокучать тобі ці книжки?

— Попалю всі книжки, бо вже більше терпіти не можна...

— За книжкою не має часу й наїстися, не можна його догарикатися!

Що вже не робили. Ховали від нього книжку. Лаяли. Гарикали. Але нічого не допомагало.

То не диво мамі, мама читати не вміють, але тато! Вони ж самі коло книжки завжди приплакують.

От які то несправедливості бувають на світі!

Чи Тарасик винний, що має невситиму жадобу до читання, що в книжці є другий світ, — кращий, цікавіший, ніж те життя, яке він щодня бачить у цьому задрипаному містечку та в щодня однаковій їх хаті. Все це навколишнє він знає, все це остогидло, надокучило йому. Як же відмовитися від інших світів?

І хіба не ввірється, коли день-у-день чуєш цей приспів:

— Пошли Тарасика. Де він сховався?

— А де ж! Он, книжечку читає!

— О, вже знов книжечка в руках! А, щоб вона тобі згоріла.

Від цього гарикання "книжечка" ставала тільки смашні-ша. Вона ж була заборонена.

VII.

Та в такі дні, як сьогодні, Тарасикові не читалося.

Він любив цей розгул бесіди, де цікаве перепліталось з дрібницями, розумне з наївним, смішне із страшним. Крім того, його посиляли то туди, то сюди.

— Піди, сину, в льох, наточи з бочки вина!

— А де ваша Оксанка? — Автоном Кіндратович велично й зневажливо забував, що Оксанки тепер нема вдома. — Хай-но піде до мене Оксанка та ковбаси візьме... Автоном Кіндратович розгулювся.

— Жінку кличте, що там ковбаса! — протестує Меркурій.

Але Автоном Кіндратович і оком не зморгнув. Мов би й не чув про жінку. Хоч вона в нього була й з дворянського роду, але була б завелика честь для неї — бенкетувати разом із Автономом Кіндратовичем за одним столом. З дому треба було тільки ковбаси.

— О... — нагледів він Тарасика. — Катни до мене, візьмеш ковбаси! Скажеш...

— Чи нема вам тут чого їсти? — перебила Дарка.

Але Автоном Кіндратович розгулювся і перечити в такі хвилини йому не можна. Тарасик побіг.

За хвилину він відчинив двері Нечіпаєвої— хати, вгорі дзенькнув дзвоник і він опинився в комірчині із столом і вагою, відгородженій перкалевими рожевими

завісами. Ця відгороджена комірчина була частішою великої кімнати, одним єдиної, бо друга половина цієї великої на вигляд хати й була та воловня, де починав свої пошукування скарбу Автоном Кіндратович.

На дзвоник вибігла збентежена Олеся. Заплакана й перелякана.

— Це Тарасик! — крикнула вона і зза завіси вийшла сама Нечіпаїха, також чогось заплакана.

— Тарасику, наші папа в вас?

— У нас, вони казали, щоб ви...

Але він не договорив, бо Нечіпаїха голосно почала плакати, ламаючи руки.

— Що ж це я їм скажу? Тарас ще нічого не розумів.

— Костика нема! — пошепки сказала Олеся, мов у хаті був мрець.

Тут заговорили всі разом. Олеся, Настася, Таня, Оля...

— Ось записку залишив...

— Забрав із собою сто карбованців, — усі гроші!

— Цього ранку вдосвіта втік...

— Через паркан переліз...

Олеся, Настася, Оля, — всі говорили разом.

Тарасик нерішучо взяв записку в руки й не наважувався її прочитати.

Вони також усі притихли і дивилися з якоюсь надією на Тарасика.

— Може... Може б ти, Тарасику, заніс цю записку їм?.. Бо ми боїмося... Ми ще опівдні її знайшли, але...

Тарасик, нарешті, зважився і прочитав: "Папа! — писав Костик, — Не вважайте мене більше своїм сином, бо я від вас іду назавжди. Костик." Як же це нести таку записку?

Але всі вони так просили, так просили! Вони бояться папиного гніву, бо папа в гніві страшні і стають, мов божевільні, все ламають, б'ють, ганяються по хаті і по дворі за всіма, головою об стіну б'ються...

Тарасикові навіть стало цікаво, як це Автоном Кіндратович здуріє. Він уже за ковбасу й не згадував, а стрілою помчав додому.

— Дядю Автономе Кіндратовичу, тьотя ваші казали, щоб я віддав вам оце-о! — одним духом випалив він.

Автоном Кіндратович зацікавлено взяв у руки записку. Через хвилину руки ці затряслися, очі налилися кров'ю, він змів рукою чарки й тарілки перед собою на столі.

— У-у-у! — поранено завив він. — Змій! Люцифер! Ісча-діє геєни огненої! Будь ти проклят!..

І не встигли всі второпати, що сталося, він уже вискочив надвір і, як вихор, мчав через усю площу додому.

Якось страшно було наближатися до Нечіпаєвої оселі. Звідти лунали страшні крики, благання. Там було якесь пекло.

Ставало страшно. То ж уже було з ним, як перша жін-ка-вихрестка померла, що він сказився і потовк образи, а потім тікав у самій білизні полями до Розумниці...

— Чи він казиться? Чи вже сказився? — питали одне в одного у Меркурієвій хаті.

— А може ходімо та розборонимо?

— Борони Боже! Тільки піділлємо масла у вогонь... Вів скоро переказиться...

— Господи, що ж вони винні, як хлопець утік?!

Так скисло раптом свято масляної, хоч весело і радісно починалося. Посилали Тарасика ще по вино у льох, але воно вже нікого не тішило. Ще не смеркло, як уже всі розійшлися.

Мама зітхала чогось і прибирала сліди забави, тато ліг на топчані горілиць, і насунувши шапку на голову, почмихував:

— Чогось холодно в голову! Подивись, чи там щілько причинені двері...

— На, Тарасику, винеси в льох, — загадала мама. — Та гляди, не розбий!

Тарасик усе помагав мамі. Оксанки не було, а Галя й Федько були ще малі.

У льоху було чогось мокро. Не тільки мокро, а Тарасик хлюпав по воді.

Побіг сказати.

— Що це там таке, може де прорвалася вод^?.. Але не може бути... — занепокоїлась мама. — Ану, піди-но, подивись! — до тата.

— А-а... — знеохочено підвівся тато. — Морочиш голову...

Але взяв свічку й пішов.

— Це ти ходила в льох по вино? — грізно й тихо запитав він, за хвилину повернувшись назад.

— А що?

— Та там же витекла ціла бочка вина, відер із сорокf В хаті настала напружена тиша.

Тарасик затрясся. Ой, Господи, що ж він наробив! Тато вб'ють! Як учора за краплину розсипаного цукру мало вух не відкрутили...

— Якого вина? — не розуміла ще мама.

— Мальованого!.. Хто ходив у льох? — підняв він грізно голос.

В повітрі запахло недобрим.

— Я... я ходив...

— Ти точив вино з тої бочки, що при стіні стоїть? — так само металево підвищеним голосом допитував тато.

— Я... — запинаючись, відповів Тарасик.

— І не закрутив крана?

Вже все одно! Вже все одно! Тато зараз поясом його на кров зіб'ють... Ні, виженуть з дому! Як він оце перелив у лямпу гасу і з лійки потекло на землю, то й то що було...

Але він не вмів, не мав відваги, чи сили якоїсь, чи якоїсь хитрости, щоб вибредатися, зректися. Йому язик не повертався на це. В цьому він такий подібний був до мами!

Вже все одно!

— А-а-а-й! — спустив голос тато майже до добродуш-ности, проте з домішкою досади й докору. — І як же це ти так?..

Тарасик усе ще ждав тяжкої кари і трусився всім своїм тілом. Він так перелякався, що зубами дзвонив. Дивився на батька, як жертва на удава.

Але тато більше й слова не сказав. Гнів його якось дивно пересівся. Він навіть перестав чмихати, навіть не сказав: "Незціпа! Лаверенда!" Він тільки сказав лагідно:

— Пора вже спати лягати, нема чого гасу випалювати! Нічого не сказав він ні на другий день, ні на третій, ні

за тиждень. Навіть не дорікав цим ніколи, як ото він любив за кожну дрібницю випоминяти.

"Химерна якась душа!" — думає часто Дарка про це. — "За дрібницю дитину товче, а тут стільки вина пропало, — й не шкода." Це ж і не раз так. Тарасик топив грубу соломою, зачитався, а солома вибухнула, зайнялося все в хаті, ледве згасили. А він тільки сказав:

— А книжечка ж у руках! Хіба він за нею щось бачить?

Аж через рік, як уляглися жалі за бочкою доброго рожевого вина, тато смішками розповідав часом про Тараси-ків "подвиг*."

9. ЩОБ НАША ДОЛЯ НАС НЕ ЦУРАЛАСЬ

I.

Тихо-тихо у мовчазних пахучих полях, залитих місячним сріблом. Дрімають степи, лани й облоги дрімотою мирною і плідною, спить лоно землі.

Великий мир стоїть над землею, — "мір в человецех і благоволеніє". Мир, спокій і добробут розлиті в повітрі, пронизаному місячним молочним саявом. Цокотять по білому вкатуваному шляху кінські підкови, лунає розміряна пісня, котиться лунами по стернях/

Спить розкішна Україна, обважніла плодами масного чорнозему і праці невсипущих мужицьких рук. І сняться їй сні щастя, прийдешнього могутнього розквіту всіх велетенських сил і невичерпних талантів.

Спить Дрижипільщина, ярки й переярки, ліски й переліски, улоговини і степки, хутори й села, — арена минулих побоєвищ за ці плодючі землі, арена тяжкої праці багатьох поколінь. В могучім сні грядуть нові покоління, що розцві-туться буйним цвітом на нагромаджених добрах і розкошах. Спить колишне Дике поле, а тепер заорані, засіяні і зжаті неозорні степи. Чудесні мармурові храми, скляні палаци й казкові сади з водограями та повітряними містками ввижаються спраглим очам Покликаного до життя покоління. Не воно, так грядущі покоління це вибудують.

Все спить. Тихо-тихо у мовчазних полях...

II.

Хібащо не сплять ці подорожани у возах і бричках по дорозі від Розумниці до хуторів на Троянах. Торохтять колеса по утоптаній степовій дорозі й заколискують їх розміряний спів.

Це вертається все весілля з концерту від розумнянського лікаря, Хрисанфа Демницького, до господи Яриней Сар-голи. Сгариі Яриней справляє останнє весілля, женить найменшого сина, Андрія.

Ідуть на возах і бричках,— тарантасах і бідках, сини й дочки, онуки, свати, молодий з молодію. І навіть син Федір, піп, приїхав із Трипілля на родинну учту. Разом зо всіма підтягує старойинної козацької пісні, "Гей, нуте, хлопці..."

Починалося весілля тиждень тому, у неділю, але ще не мав охоти рід розбігатися по своїх домівках. Старий Яриней тягнув би це весілля з місяць, аби тільки бути в центрі того веселого життєрадісного гомону, де він був первопричиною.

А певно! Не було б його, — не було б і цього великого роду. Прості мужики, пани й підпанки, — а все його сім'я. В кожному — якась скалка, одробина його самого.

Якщо не зіпсував Микита, то буде добра пам'ятка від цього весілля. Під ліском, де починає рости бузина, недалеко від довгого ожереда, вони усі зфотографувалися. Посередині сам задоволений життям старий Яриней, склавши на обох колінах по два своїх незігнутих пальці, а поруч нього, — син Федір, священник. Позаду всі сини з невістками й дочки з зятями, по боках — свати із свахами, а внизу — жевжики-онуки.

III.

А в неділю зажадалося весільним зробити прогулянку до Розумниці. Незвична для Дрижипільщини okazія відбувалася там, хоч уже й не раз бувала.

Невгамовному Хрисанфу Петровичу мало того, що він уже зробив: збудував велику школу, як на Розумницю, аж на два поверхи, — світлу й веселу прогімназію, — збудував лікарню, де грошей з хворих не брали. Йому цього було мало. Він уже от кілька років підряд втілював свою мрію.

Десь влітку, як минуться жнива, він уряджає в Розумниці концерти. Два тижні підряд співає його хор у парку над ставком на дворі, просто для всіх, хто захоче прийти, чи приїхати. І в ці два тижні зіжджаються, — коли хто захоче, на скільки захоче, — люди з усіх сіл близьких і да-лених, з містечок і міст. Великі пани, полупанки, священики, хуторяни, багаті й бідні селяни з дітьми. Інші, як на прощу, йдуть пішки.

Хто хоче, отаборюється возом десь близько в самому парку й слухає усі два тижні, а хто на день-два приїжджає. Беруть із собою харчів, та й не без того, щоб випити, — і слухають, скільки влізе.

Хор Демницького складався із розумнянських хлопців та дівчат, але не тільки. Були в ньому й літні чоловіки та жінки, що ще замолоду в нього співали. Він уже за цей час не одну пісню, записану з уст, гармонізував і все добивався, щоб та пісня його дорога не втратила своєї первісної свіжо-сти та запашности і щоб позбулася несправедливо їй даної назви "примітиве".

Все мав потребу перевірити свою роботу на великому зібранні і не міг нічого іншого придумати, як уряджати такі найширше доступні масові концерти. Його мрія — довести сільську українську народню пісню незфальшовану й неперероблену на романсовий камерний лад до вишуканого столу світових музичних шедеврів, за якими розкошують найтонші, найвибагливіші гурмани, — була провідною зорею його життя.

І він не знав, чи це йому вдавалося. Людей було завжди багато, заїжджалися й сходилися найрізноманітніші верстви, гомоніла про нього слава, — але чи вдавалося те до кінця йому?

IV.

Пізно ввечорі верталися Сарголови весільні з Розумниці. Співочий рід вертається з розумнянського концерту і ще й місяць так непритворенно світить, мов чарує. Мимоволі якось само собою співається.

На душі в кожного була якась втихомиреність, але й жаль якийсь за чимось нездійсненим, що не приходило ще, а може й не прийде...

Це почуття гострого жалю, що точиться й струмує з місячного сяйва та пісні, як вона долинає через дрімоту, вже знайоме й Тарасові. Він сидить напроти Федора й зачудовано вдивляється в нього.

Так от він який, той дядько Федір, що про нього стільки чув він удома й у діда!

Наче їхній він, наче й не їхній.

Тарасик звик до облич своїх родичів і здивовано знаходить усі їх риси у цьому чужому, світлому, одухотвореному обличчі, обрамленому пишною золотою, аж мідною бородою.

Такої духовної шляхетності ні в кого нема — ні в тата, ні в тіток, ні в Андрія, ні в баби Кириї, ні в діда, ні в Микити. Печать натхненності лежала на високому чолі, на виразі веселих, розумних і добрих карих очей. Почуття від його присутності таке, наче сонце, закочуючись за обрій, зазирає в хату й освітлює темні закутки.

Аж не вірилося, що виріс він у тій самій сім'ї, вийшов з тої самої хати, що на їх дрижипільському городі вже розвалюється, їв із одної миски із усіма разом.

Але це правда! До діда й баби він шанобливо звертається "тату" й "мамо", Мокрина й Христя, отакі репані мужички в очіпках, тикають йому, — й до всіх він подібний, наче зібрав із них усе найкраще.

А цікаво, чи й його тато був би такий витончений і досконалий, якби так само з десятих років був відданий до шкіл та науки?

І Тарасик силкується уявити собі тата попом, із великою бородою й натхненням та тонким виразом очей.

Це така Тарасикова гра. Він любить уявляти. Людей старих — які вони були дітьми. Дітей — якими вони будуть у старості. З голосу — яка людина на вигляд.

Який же був би дядько Федір, якби ріс разом з усіма, пас товар, орав у полі і діставав дідові потилишники? Чи такий, як дядько Микита — підлесний, потайний, солодкий і хитрий з таємною мрією всіх перехитрувати і крім тридцятих десятин, що вже мав від діда, ще й решту приманити? Чи такий, як дядько Андрій, якого всі в один голос чомусь називають бовдуром, ледащом і недбайлищею?

Дід нічого не дав дядькові Федорові, жодної десятини. Але ніколи не чув Тарасик, щоб дядько Федір допоминався чогось. Листи його були поштиві, задоволені всім, запрохували в гості, а ось приїхав, — не забув нікого, всіх гостинцями обділив.

Тарасик губився, — їх він, чи не їх?

У тата теж високе чоло. У тіток Мокрини й Христі — чола були широкі, розмашні, але от Мокрина мала такий самий розум у очах, природню інтелігентність, що й у Федора, якусь неусвідомлену зверхність над оточенням.

Тільки в дядька Федора ці риси були вже вишліфовані. Тітка Христя мала безкорисну, неземну доброту, — нею віяло й від дядька Федора. У тітки Антосі були правильні й тонкі риси /Федорові й бабині Кириїні, але вона здавалася бамбулою поруч із своїм братом. Андрієва лукава веселість світилася в дядькових очах. І Микитову ласкавість та м'якість, не обтяжені корисними цілями, впізнавав у цім дядькові Тарасик.

Отже, з їх мужицького роду міг вийти й вийшов природний інтелігент, або, як у них звикли казати: пан. Вони ж — навіть не полупанки, тільки підпанки, та й то не всі.

От дядина Мотря, була вже звичайна попада, — ширша, як довша... Вже в ній не було того світлого й неземного, що так чарувало Тарасика в дядькові Федорові

V.

Панотець, або піп Федір, як звичайно казали на нього в Саріолів, у "цей час також, підтягуючи "Гей, нуте, хлопці...*", думав своє. Чи ж знають вони, його родичі, брати й сестри, що їдуть вони оце по клаптеві історії землі української? Чи задумався хто з них над назвою своєї батьківщини?

Принаймні, сам він не вдома, а з книжок довідався, що на оцім урочищі, де зараз їдуть, поле дрижало від славної битви українського козацтва з ляхами й татарами. Удома ніхто ніколи не здіймав про це мови, не цікавився минулим. А вони ж усі й він сам — нащадки тих, що билися на дри-жипільським урочищі. Тих вічно незадоволених "посполи-тих", смердів, мужиків, гайдамак, коліївців, що прагнули в вільне козацтво й підносили голову проти усякого панства.

Давно минулися часи великих півстолітніх воєн, руїни, заколотів, ворохобництва. Запанувала давно й надовго .лирна праця та тиша на землі. Наростають нові цінності з загнuzданих людських сил.

Хто ж є він, новітня парость української, колись непокірної " черні*? Хто він, вивчений коштом її праці? Чи той, що відривається, йде на службу поневолювачем і допомагає загнuzдувати "чернь", чи?..

Такі якісь думки верзуться панотцеві, бо дуже близько чогось дотикалося його серця, що сестра Мокрина так гостро тужить і досі за Павлом. А якби не сестра його була?

Чи йому й 'годі до живого місця в серці шкода було б Мокрини, не міг би дивитися, як Мокрина банує за сином?

Той Павло може був би генієм їхнього роду, як зумів він, син неписьменної Мокрини, до двадцяти років стати інженером. А може ми всі такі, тільки, одному краща за-безпека, а друге в злиднях мусить учитися. От, помер Павло, не дотяг два місяці до закінчення...

Яка ж би то була сила велика нашого народу, якби всі, хто хоче, могли вчитися в добробуті...

Отак химерно плелися панотцеві думки, — сплітали Мокринину й Павлову долю з якимись давноминулими битвами, з тьмяною й неясною для нього дорогою в майбутнє...

Вже минали велетенський димар дрижипільської цукроварні, як панотцеві думки сполохав його тезко Федір, сестри Христі чоловік. І він, певно, думав свою думу, бо торкнув панотця.

— Ще й досі виорюють тут набої, шоломи, панцери, якісь поіржавлені мечі... Скільки то часу вже минуло відтоді? Либонь, років триста?

— Це ви про що?

— Та про дрижипільське побоїще...

Здивований панотець аж присів. То він думав, що тільки в старих архівах можна довідатися про дрижипільське минуле?

— А хіба ви знаєте?

— Отак, не раз із другими пастушками тут корови пас, то сам знаходив набої від гармат. А ще діди додадуть, які самі колись такими пастушками були та чули від своїх дідів...

Панотець присоромлено мовчав. Він думав їх повчати, а сам у неписьменного двояка має навчитися. Неписана історія від діда до пастушка передається, відкладається в назвах, держиться в пам'яті, принагідно нагадуючи про себе, як частина буття...

VI.

На возі заговорили про Хмельниччину, гайдамаччину, коліївщину, навіть Мокрина ожила. Вона не співала, а весь час про себе плакала, згадуючи небіжчика Павла. У всіх оцих весіллях, співах вона хоче затопити велику журбу, що вже рік її не кидає й не покине, мабуть, ніколи.

Широка розмашна душа її й у горі була така нестримна й повновода, як у щедрості, непримиренності, як у непереможному невідхильному бажанні вивчити сина. Вже скоро рік, як втратила вона його.

Його треба було берегти, як хистку билину, йому треба було всього достарчити, щоб підкріпляти виснажений * непомірною наукою ніжний молодий організм. Хотів за три роки п'ятирічну науку досягнути, жив на студентську стипендію, — а що мала йому з дому вислати? Отих кілька карбованців, що то в батька вицвікає та хіба коржичків якихось? А за ним же треба було глядіти, а доглядіти, щоб з'їв вчасно, щоб не гієренатужувався! А йому треба було черевиків цілих, одежі доброї, теплої! А подбати, щоб жив у теплій, сухій хаті, а не в тім вохкім закапелку...

Що ж, як коло нього матері не було! Та не було коло нього матері! Здалека нічого не знала, а він не казав, аж перед смертю признався...

Весною мав інженером залізничних мостів вийти із школи, — як десь узялися сухоти й за півроку з'їли Павла.

А може треба було не так до тієї науки допускати? Може якби не так до неї припадав, то й не вчепились би сухоти?

І так недогода, і так невігода.

Хіба ж можна було спинити його, як він рвався все вперед? І літом не спочивав, учився сам, — все хотів якнайшвидше на свої ноги стати, щоб мати до діда не йшла

кланятися.

Жалі розривають серце Мокрині. Чому не відчула вона хвилини, як підкрадалася біда? Жалі пізні, ніколи вже не завернути того, що сталося.

Його треба було забрати додому ще тоді, як він уже покахикував, ще на Різдво приїхав. Силою заставити! Коли ж і її манило так, що вже літом інженером додому приїде...

Що ж те допомгло, що привезла весною, кров'ю кашляв, не вставав? З лікарні забрала, сказали маслом заливати та медом. Що ж тоді?.. Він уже світився, лежав, думав. Її від себе не відпускав, все розказував, як жив, як бідував... Багато вони тоді переговори́ли, розум його, мудрість його жахала її. І як він знав те життя, такий молодий?.. Не буде жити її Павло!

А в останні дні все йому здавалося, що під стелею голуби літають.

— Дивіться, он вони! Літають, революцію вітають! Гряди, революціє... Мамо, а ви за тією дідовою землею не жалійте! Дідові скажіть, що скоро й так її відберуть усю...

Запам'ятала Мокрина ці слова. Чи маячіння, чи пророцтво? Вже не допоминалася в батька землі, а тільки в палких, негасимих суперечках докоряла йому, що через нього Павло згас.

Дід сердився, але й йому потрібні були ці суперечки. Він любив Мокрину саме за це, за гостру, щир,у, опришкувату правдивість. Вицвікає, викаже, а все ж, не минало без неї жодної родинної учти. Непокірна дочка.

— То ви думаєте віками кадовби масла на ярмарок возити, копійку тиснути, для рябої гадюки, людей голодом морити? — пащекувала вона. — Заждіть, заждіть, Павло, як умирав, то казав, що в вас землю й так революція відбере, — погрожувала вона в невситимій злості і старий її поблажливо прощав.

— Е, бабські твої теревені! Он уже була одна революція...

— Та чого ви завелися? В добрий час сказати, а в лихий помовчати, — розбороняла їх Христя.

Але як тільки відходила весела метушня, до якої силою приневолювала себе Мокрина, щоб забути своє горе, то починала отак беззвучно ридати. Сльози пливли з очей самі. Тужила її душа за найкращою частиною себе — сином-розумом...

VII.

Ой, п'яна я, п'яна, На порозі впала, Ой, відчини, мужу, Бо йду п'яна дуже...

Деся на задньому возі знялася ця пісня, що співають її всі дрижипільські баби, як добре повпиваються. Вона напевно й не спливла б на думку нікому в цій, просвіченій місячним сяйвом, нічній зачарованій синій прозорості полів, заколисаних піснею, — якби її сьогодні не співав хор Демницького, якби вона не звалася оновленою й дивно терпко-запашною.

Чув не раз Тарасик цю пісню — співала тітка Горпина, а тато на сопілці пригравав. І піп Федір не раз чув її малим, як співали його тітки й бабусі.. Меркурій ще колись малим грав їй на сопілці, а Хрисанф Демницький ще тоді записав її від нього.

Милий відчиняє, Ще й милу питає, Де ти, мила, була, Що за дім забула?

"О, вже бабу Лукію згадали! В кайданах, бідна, віка доживала, а весела, а весела була..." — якось наперекір собі подумала Мокрина.

І несподівано для самої себе повела далі разом з усіма: Була я в шиночку, Піла горілочку, З родом ізійшлася, Меду напилася...

Мокрина вже трималася міцно-міцно, погляд її, веселий і впевнений, мов би казав: "Дурні ви, дурні всі!* Вона не любила показувати своїх жалощів назверх і так, як і брат Меркурій, легко переходила від таємного, неоскверненого чужим оком, мінору до відкритого, легкого мажору. Такі люди здаються легковажними й" черствими, але як важко збагнути людське серце, — а ще й таке, як серце Сарголової породи! Вона перейняла в спадщину від бабів і прабабів ту гульливість і широту, яка вирувала на січі, яка породила колись гайдамаччину і яка мала б у її творі прийняти образ інженера залізничних мостів...

Вдармо об землю лихом-журбою, Пиймо, поки ще нам п'ється, Пиймо наливку, — мед-горілочку, Хай наша доля сміється... найголосніше за всіх витинала вона.

VIII.

Не співали ні Дарка, ні Меркурій. Вони посердилися.

Причиною сварки було те, що Дарка, ідучи, не так махала рукою, як би хотілося Меркурієві. Якось по-мужицькому! На концерті він усе старався ходити поперед неї, щоб не знали знайомі пани й полупанки, що то — його жінка. А Дарка це помітила й образилася.

Вона як була вразлива, така й залилася. Не було в ній тієї легкозмінної настроєвості характеру, вона глибоко брала до серця все й гостро переживала. Запам'ятовувала на все життя.

Як Петрові вона все життя не забула одного, так Ї|Гер-курові іншого. Даремно Меркурій казиться, — вона Петра ніколи не бачить і не побачить, краще вже буде зносити химерну, тяжку натуру "Сарголового дурила". Та душею йому не кориться, бо вона з нього сміється.

Ніхто не помічав, який він смішний, а вона на кожному кроці. Не було до кого, то вона сама до себе всміхалася.

Вона "не так рукою махає". А сам? Чи ж не пан? Бам-була, бамбулою, пхається в панство, а воно до нього й не прикисає! Тому вона його, такого грубого, і не впускає в своє духове, інтимне життя. Там, у своїх духових полях, вона тішиться вже так, як сама хоче.

Наприклад, чи є що смішнішого, як оце Меркурієве "купецтво"? Він тільки задається, що комерсант, а насправді з нього купець, як з собачого хвоста сито. Він краще посидить та коло книжечки поплаче.

Щоб йому була щоразу свіжа книжка, він оце недавно розв'язався з винами, а навіз книжок та паперів. Досі жодна жидівська голова в Дрижиполі не бралася за книгарні та паперовий крам, — видно, нема в тім зиску. Але заради своїх книжок Меркурій ладен стати й людським посміховиськом.

Ще покищо, не розбагатів Меркурій, хоч і чваниться, що багач, ні на горілці, ні на

винах. І досі щороку ходять по найманих хатах,, а де яка копійка не вирветься, то на Оксанчину науку йде. А оце цього літа чоловічок її розігнався та купив хату, — за позичені гроші. Під старого Яриня запоруку.

Отакий купець! Тільки чваниться, що багач.

Найсмішніше ж те, що Мерікурій завів у своїй книгарні окремих куток із ковбасою і голяньським сиром. Не може розлучитися із своїм шинком, хоч ти йому що! І ніхто в цьому смішного не бачить. Тільки раз якийсь дотепник, одної думки з нею, зайшов і запитав:

— Чи є ковбаса?

Вибрав саме день, як ковбаси якраз не було. Та й здивувався:

— І як це так, щоб у книгарні та не було ковбаси? То вже насміялася Дарка!

Та й лізе Меркурій у пани, коли бачить, що те панство до нього не тулиться!

Гей, наливайте повнії чари,

Щоб через вінця лилося,

Щоб наша доля нас не цуралась,

Щоб краще в світі жилося... лине молочно-сріблястим степом пісня, а Дарка до своїх думок додає:

"Мужик-мужиком! Тільки й знають, що чарку випити та горлом дертися..."

Вона не мала смаку до цих грубих Сарголівських розваг. В них не було тонкої краси, задуми й допитливості, що успадкувала вона від скромних і непоказних, знічених на людях, Осташенків. Завжди делікатні, й внутрішньо інтелігентні, вони зроблені з тоншого матеріялу. Осташенкову породу вона вже впізнає в своїх дітях. Як учепиться часом Тарасик, то не можна одкараскатися.

— Мамо, з чого це ця миска?

— З глини.

— Аз чого глина?

— З землі.

— Аз чого земля?

— На знаю. Бог зробив...

— А який той Бог?

— Бачив у церкві? То такий.

— А де він живе?

— На небі.

— Аз чого небо?

— З повітря.

— Аз чого повітря?

— Одчепись! — надокучив їй, бо й сама вже не знає, що відповідати.

— А чого воно сине? — не одчіплюється Тарасик.

— Не знаю.

— А де зірки беруться?

— Не знаю. Бог насипав.

— А нащо він там воза повісив?

— Щоб чумаки не заблудили вночі.

Тут уже справа ставала веселіша. Тарасик знав, що дід його чумакував, воза на небі йому вже хтось показував. Ще тільки не вияснив він, чи то тим Чумацьким шляхом їздять також чумаки й на небі, чи то шлях цей із землі перенісся на небо, бо й чумаків же тепер нема, перевелися.

— А чумацький шлях був колись на землі? — знову приступає він, з новими запитаннями.

— Ні, то вічне.

— А що це таке вічне?

Отак цілими годинами випитує він та ходить назирці за нею і вона впізнавала в ньому себе малу, коли так само чіплялася до всіх.

До всього додумуватися, бачити й відчувати те, чого інші не бачать, запаморочені метушнею буднів, — такі вони, Осташенки. Тим-то любила Дарка тишу їх самотного хутора, що там не було цієї щоденної, беззмістовної і непотрібної метушні. Не треба було брехати й жартувати, там близько до землі, до зілля, там вітер тебе обвіє запашний. Там нема оцієї галасливої веселости, заздрости, непоказаної нелюбови.

Правдивости, як того повітря степового, пахущого, бракувало їй, вона нею дихала, вона не вміла іншою бути.

І чого вона йшла заміж? Вона ж щасливіша була дівчиною, — зітхає Дарка. Е, якби то... Чогось та людина не має своєї волі. Вона підкорена тим звичаям, серед яких вродилася. Щось роблять інші, над чимось розбиваються, чогось досягають, — так і вона мусить.

А для чого то все воно?

Однаково, людина щасливішою не стає. Те, про що мріялося, однаково не прийшло.

Хібащо, для дітей... Може й добре зробив Меркурій, що Оксанку вчить, може легше їй, вченій, буде в житті, ніж Дарці? Їй би хлопцем уродитися, така в неї розмашна вдача Сарголівська. Тарасикові ж навпаки, слід було б дівчинкою вродитися, такий він тихий та задумливий, — все про щось допитується, за книжками світу не бачить, не грається, як інші діти... Чудна дитина!

Он Галя, та з п'ятьох років все в люстерко видивляється, любить чепуритися. Дивиться раз Меркурій на її дрібну, тонку голівку й каже:

— Наша Галя до мужиків не тулиться, треба її між пани пхати...

Федьком ще, покищо, тішилися, малий він ще Дуже.

— Маленький Федючок по припічку скоки-скок!

Він, так само, як Тарасик колись, за кожним словом додає: "Та й о!"

ІХ.

Так сердиться Дарка на Меркурія. І він також мав на неї досаду неабияку.

Мужик мужиком! Вже, здається, й обертається которий рік серед хазяїв та панів, — а нема в ній того шляхтян-ського вигляду, що в чужих жінок. Невторопна, та й годі!

І що воно таке? І сама гарна, і коси має такі, як ні в кого, і вбирає він її цо-

шляхтянському — а не вміє якось до лица собі все зробити. Ще й рукою махає якось по-мужицькому!

Меркурій порівнював свою жінку з іншими. Є жінки якісь відзігорні, допитацькі, доскоцькі, а од така, — ні в тин, ні в ворота. Пошлеш її куди, то як почне розпитувати: "А як, а куди, а де?"

— На кінці язика! — сердиться Меркурій. Хутірська простота й повільність у думанні були йому

нелюбі й немилі. Тут часом треба швидко поворушити міз-ками, часом влучно й хитро сказати, закрутити сліди сміхом, — вона цього не вміє. Але нічого не вдієш, як жінка не вміє розписатися, то треба хоч дітей вчити, щоб були якісь розторопніші...

Меркурій був тепер у zenіті здійснення своїх мрій. Гай-гай, минулися ті часи, коли він боявся, щоб батько не заглядів у його криївках якої книжки! Тепер відкрито, на всю Дрижипільщину, має скільки хоче книжок. Книжки були переважно українські, себто, всі ті книжки, які друкувалися українською мовою, були і в нього. Він їх читав перше сам, а тоді вже можна було й продавати.

От це вже лахва тепер Тарасикові! Читає день і ніч. Він думає, що батько не бачить, як він нерозрізані ще книжки читає, — заглядає в них, як журавель у дзбан...

Меркурій із гордістю про це думає, хоч для вигляду він завжди гарикає на сина за це читання.

За це Тарасик, — такий самий вразливий, як і Дарка, — на нього жалі має, але що воно бачило? Хіба воно знає, як то бути малим сиротою? Отаким дитинчам нещасним, — як що треба було з'їсти, то нишком, щоб мачуха не бачила, бо то вижене з дому. Там десь у куточку дадуть йому баба Хотина: "На, з'їж, та щоб мама не бачила...* Треба було вкратися, а чи гадав він тоді, що от матиме свою власну книгарню?

Завжди зринають у Меркурія жалі до мачухи, завжди, як згадає своє голодне дитинство! Чи ж нарікати йому тепер, гнівити свою долю?

А от все йому чогось мало, чогось рветься він до іншого, кращого... Усе життя.

Меркурій належав до тих натур, що у найневигіднішому шукали щось гарне й тим жили. З того, що йому життя принесло, він найкращим уважав книжки, бо вони відносили його від одноманітності й буденності дрижипіль-ського побуту й розширювали рамки світу.

Книги й "оказії" були тим отвором, куди він випускав своє невдоволення життям, а воно йшло за ним, з малих літ починаючи.

В таку ніч, із такою піснею на устах, виразно чується у всьому, що є в світі краще, досконаліше життя, ніж їхнє. А як нема, то мусить бути. Туга за ним розливається в цім молочнім саяві.

Але вони його не бачили, не знають, яке воно могло б бути, а тимчасом, вже й вік їх минається. І може, як вони його вже не побачать, то хоч діти вийдуть на широкі шляхи справжнього життя? Нам, старим, уже з ермарку, а їм ще тільки на ермарок!

Меркурій уже давно пересердився в душі на Дарку, він не вмів бути довго сердитим. Еге-ге, якби То усе так до серця приймати, то вже давно не треба було б

жити, гігнути ще змалечку!

Х.

У мовчазних полях, налитих мібячним саявом, кожне з них думало свої думи й просило-заклинали до місяця. А все те зливалось в однаково значущі для всіх них слова пісні:

Щоб наша доля нас не цуралась, Щоб краще в світі жилося...

Кінець першої книги

ДОКІЯ ГУМЕННА

ДІТИ

ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ

РОМАН

У 4-ох КНИГАХ

ДРУГЕ ВИДАННЯ

КНИГА ДРУГА

2

БРАМИ МАЙБУТНЬОГО

1. У ВЕЛИКОМУ МІСТІ

I.

Над містом розкинула золоте павутиння пишна осінь.

Дзвінке сухе повітря розкочувало дитячі вигуки — еа! еа! — поміж густими лапатими каштанами. Жарке сонце не палило, а золотило й червонило лист у садах та парках. Зпоміж дерев на блискучих вулицях визирали вітрини, туго набиті усяким приманливим крамом. Гронами звисав кримський виноград над барилами сибірського масла, рожеві шинки й гігантські жовті сири змагалися з пірамідами вин. Недалеко на розі стояв обвішаний лахміттям, з роздзявленою тупою пикою, волоцюга, — не то від недоїдання, не то від об'їдання, — і кричав:

— Я голоден! Я голоден! Я хочу їсти!

Юрба цікавих завжди стояла біля нього.

В місті панувала ситість, волоцюзі здавали багато ласих шматків, але він, не перестаючи, кричав. Безпритульний устиг вирости з часів громадянської війни й тепер, за часів непу, він із свого нещастя зробив професію.

Ще де-не-де мелькали злиденні мішкові одяги часів громадянської війни — все частіше заливали вулиці вишукані убори і широкі дамські стегна. Після голодних років інші ростуть вширшки і дві-три таких постаті накладають печать на всю вулицю, створюють враження, наче вся вулиця розтовстіла.

Місто відживало, чистилося, чепурилося, залатувало сліди воєн. Руїни в цім відродженні нікого не вражали, на них дивилися може, як на недобудови, чи на перешкоди, на майбутні пляци, сквери, майбутні майданчики дитячих ігор...

. Тротуаром широкої вулиці, залитої зеленню, ішло двоє дівчат. Одна з них нічим не привертала уваги зразу, вся увага переносилася на другу, — струнку, ставну дівчину з продовгастими ЗЕЛЕНИІУШ очима, правильним профілем і гарним хвилястим

каштановим волоссям. Втім, при другому погляді ці кучерики, кокетливо спущені на чоло, здавалися дещо старомодними. А втім, при третьому, — їй були вони до лиця.

Таких, як перша, багато з'явилося на світі останніми часами. Це була червонощока, широченька, з широкою кісткою, великими ступнями й руками, з рівним, нехвилястим волоссям, обстриженим "під макітру" й зачесаним догори, без усякого натяку на кокетство.

Обоє вони несли на плечах плетені лозові корзинки.

Дійшовши до якогось скверика, широченька сперла корзину об залізне пруття огорожі й сказала:

— Спочиньмо, Тамаро!

Друга дівчина також сперлася об огорожу і подивилася з легкою усмішкою на першу.

— А може вернемося назад? Щось мені...

Перша задивилася на пам'ятника, що стояв напроти них, і мов не чула.

— Килино!

— Я чую... Як хоч — вертайся! Я до тієї божевільні не хочу більш.

— Але ж ти кажеш... Як же це ми будемо в одній кімнаті з хлопцями?..

— То вертайся в той цвілий, чорний підвал. Нехай до тебе заскочить із сокирою й піною біля рота хазяйчин дегенерат... а я вже буду із хлопцями...

.Тамара мовчала.

Справді, наче з якого кошмарного сну вирвалися. Та атмосфера пригноблива, що творило її вогке підземелля, сусідство хазяйчиного дегенеративного сина... Хай би він там собі тіпався, падав у піні на землю в себе в кімнаті, — але він ще заскакував до них у кімнату із сокирою й ганявся за ними... Оті втечі від нього через вікно... Т'адже на світі так гарно, такий рай, — невже вертатися'назад?

— Ну, а куди інше?

— Е, нічого, — сама себе заспокоїла Тамара. — Ти ж кажеш, що хлопці все свої.

— Такі, як і ми, студенти... Е, ходімо! Як щось буде не так, то ще кудись утічем. Я вже там вікна помила... Там хоч тепло буде. А як торік ми зимували в нетопленій кімнаті...

— Та дивилися на ці шинки в вітринах...

— Я оце думаю, — не могла забути Килина, — як ми там могли жити?

Студентки не дуже поспішали. Вони розмовляли, згадували тяжкий минулий рік, розглядалися. Почували себе на межі між минулим і прийдешнім.

— Ти їх знаєш, цих хлопців?

— Знаю тільки Карла Моора й Тараса Сарголу. Але всі вони торік були з нами на основному курсі.

II.

На основному курсі університету торік була така безліч студентів, що не диво було всіх не знати. Найбільша авди-торія університету не вміщала ніколи всіх, а в тій аудиторії людина губилася, з одного кінця до другого не видно було обличчя.

Це був різношерстий народ — переважали свитки, кожушки, шинелі, чумарки, папахи, кубанки, сиві смушки, "будьонівки". Здавалося, що по університетських коридорах ходять ватаги учасників громадянської війни, тільки поздіймали з себе нагани й обрізи, кулеметні стрічки й криві шабляки. Між цим сірим і водночас барвистим народом губилися чистенькі, виніжені, вузькогруді, обм'яклі інтелігентські постаті "під краваткою" "маминих синків", вишукані панночки — "непманки", як їх називали, чепурненькі й скромні вчителівни. В такому масовому зборищі важко було навіть усіх засвоїти. Кожне, що прийшло вчитися, мало собі невеличку компанію, "по своєму образу і подобію".

Серафим Кармаліта серед цієї незвичайної мішанини сіряків, уламків громадянської війни і новочасної вишука-ности різко виділявся своїм довгим аж по шию волоссям, своїм кумедним кожухом, зшитим із латок жовтої й чорної шкіри і нічим непокритим. Крім того, був цей кожух у кількох місцях роздертий. Чисто вийшов бандит із лісу, дивисься зразу, — де його обрізан?

Але рожеве, з ніжною дівочою церою обличчя, якийсь наївний вираз дуже молодого лица вражали своїм контрастом до тої страхопудливої одежі й гриви. Тому він відразу запам'ятовувався всім.

Килина з ним заприязнилася зразу, ще під дверима приймальної комісії.

Перше, ніж потрапити до університету, треба було пройти не одну комісію, бо в тім році місто затопила молодь. В усі інститути напливала сила-силенна бажаючих учитися. Студентів основного курсу було понад тисячу в одному тільки унівзрситеті, а ще скільки то їх було по інших інститутах. Мало було таких, що могли відразу сісти за університетські студії, обрати собі факультет, дехто прийшов до вищої школи з червоної армії.

Більшість із них десь воювала на фронтах, до революції пасла корови, мала незакінчену середню освіту, а то й зовсім того не мала, — але приймали таких за революційні заслуги.

Для всіх них організували так званий основний курс. От під дверима комісії, що приймає до основного курсу, і зустрілася Килина з Серафимом Кармалітою. '

Він мав переляканий вигляд, але героїчно розвеселяв не менш перелякану Килину. Всі вони, коли хто виходив із дверей, обліплювали жертву й розпитували:

— А що вас питали?

Тут відбувалася друга перевірка кожному, бо очманіла жертва не устигала вже отямитися від перехресного вогню запитань у приймальній комісії й покірно відчитувалася ще раз.

— Питали, що робили батьки до революції...

— Питали, чи брав участь у громадянській війні...

— Питали, скільки десятин землі в батька... Інші вискакували щасливі.

— Питали, що таке двохполовинний Інтернаціонал, — радісно оповідав такий.

І вже гарячково шелестіли в руках сторінки "Основ політграмоти" — всі шукали цього клятого двохполовин-ного Інтернаціоналу, вияснювали таємне значення якихось

ортодоксів, чи аксельродів, чи амстердамів... Все те так вимішалося в голові, що годі було дати з цим раду. А комісія в першу чергу з цього робила висновки — політично грамотний, чи ні.

Килина трусилася з іншого приводу, але жартувала й відповідала на жарти цього смішного хлопчини.

— Хто була ваша прабабуня? — суворо питав довговолосий. — Чи маєте ви зв'язок із нею? А як не маєте, то доведіть...

— Чи ви не є той знаменитий шіллерівський Карло Моор? Мені здається, — ви щойно з лісу! — кепкувала Килина.

— За малим ні, — не дуже відмовлявся хлопчина. — Але мабуть моя лінія йде просто від нього, моє прізвище — Кармаліта.

— Устим?

— Щ, Серафим!

— їй Богу?

— їй Богу! В тринадцять років я й сам виходив уже на Перехрестя й від багатих вибирав, а бідним давав... — легковажно говорив кумедний хлопчина й так серйозно, що Килина ладна була повірити, коли б не дивилася на ці наївні, щиросердечні, дитячі, як у херувима, очі.

— Ні, я жартую! Скажу вам секрет. Я навмисне відпустив волосся, щоб подібним бути до мого улюбленого героя. Мене так, як ви, й товариші мої називають.

Находила Килинина черга. Вона вже кілька разів питала в тих, що виходили, яка там Натанзон, чи дуже ріже.

Натанзонша, — голова приймальної комісії, член партійного комітету, — могла її відразу впіймати і тоді все пропало. А могла легко впіймати тому, що вони обидві з одного краю. Натанзонша з Гайсина, а Килинина Рогізна під Тайсином за п'ять кілометрів і старий Рувим Натанзон, найбільший на всю Гайсинщину скупник хліба, що вагонами відправляв збіжжя до Москви, не раз заїздив до Килининого батька для якихось поррахунків.

Килина вже не наважувалася казати на комісії, що її батько — селянин-бідняк, як у неї написано в автобіографії. А що вона буде казати? Скаже правду — її не приймуть, а так же за всяку ціну хочеться вчитися!

Якби не ота клята Натанзонша, всесильна партійка! Килина її ненавиділа за самовладну, обмежено-зарозумілу пиху на виду. Коли йшла, наче попірала ногою весь університет. А що вона таке? Гайсинського буржуя дочка, ховалася від наших хлопців по льохах та горищах, а тепер влізла в партію і крутить всім університетом...

— Моргуні — викрикнув її прізвище останній, що вийшов.

Серце Килиніне падало десь униз, у безодню, як вона заходила.

III.

— Ваше прізвище Моргун? — запитала Натанзонша, обстрижена "під макітру*", читаючи її автобіографію. — Ви звідки родом?

— З Гайсинщини, — ледве промовила Килина.

— А, землячка! — всміхнулася Натанзонша.

І обертаючись до секретаря партійного комітету, додала російською мовою:

— Рекомендую! Очень способная девушка, беднячка!

І обертаючись до Танцюри, того у жовтих чоботах, додала українською мовою:

— Це наша дівчина! Активна, свідомо...

Килина отетеріла. Чи Натанзонша має її за когось іншого? Звідки вона знає про Килинині здібності? І чому вона так палко її, "дочку бідняка*", рекомендує?

А Натанзонша обсипала її компліментами перед комісією і, нарешті, коли приймання на цьому закінчилося, обняла її за плечі й вивела до дверей.

Так перед очима в усіх пройшла з Килиною в обнімку по коридору, розпитувала, хвалила за щось.

Килина ніяк тоді не могла втямити, в чім тут річ. Натанзонша обсипала її ласками, увагою, на другий день дала картку на обіди до студентської їдальні АРА*) і все умовляла, щоб Килина згодилася ввійти членом до студкому основного курсу.

— Але ж я нікого не знаю! — пробувала ухилитися Килина.

— Нічого, ми всь так!

Килина не знала, як спекатися цієї незрозумілої при-хильности. Були в неї причини, крім цієї брехні з "бідняц-твом", не бажати висуватися перед усіма й zostаватися непомітною. А Натанзонша докучала, — чому вона в комсомол не йде, тощо...

Що ти їй на це скажеш? Сказати б так, щоб аж у носі *) АРА — Американська допомогова організація.

заперчило, але... Килина відмагалася, як могла, трималася все Тамари, жила з нею, ділила з нею свій обід в АРА, не лізла наперед, як хотіла б Натанзонша.

З "Карлом Моором" також дальшої дружби не заводила. Він сидів із тим студентом, що такі чорні страхітливі густі брови має, Тарасом Сарґолою в чорному короткому кошушку. Трохи ближче спізналася хіба, як складали іспити й знов коло дверей нахлявали... Карло Моор держався трохи осторонь, жартував, що їй і так підпишуть всі дисципліни в матрикулі, бо вона — студентське начальство... Висуванка самої Натанзонші...

— Я вже не начальство! — з захованим моральним вдоволенням та зверхньою байдужістю казала Килина.

Це була правда. За зиму партійний комітет чогось до неї охолов і, в першу чергу, Натанзонша. "Що то буде?" — тенькало в душі Килининій. Але жодних заходів, щоб поправити ситуацію, не вживала. Може воно й краще... Може й гірше... Говорили, що має бути студентська чистка, але якось пронесло, чистки не було весною. А засідання студкому відбувалися й без неї.

А оце вже вони й знову з'їхалися вчитися.

Не було й мови про те, щоб її знову обирали до студкому. Про Килину забули, вона й рада.

IV.

Дівчата не дуже радо йшли до Золотоверхого монастиря. Тамара ще там на була, але саме число, — аж сім хлопців і їх двоє, — її лякало.

Та більше не було куди йти.

Вони все затягали свій відпочинок. Якась молода жінка, пристойна і гарна, уповільнила свою ходу й замислено подивилася на їх багаж.

— Якщо не помиляюся, — раптом запитала вона приязно, — ви студентки?

Дівчата здивовано ствердили. — І перебираєтесь на друге мешкання?

— Вгадали, — всміхнулася Килина.

— Хороша кімната? — запитала жінка. — Я тому питаю вас, що я також учуся ще.;

— Ой, не питайте! Приймають нас семеро хлопців...

Біблійне число сім, проте, не злякало жінки. Вона все довірливіше поглядала на них та їхні корзинки, щось наче наважуючись сказати. Розпитувала, де раніш жили, що примусило дівчат...

— Це ж незручно буде вам...

— Але не буде сокири, — смішками відповідали дівчата. Жінка все чомусь не відходила. Вона ще трохи подумала й наважилася запитати:

— А якби ви?., чи пішли б ви, коли б вам?..

Дівчата насторожилися. Невже кімната? Тепер у місті кімнати не знайдеш. З усіх містечок повтікали від денікінських погромів жида і заселили все, що було нерозвитого, а тепер стягали своїх з усіх усяд. Знов же, верталися всі ті, хто розбігався з міста через голод і холод. Знов же, було їх таки чимало, студентів, у цьому місті.

Невже щастя лізе в руки?

— Власне, це в мене є кімната, — ніяковіючи, промовила жінка. — Мій чоловік — професор, сама я — кінчаю інститут... Я мала намір, — і це йду якраз у цій справі, — запросити одну стару жінку...

Килина й Тамара аж не стямилися з радощів. Казка Шехерезади! Несподіваний скарб! Втілена мрія!

...— одну стару жінку, — провадила далі та, — щоб допомогла мені доглянути дитину...

— Дити-и-ину! — розчаровано подивилися одна на одну Килина й Тамара. — У няньки?

— Дитина має сім місяців. Якби одна з вас згодилася, то мала б у мене безкоштовну кімнату й обід...

Дівчата безпомічно дивилися одна на одну. Перспектива окремої затишної кімнати була така приваблива, така манлива! Але як же?.. "Одна з вас"... А друга? І що тоді робити, — чи дитину няньчити, чи на лекції ходити?

— Може ти підеш? — одночасно запитали обидві.

— Я не вмію глядіти дитини, — рішучо сказала Тамара. Вона сама була плеканною дитиною, найменшою, і мала

гордовиті мрії про далекосяжну кар'єру.

— Але... це ж треба нянькою бути! — розчаровано сказала Килина.

Чи для того вони прагнули великого міста, щоб піти в няньки? Чи на те вони жили всю зиму в нетопленій хаті, ділилися вдвох одним обідом на цілу добу, чи на те наїдаються отрути нікому нерозповіджених страхів і пере-страхів? Ні одна, ні друга з дому не мали підмоги, Килина ходила вже цієї осені не раз мити вікна та підлоги, а Тамара брала вишивання в одній артїлі, але то зовсім інше! Чи вони пропустили хоч один диспут, хоч одну літературну вечірку, що так рясніє ними місто? А як підуть за цією жінкою — котра з них захоче пелюшки прати в той час, коли друга збиратиметься на цікаву доповідь?

Господи, як це важко було вирішити? Жінка спокушала їх:

— Я вам чомусь довіряю, — казала вона, — тому й звернулася до вас на вулиці. Та й я не завжди буду занята, і ви будете чергуватися.

Жінка щораз більше проймалася до них симпатією.

Вона вже й обох їх прийняла б... Така була своя, так розуміла їх. Але дівчата були ще такі молоді, ще їх запал до студентських вжитків не зламався від першого року злиднювання, ще Такі гордовиті були їхні мрії.

— А може одна котра з вас захоче?

І як не обертали справу, — все чомусь не виходило.

Ну, а друга? Мусить іти за першою, бо коли вони удвох насмілюються іти в хлоп'ячий гуртожиток, то вже напевно одна не зважиться...

І так дивилися вони всі три одна на одну, і не знали, на що зважитися. Молода приязна жінка вже на всі варіанти йшла, але дівчата не могли, видно, ніяк помирити діалектичного матеріалізму із дитячим вереском.

Зітхнули всі троє.

— Ну,, ви порадьтеся! Ось вам моя адреса, як надумаетесь котра, то приходьте.

Жінка пішла.

Підіймаючи свою корзину, Тамара мрійно сказала:

— А як би ми смачно сьогодні пообідали! Підіймаючи свою, Килина відповіла:

— Якби наварили...

Пройшовши кроків кілька, Тамара ще раз пошкодувала:

— От, дурні ми! Треба було згодитися, а тоді, якби вже жили, кімнату на себе переписали б. Що б вона нам вдіяла? Хіба мало так роблять?

— То піди! Адресу ж маєш! — зневажливо відповіла Килина.

2. АРХІЄРЕЙСЬКИЙ КОРПУС

I.

В архієрейському корпусі колишнього Золотоверхого монастиря, а тепер КУБУЧ'а*), людей все прибавлялося. Це була зовсім окрема республіка в кубучівському царстві. Всі інші корпуси, — їх було п'ять, — мали коридорну систему, як у готелі, в кожній невеличкій кімнаті було по три-чотири студенти, кімнати були під номерами, існували коридорні старости, що стежили за порядком...

Щодо архієрейського корпусу, то вважалося, що та велика заля тимчасом порожня, а в тій меншій живе шість студентів — і нікому до того не було більше діла.

Насправді ж там було сім. Тараса Сарголу, за кілька днів до появи дівчат недавно привів Карло Моор, якого, в свою чергу, привів сюди Кость. Цими ж днями знову ж таки Карло Моор запросив двох студенток, що не мали куди подітися.

Мала заля архієрейського корпусу, де колись відбувалися архієрейські прийняття, була невелика, але затишна. Шляхетні дубові панелі перекликалися з прекрасною дубовою різьбленою стелею. Невелика вона була, порівнюючи з другою залею, колишньою церквою, тепер зовсім порожньою.

Від тих часів, як тут був червоноармійський клуб, zostалися понамальовувані на стінах величезні сині червоноармійці. Де був іконостас — рябіло від антирелігійних гасел, написаних ультрамариною і червоною вохрою.

У меншій залі стояло вже семеро ліжок, розташованих біля пічки-буржуйки. Дівчатам поставили два ліжка біля вікна і спільне життя почалося з того, що Борис Микитчук наварив на залізній буржуйці кулішу для всіх. А потім

*) КУБУЧ — скорочено з російського. "Комитет улучшения быта учащихся". В роках 1922-3 прищепилася й так існувала весь час.

призначив чергування, яке суворо зобов'язувало всіх рівною мірою варити куліш, замітати і прибирати. До внутрішньої конституції введено було правило — гасити світло перед тим, як вкладатися спати, щоб кожне могло собі, не соромлячись чужої присутності, роздягатися.

Не минуло й кількох днів, як маєш, на тобі! Дівчатам мало було того, що прийняли з ласки їх. Одного прекрасного дня вони привели ще й третю.

Це Килина привела! І вона анітрохи не виявляла каяття.

— Комусь добре говорити, — багатозначно казала вона ні до кого, але ущипливо, щоб, — може є незадоволені, — чули всі. — А що вона має робити, — як її вигнали з інтернату на Пушкінській?

— Чому ж то її вигнали? — обережно спитав Сміянець. — Може вона яка злодійка?

— Вона ненароком заснула...

— Ну, то що? — не розумів ніхто.

— Заснула в надзвичайно відповідальний, урочистий момент...

— На варті, чи що?

— Ні, в той час, як Танцюра читав свій черговий фейлетон...

— Ха-ха-ха! — гримнуло в малій залі архієрейського корпусу.

Танцюра, або Жовті чоботи, як називав його Тарас Саргола, був чи не найбільша гроза університету. Чомусь усі студентські справи проходили через його руки. Він був у всіх студентських комісіях, — приймальній, стипендіальній, кубучівській, — його жовті чоботи мелькали завжди в парі або з Натанзоншею, або з Мовшовіцем. Від нього залежало, чи студента викинуть з університету за буржуазний соціальний стан, чи звільнять від оплати за навчання та ще й дадуть стипендію. До нього йшли заяви, що починалися: "В зв'язку із моїм скрутним матеріальним станом, прошу..." і він був цар і бог у цій сфері. З його високої руки комплектувалися гуртожитки. Скільки панночок — "не-пачок" добивалися його прихильності, хоч він був бридкий, косоокий, скільки

запрошень у день одержував він на різні вечірки! Його ласки й уваги пошукували всі ті, хто хотів зачепитися в університеті.

Крім цих політичних і громадських талантів, він мав ще один. Він писав коротенькі, з претенсією на гумор, не то новелі, не то анекдоти, не то фейлетони. Але коли ніхто не міг із ним змагатися в кар'єрі, то в літературному щасті він мав сильних суперників, хоч би в університеті. Новелі Василька збирали на прилюдних вечорах Академії Наук силу-силенну людей, гуморески талановитого Головача, лідера УКП, викликали на укапістських вечірках бурхливі оплески одвідувачів, а Танцюру їли заздрощі й він у себе в університеті влаштовував свої вечірки, правда, часто з провалом. Ото тільки й успіху було, що в гуртожитках, там, де всі тремтіли від його косого погляду. І ясно, що та оригіналка, яка насмілилася заснути під час художнього читання чергового витвору Танцюриноного генія — найне-щасніша і найгероїчніша людина в світі.

Були, правда, в нього й прихильники.

В архієрейському корпусі, видко, зібралися прихильники Василька, бо всім так же надзвичайно до серця припав героїчний вчинок вигнаної з гуртожитку дівчини! Чи ж можна досадити авторові чимось більше? І вона завдавала хropaка саме тоді, як Танцюра читав?

— Де вона, та дівчина, хочемо подивитися на неї! — скричав Микитчук.

II.

Увійшла та сама винна. Всі з цікавістю обернулися, думали — увійде щось надзвичайно задьористе, відзігорне, навратливе. Нічого подібного!

Маленька, наче не зовсім доросла дівчинка з наївними блакитними очима у біленькій блюзочці, з краваткою. Наче піонерка. Ще й спідничка з шлейками, щоб, бува, не згубилася.

Вона ніяково посміхнулася, не знаючи, що їй казати, як її зустрінуть.

— Та й як же це ви? — зненацька вихопився високий Микитчук. — Як же це ви заснули, розкажіть, ради Бога?

— Отак, взяла й заснула, — ніяковіючи, вкидаючись у краску, відповіла дівчинка. — Я знаю?..

— А хоч цікаве щось читав?

— Ой, нудне-е!.. — по-дитячому протягнула дівчинка.

— І так таки й сказав, що за це вигнав? Покликав вас, чи як? —• допитували з усіх боків дівчинину.

— Ні, що ви! — озиралася дівчинка. — Сказали мені, що я — попівна, а гуртожиток тільки для незаможників.

— А ви справді попівна? — вихопилася Тамара і за це таємно дістала доброго щипака від Килини.

— Атож, мені було три роки, як мій папа вмер, я й не пам'ятаю його, — не дуже весело ствердила дівчинка.

— То ви, товаришко, якраз втрапили тепер на певне місце. — схвильовано скричав Микитчук, високий з довгим носом, на журавля схожий. Він коли говорив, — наче

носом клював мак. Проте, мав артистичні манери й любив стати в позу, особливо, як розповідав якийсь анекдот.

— Тепер ви, товаришко, — артистичний жест рукою, — проживаєте згідно з вашим СОЦІАЛЬНИМ станом. Як вас звати?

— Неля Орел...

— Не турбуйтеся, Нелю Орелю, якось проживемо. Дрі-вещь вистачить, рубати всім по черзі, а як спалимо, то почнемо ламати оці дрова на стелі...

Неля злякано стежила очима за жвавими рухами Микитчука і ще зляканіше підвела очі на чудову різьбу вгорі.

— А реглямент заведемо якнайсуворіший, — невмолимим голосом провадив далі Микитчук. — За чергою всім прибирати сальон, — елегантний жест рукою, — мити підлогу і варити куліш. І щоб я не чув більш сквернословства! — зовсім грізно подивився Микитчук на хлопців.

— І ще рече, — замогильним голосом відповів Карло Моор. — І ще рече: гиллячку побачив у чужому оці, а в своєму колоди не бачить.

— Амінь! — не зморгнувши оком, відповів Микитчук. — А скажіть, товаришу, — пихато звернувся він раптом до Карла Моора. — Хто ваші батьки за соціальним станом?

— Мій батько, — шахтар у Горлівці, — блиснувши рівним разком зубів, відповів Карло Моор.

— Та-ак... — протягнув Микитчук, вийняв блокнота й почав його нащось перегортати. — Стопроцентний і спадкоємний пролетарій. А чому в комсомол не йдете?

Борис Гротесково когось копіював, кого саме, не всі знали, проте всі щиро сміялися.

— Я — член комсомолу, — просто відповів Карло Моор.

— Як? Член комсомолу? Ти? — вирвалося в когось не-довірливо.

Це було тим більш несподівано, що якраз Карло Моор все обертався в товаристві безпартійних і не водився з афішованими, патентованими, всіма визнаними комсомольцями.

Тільки Микитчук і оком не зморгнув, а провадив далі суворим тоном:

— Та-ак... Отже, ми маємо вдома на печі, — комсомольсько-партійний прошарок... Чудово!

— Це — Танцюра!—вихопилася Тамара, вгадуючи, кого копіює Борис.

— А ви? — несподівано обернувся Микитчук до Тамари. — Скажіть, хто ваші батьки?

— Мій батько — сільський вчитель, — швиденько промовила Тамара, і оком не зморгнувши.

— Дуже добре! — поважно хитнув головою Микитчук.— В пролетарській державі — дорогу трудовій інтелігенції. А от по вас, товаришко, я бачу, — звернувся він так само раптово до Килини, — бачу, що ви — куркулівна!

— Я — графіня Моргуноська! — манірно відтопірчивши мизинця великої, шкарубкої й грубої руки, відповіла Килина.

— Це нас задовольняє, можете йти! — милостиво кивнув головою Борис.

— Товариші— Волинець, Побережець і Сміянець, ви з одного села, з одної Одещини, — кажіть одне про одного. Чи правда, що кожен з вас проліз у комітет незаможних селян із злочинною метою обдурити радянську владу і незаконно здобути освіту?

— Ми — батраки! З дитинства пасли корови куркулям, а грамоти навчилися аж після революції! — за всіх обурено й палко скричав Побережець.

— Та-ак... Найнадійніший кадр нової інтелігенції, — промурмотів собі під ніс Микитчук. — Можете йти...

Тут очі Борисові спинилися на Костеві.

— Скажіть, будь ласка, товаришу Нечіпай, — де ви собі заробили цю шинелю? Здається нам, що ви відступали разом з Денікіним і на цій вашій шинелі помітні сліди офіцерських погонів...

У Тараса Сарґоли серце тьохкало, вже черга доходила й до нього. І потім цей Кость... щось нагадував Тарасові забуте, миле. За цих кілька днів, що він тут, не встиг якось довідатися прізвища. Нечіпай! — наче по черепу стукнуло.

— Скажіть, будь ласка, — ввічливо й вишукано відповів високий Кость у шинелі. — Скажіть, будь ласка, чи не пішли б ви під три чорти?

— Якщо там є їдальня АРА, — з великою охотою! Давайте адресу... — згодився Микитчук. — Але все ж, ви, товаришу, щось крутите... Кажіть прямо: бережуй ви, чи про-літайло? — як казав мій покійний дід. Ох, даруйте! — поспіхом додав він, — яз ним жодних зв'язків не маю.

— Ех, збрехав би, так свідок сидить... — почухав потилицю Кость. — Я, браття, син монархіста-ковбасника з містечка Дрижиполя на Гуманщині.

При цьому він лукаво-прелукаво дивився на Тараса Сарґолу.

Тарас охолов. Всі повернули також голову до нього.

— ... і втік від буржуя-батька, як мені було тринадцять років, а всю громадянську війну проходив у цій ось заслуженій червоноармійській шинелі і воював за "власть советам"... ^Зрозуміли? Можете йти!

— А, то це — гуманський дурень! скричав Борис, непомірною своєю жвавистю намагаючись непомітно проковтнути "облизня" й звести розмову на Тараса. — А я ламаю голову, — чого в нього такий дурноверхий вигляд?

— То ти, справді, Костик? — одночасно з Микитчуком вигукнув Сарґола. — А я вже кілька разів питав себе: хто це такий, хто це?

— Та цілуйтеся ж, гуманські дурні, польтавські гал юшки, одеські тру бо льоти і всякі інші либедські матроси! — командував Микитчук, забувши до кінця довести свою "чист-ку<. — Ну, раз так, то давайте вечеряти будемо, я сьогодні за кашовара. Тільки...

Він обвів очима весь немалий гурт.

— Де це вас стільки набралось на мою голову? Хіба моїх польтавських галюшок вистачить, щоб цю голоту нагодувати?

— У мене є борошно, напечемо ще млинців, — з погото-вою вихопилася Неля.

Таких смачних млинців, як у той вечір, ніхто з них не їв ніколи й не їстиме.

Пригорілі, недопечені... Але весь смак цих млинців був у настрої, підбралась душа-компанія. Весь смак був у приправі веселих, невимушених дотепів, що так і сипалися. Микитчук сьогодні розійшовся і всіх заволік із собою. Реготався й дурів зо всіма і Тарас Саргола, але щось у нього шкребло та й шкребло на серці...

3. ТАРАСОВА ТАЄМНИЦЯ

I.

Це ясно, — Тарас боїться людей.

Не тільки тому, що саме тепер уникає він ближчих стосунків, ні, такий він зроду полохливий, як дівчина. Не боїться темряви, грози, — а людей боїться.

Це зовсім недобре, — з такою вдачею шукати в світі щастя. А він вирушив, ще й із каменем на шиї. Той камінь усе тягнув його донизу, він із ним змагався всіма силами своєї душі.

І це вже другий рік невидима душевна травма роз'їдає Тараса.

На основному курсі, в тій багатоликій, різнобарвній і не-змішаній масі, Тарас почував себе дуже добре, хоч досить самотньо. Почував себе пісчинкою, що пересипається поміж іншими й застається непоміченою. На очах у нього складалися товариства, гуртки, "ви" переходило на "ти", — він майже ні з ким не заговорював. А як траплялося запізнатися з ким, то він із полегшенням довідувався: з усіх кінців України зібралися тут, — з Полтавщини, з Кубані, з Одещини, Запоріжжя, Чернігівщини... Тільки з його краю, здається, він сам-один.

Проте, в своїй самотності, Тарас мав інші переваги. Він був повновладним володарем у фантастичнім царстві спостережень і ні з ким не поділяв своїх володінь, не розріджував своєї уваги нічиїм чужим оком. Кругла колосальна аудиторія, в якій студентська постать здавалася малою цяточкою, кожного робила учасником якоїсь фантастичної дії, виключаючи Тараса. Він був лише глядачем.

Він уже поділив усіх студентів основного курсу на дві категорії: "незаможників" і "непачів". "Незаможники" були переважно хлопці — в вишиваних сорочках, у свитках, чу-марках, кожушанках, а хоч і в міських пальтах, то з задьористими чубами, сивими, заломленими набакир шапками.

Були між ними й дівчата, але вони більше скидалися на куркулівен у своїх добренних синіх чумарках і смушевих шапках, з гордими, визивними рухами.

"Непачі" були переважно панночки-жидівочки, — випечені, з ніжними білими рученятами, з пелюстково-рожевими личками, модаї й елегантні, у хутрах, шлярочках та інших принадах. Вони держалися свого гурту, говорили вишуканою російською мовою й ніяк не зливалися з незаможниками".

Це була дивовижна, кумедна збиранина. Партизан-лісо-вик, червоногвардісець, що тільки-но скинув із себе бомби, обрізи й кулеметні стрічки, революційну стрічку, а може й малинового, чи чорного шлика, — цей страхітливий козарлюга смирно сидів на півколовій лаві поруч випеченої панночки. Лави ті, розходилися все вище й вище, аж до стелі аудиторії. І на них можна було побачити довге волосся "під Маркса" в синій чумарці, червоноармійську шинелю, увінчану кубанкою, жовтий дублений кожушок,

потерту шкіряну куртку... Ще не вивелися й "будьоннівки"... Раз-у-раз між ними мелькали стрижені "під макітру* дівчачі голови... довгі коси... Втім, коси в ці роки були не в моді.

Була ще третя численна група, — вчителі, але їх Тарас зараховував або до "незаможників", або до "непачів". Ось цей, у такій модній тепер, незмінно синій чумарці, — досить уже солідний, з поношеним обличчям пересичного лева — цей не "незаможнику це ггррвінціальний аристократ. А ось другий — з гостреньким обличчям і розумними вузькими очима, — хоч він і носить краватку й неминуче ставить премудрі запитання професорам, цей — "незаможник*. Вчителівни ж були вишукано-чистенькі, чемні, скромні, сіренькі.

А ось ця дівчина з виточеним обличчям у прекрасному тонкому українському одязі, який вона носить "принципо-во", міняючи тільки кольори та узори? Вчителька? З села? З Полтави? Яке її соціальне походження?

Ах, "соціальне походження"! Тарас помічає, що він уже протхнувся термінологією цих стін. Скільки за ці місяці наслухався він день-у-день цього "соціального походження"! І сам тепер кожного оцінює насамперед з погляду "соціального походженням Чи не краще без "еоціальних<* присмаків дивитися на цей задьористий кучерик на чолі в тої, з зеленими очима, що зветь Тамарою. Вона його засліпила, як він її углядив перший раз. А тепер падсь не дуже...

Поява Костя Нечіпая так немило вразила Тараса тому, що Кость міг навмисне або ненароком розкрити Тарасову таємницю. Не тільки Тарас був свідком соціального походження Костевого, але й Кость — Тарасового.

Кость, правда, міг не знати, що батько Тарасів, Меркурій Яринеевич Саргола, — позбавлений у Дрижиполі права голосу, як нетрудовий елемент. Міг не знати, що в них у містечку радянська влада націоналізувала хату. Але що в батька Тарасового була колись крамниця, був шинок, що дід його — найбагатший на Троянівських хуторах стодеятин-ник, це Кость прекрасно знав.

Яким же чином Тарас носить ім'я пролетарського студента? — міг він запитати. Як це так вийшло, що Дрижипіль-ський комітет незаможних селян відрядив його вчитися до університету?

Тарас свято вірив, що всі оці "незаможники" й насправді були незаможниками, — тільки він один дурить радянську владу. Тому й був відрубний від усіх. Ця брехня, що стояла між ним і оточенням, була нестерпна, важким тягарем хилила його додолу і часами він почував, що не знесе цього тягару, спинить когось із "них" і розкаже все.

Тільки кого?

Була Натанзонша, — вона здавалася йому пихатою, обмеженою й бездушною. їй не піде нічого казати.

Були "Жовті чоботи*", отой, що його, як заглядить Тарас де в університетському безконечному коридорі, то намагається втиснутися в стіну, такий чогось він страшний був. Здавалося, він може проковтнути Тараса одним поглядом косих очей.

Була ще Бурманша, досить товсте, розіпхане бабисько, вона завжди запитливо

дивилася на Косоокого, коли вони проходили десь удвох.

Були й інші, але "Жовті чоботи", на думку Тарасову, був заправилою в студентських справах університету.

Він мав свій кабінет, був він головою усяких комісій, куди пишуться слізні заяви: "Не маючи засобів до прожиття, прошу" тощо, тощо. До всього цей жовточоботяний мав відношення, — до стипендій, і до обідів, і до гуртожитків, і до чисток, і до платні за навчання, що стосувалися "непачів" та жлясово чужого елемента*...

Тарас міг би так зробити: підійти до косоокого й розказати йому все. Хай його викинуть — зате, як легко стане на серці! Але він боявся людей, не міг переступити якусь грань. Та й що, власне, він розкаже? Про який злочин свій? Це ж він повинен буде втягти в цю історію ще двох людей, які діяли, бажаючи йому, Тарасові, добра.

Тарас не міг ані дня, ані хвилини жити в цім психічнім пригніченні, бо душа його не була пристосована до брехні, ніколи він не брехав досі ніде, — із дня на день відкладав.

Одно тільки міг він твердо й відверто сказати: жодного зв'язку з батьками він не має. Це була така правда!

Починаючи від Різдва, він додому нічого не писав, не переказував, і вдома про нього, видко, забули.

Батько тільки раз переказував, щоб вертався додому, бо допомагати йому вже нема чим. Додому Тарас не вернувся.

Пристав до другого такого самого, що жив у перехідній, темній, вогкій і неопалюваній кімнаті. Вони надіялися на своє воляче здоров'я та терплячість, але вночі було холодно так, що не могли спати, вдень не мали чого їсти. Один мав крупу, а другий муку, — та не мали на чому зварити. Часом мали на обід хліб, а часом як не мали за що купити хліба, обмежувалися цілий день тим, що лизали суху крупу...

Можна було б... Он же інші подавали заяви перебуваючи в скрутному матеріальному стані..." й живуть тепер у теплих гуртожитках, обідають в їдальні АРА. Ох, у якому скруті був він, якби хто знав! Але Тарас таких заяв писати не хотів, морально підтятий своєю брехнею, весь просякнутий свідомістю, що він на ті блага не має права. А вже дійшов до того, що стояв часто під їдальнею й чекав, коли пустять на лишки обідів таких самих голодних і безправних студентів, як він, без карток. Якщо залишалося в арівських казанах.

Вдень на лекціях шуміло в ушах, до свідомості нічого не доходило з того, що читав професор.

Аудиторія порожнішала. Багато студентів не витримувало, їхали десь на село вчителювати. Зостався й він сам у своїй перехідній кімнаті.

Але Тарас носив у собі якусь незрозумілу впертість. І додому не писав, не просив нічого, і до "Жовтих чобіт" не звертався. Такий початок заяви здавався йому принизливим, а до прохацького змісту заяви не добереш іншого початку. Та й... Спасибі, за навчання не беруть платні... На признавання він уже не мав навіть фізичної сили. І краще здохнути тут, а не піддатися. Капітулювати? Він знає: кидають на рік, на півроку, а застрягають десь у якійсь дірі на все життя.

Зрештою, ще не все так чорно. Он учора пощастило заробити — рубав дрова. Можна буде піти відкидати сніг на вулиці, а може й пощастить улаштуватися розносити газети.

Він так пристрасно хотів учитися, що не помічав вопію-щої суперечности: адже ж, хіба йому, голодному, роз'їденому самобичуванням, лізе в голову наука? Він одно знав у своїй засліпленій впертості — мусить учитися, хоч би ціною власного життя. Так, і ще дорожчою, — ціною власного сумління.

Коли по правді, то ось що заважає йому заводити дружбу, знайомства, ось що примушує знічуватися, йти в тінь там, де треба сказати слово. І це тому, що він тепер фальшований... Що несе на душі непосильний тягар.

Але коли б він не мав брехні на сумлінні, він би вступив у комсомол. Щодня про це чують студенти, скрізь по авди-торіях висять плякати, гасла: "Пролетарське студентство — до лав комсомолу!".

III.

До комсомолу! Которий раз стоїть перед ним комсомол з йапіврозчиненими дверима? Которий раз хоче зазирнути Тарас — що за ними? Вже четвертий.

Перша нагода була тоді, як йому минав тринадцятий рік. Він сидів на скрині в куточку, захований межи кожухами, й плакав, обливався палкими слізьми: "Де правда? Де правда?* — жагуче сам себе питав.

Друга кімната вся була заставлена червоними полковими бойовими стягами, в хаті за столом і на тапчані сиділи командири з п'ятикутніми зірками й по-приятельському розмовляли з татом, з мамою, з Оксаною. Було з ними безліч книжок більшовицької агітації й пропаганди, які вони охоче роздаровували, самі вони були гарні, говірки, відкриті люди й залюбки тлумачили червоні ідеї. Тато підтакував, дивувався, як то воно колись буде добре і, здається, куняв. А Тарасик все те жадібно слухав і щиро приймав до серця. Так ось які ті більшовики — з загальною освітою й справедливістю для (всього світу йдуть! А про них казали, що де проходять, там вирізують людей і палять села.

І це було зараз після того, як у їх хаті був розташований полковий штаб петлюрівського війська, так само з бойовими прапорами. Малий Тарас так само палко приймав до серця вільну, самостійну Україну. Тоді він збагнув, що найвищий сенс його життя — Україна, нею мусять починатися й кінчатися по думи Тарасові, що б він не робив, де б він не був. Солодка, мила, гноблена Україна великого Тараса, іменем якого він був названий.

Змалку та Україна миготіла йому золотим вогником — у розмовах старших, у татових книжках, у чомусь ще такому невисловленому, рідному, пронизуючому всі почуття.

Для неї має своє життя. І з нею.

Ще не перестало в серці дудніти солодке піднесення тих днів, як тепер цих слухав із завмиранням серця й переконувався, що не злодії, не бандити вони, як казав тато, не страшні звірі, а інтелігентні, освічені, ідейні хороші люди., які за щастя людини воюють, і української також.

Де правда? Де правда? Хіба вони Україну забороняють? Ні! Тільки чого ж вони про неї російською мовою говорять, чому слово їх ідейне не пронизане любов'ю до українського життя, чому цих гарних слів не розуміють ні мама його, ані тітка Христя? А мама, тітка Христя, — то ж і є Україна, вони інакше не вміють, як українською. Де правда? Де правда?

Тарасові так хотілося віддати своє життя за людське щастя, таке, як розказують червоні. За такого ладу і тато став би скрипалем, і Мокринин Павло не вмер би, і мама не мучилась би коло горшків, і бідних не було б, і не робили б одні на других. Але й без України не мислить він цього всього. А по-їхньому якось так виходить — Україна десь на задньому пляні, в їх устах це слово стає плюскле, порожнє й другорядне. Головне ж, — права й охорона трудящої людини, пролетарська революція у всьому світі. Де правда? Де правда?

І від того плакав Тарасик, що не міг сам, своїм умом і серцем погодити милу Україну з пануванням справедливості на всьому світі, з сліпучо гарною всесвітньою пролетарською революцією. Не міг відмовитися від української правди, а більшовицька була така всеохоплююча.

Бо чого ж ці дві правди воюють? Чому, як уже є ці веселі комісари з червоною зіркою, то не можуть бути золоті тризуби й козацькі малинові шлики?

В комісарів він не міг запитати, бо вони на нього не звертали уваги. Вони Оксану все підмовляли, щоб вона йшла з ними, в них і жінки є в армії, мають однакові права з чоловіками, буде й їй робота. Бібліотекою завідуватиме.

Е, якби вони підозрівали, скільки хвилювання завдавали вони цьому хлопчикові, що бігав у батьковому піджаку з довгими закасаними рукавами й жадібно слухав їх розмови? Але вони не звертали на нього уваги. А він був би втік із ними й тепер може гордо носив би по університетських коридорах славне минуле учасника громадянської війни й витриманого старого комсомольця.

Вдруге розчинялася перед ними брама комсомолу, як учився в педагогічній школі в невеличкому місті. Питання тоді стояло так: "Комсомол, чи укр'юс?".

Тоді ще ніхто незнар, що то таке укр'юс, а що комсомол. За велике диво було навіть, коли прийшли до їх школи про-фесійну спілку заснувати.

Одного разу Несміюнчик, досить таки плюгавенький хлопчина, тільки глумливий, здатний усе на світі висміяти, встав на порожній лекції й сказав:

— Товариші! Прошу слова! Окружком комсомолу доручив мені заснувати в нашій школі комсомол...

— О, а це що за комсомол?

— Комуністична спілка молоді, яка діє й працює скрізь, тільки в нас її нема. Комсомол бореться за комуністичне виховання молоді й нам, як майбутнім вчителям...

Пам'ятає Тарас, як його вразили слова: "На нас покладено почесне завдання творити підвалини світлого комуністичного суспільства... Тепер, як він день-у-день чує ці слова в університеті, — вони його анітрохи не вражають, — інколи тільки, як надокучлива муха, — тепер уже хотілося інших виразів, свіжих не затертих щоденним

вживанням. А тоді Тарас аж охолов. Він ще не знав, що це не рідні, виплекані почуттям Несміюнчикові слова, а вчитані, зазубрені з "Аз-буки політграмоти".

Як закінчив Несміюнчик, бурею немов піднісся Іван Тягнибіда. Загорнув широкою долонею м'яке волосся з широкого й високого чола, війнув обстрипаною шинелею, всміхнувся своєю сліпучою посмішкою і рубнув:

— Як заснувати, то краще вже укр'юс!

— Укр'юс? — знову хтось перепитав.

— Так, до пор'ядку, — перебив Іван, він десь навчився по-галицькому вимовляти це слово. Він коли вже ставав у ролі промовця, то не терпів, щоб йому церебивали. — Так, українську юнацьку спілку. Це правда, соромно нам тут хіхи та хахи справляти, коли по всій Україні молодь закладає підвалини нашого українського життя.

— А що ж ми будемо робити? — запитала котрась дівчина.

— До пор'ядку! — уговтав її одним поглядом Іван. — Я ось маю з собою програму, ми її прочитаємо й виробимо собі статут, який покаже, що робитимемо...

Несміюнчик демонстративно покинув клясу, а Тягнибіда організував укр'юс далі.

Тільки другого, чи третього дня Івана заарештували, й укр'юс його захолов. А в комсомол також ніхто не записався.

Дотепного, життєрадісного, з блискучим розумом Івана всі любили, а Несміюнчик був завжди їдкий і зарозумілий, пнувся, як жаба, в проводирі, а ніхто на нього не зважав, бо був нікчемний проти Івана.

Іван уже нюхав бойовий порошок, хоч молодий, а в українських полках був. Втім, він про це не любив говорити.

Тарасові тоді комсомол здавався ширшим за укр'юс, але от самого Івана він тепло любив і досі любить. Іване, Іване, колодязю талантів! Де правда? Невже загинув ти з твоїм золотим, гарячим серцем, з широким усміхом тонким-багато-значним — за вузьку націоналістичну ідею?

Видко, загинув. Сидів у в'язниці довго. Тієї осені, як приїхав до міста, Тарас поніс йому передачу. Вернули назад.

От за Іваном пішов би скрізь! Якби то він був серед цих, — повний життєрадісності, віри, романтики, притягаючої величі. А то дивні суперечності виходять. Так, як і тоді: ідеї милі, підносять душу на високості, навіюють високий патос, а люди, що доносять ці ідеї, чомусь чужі, неприємні, дрібні, плюгаві.

В університеті він уже надивився на цей комсомол досхочу. Якась барабанщина в ньому, нема молодости, нема щирої віри й чуття в тому, що промовляють їх уста. Починаючи з жовтенят, з піонерів, — все одна й та нудота: збори, піднесення рук, політгодина, навантаження. З дітей уже старичків роблять. На зборах говорять зазубреними фразами з "Азбуки політграмоти", а в житті запобігають ліпших вигод, перших місць...

Ну, а ці? Жовточоботяний наче тільки-но з лісу вийшов і косо поглядає, як би кого вперіщити. Бурманша — просто гладка баба, яка боїться, щоб часом раз не поснідати без масла. Натанзонша — з презирством дивиться на цю мужико-ту, що залляла

університет, хоч сама вона не варта першого-ліпшого з них. Мовшовіц — наче з бакалійної крамниці вискочив, а Воробйов бігає з новеньким портфелем, як ново-спечений міністр, і нічого не помічає...

Ціла зграя кар'єристів висне коло цієї верхівки, що держить у своїх руках долю кожного студента.

І хоч Тарас почував себе ніби винним, що не йде до комсомолу, бо він, як уже пролетарська держава його вчить, повинен виховати себе в дусі пролетарської ідеології... Він щиро хоче чесно йти в ногу з життям, якого частина він є. Хоче бути йому корисним. Але він до комсомолу не йде... Хоч усі стіни кричать, запрошують — він не йде. Його щось відштовхує; він гадає, що нудота комсомольської жуйки, оці кар'єристичні пики. А може, що боїться людей? Чи тому, що не має права? — Скажуть, що куркульський синок проліз...

І не йде.

Ніхто досі не полонив його серця так, як Іван Тягнибіда.

IV.

От чому була по нервах Тараса ота весела *чистка" в архієрейському корпусі. Хоч він уже реєстрував у комісії на чистці свій жовтенький, незаможницький квиток і вступив до університету за відрядженням Дрижипільського комнезаму, — все ж він не любив черкатися об цю тему в приватних розмовах, бо мовна артикуляція його не була пристосована до брехні. В неминучих випадках він скріплявся й натужувався, мов на подвиг. Але ж то, як офіційно мусить.

Для його душевної структури було легше правду казати, ніж брехати. Він у ці хвилини приболівав.

Кость, як здавалося Тарасові, відвернув від нього пряме запитання Бориса, і Тарас не знав, — друг йому цей високий, веселий і дотепний паруб'яга, такий неподібний до того малого Костя, чи ворог.

Кость не поспішав входити з ним у інтимності, він був такий рівний зо всіма. Дивну рису він мав, таку рідку серед хлопців. Був надзвичайний чистьоха. Все щось собі прав, все десь роздобував праску і прасував мало не щодня свої штани. Умів шити і кряти, ба навіть умів вишивати, як довідалися вони згодом.

В день його вартування у архієрейському корпусі панувала зразкова чистота, підлога була чисто вимита. Все це робилося з веселими жартами й добрим гумором.

Крім "дівчачих" талантів, цей дивовижний Кость мав ще безліч інших. Умів він малювати, столярувати, фотографувати. Все зітхав, що десь покинув свою, власноручно зроблену, бандуру. І нарешті не витримав, десь доп'яв ма-теріялу, каруку та й почав щось майструвати.

До одного тільки був він байдужий і нецікавий — до політики. Хоч він вісім раз колись ішов у бій за Перекоп, в нього не було смаку до політичної кар'єри, він був глибоко аполітичний. Серйозні політичні дискусії, що не раз, бувало, зчинялися, він двома-трьома словами перетворював на легкі смішки.

Проте, він не уник загального захоплення вечірками української комуністичної

партії, що так тоді панувало серед студентської молоді. Може саме тому, що ті вечірки були такі веселі, проходили в фейлетонно-гумористичних тонах.

На одній такій вечірці він познайомився з Карлом Моо-ром, якого згодом і потягнув жити до архієрейського корпусу... Був він студентом художньо-архітектурного інституту, а на тих укапістських вечірках бували студенти всіх вузів міста.

Клуб української комуністичної партії робив свої вечірки в невеличкій залі, яка завжди була повним-повні-сінька. На вечірках цих виступали з інформаціями, живою газетою, фейлетоном, від яких всі багато сміялися. Чогось завжди виходили з клубу в піднесеному настрої. Всі знали, що сидять у клубі шпики, які "беруть на список" тих, хто є. І навіть один одному показували цих шпиків. Але, проте, було там завжди повно.

Вечірка УКП закінчилася досить пізно, о пів до дванадцятої ночі, але всі вони ще й не думали йти додому.

Так уже склалося, що гурт десь на півдорозі розбився. Попереду всіх ішов Карло Моор із Килиною, вони щось дуже прихопилися одне до одного. Як послухати збоку, — страшенні філософи! Ніцше, Ійопенгауер, Вотт Вітмен, так і сипалися з їх великорозумних уст, їм наче мало було твердого ґрунту марксової філософії, вони забиралися в по-захмари індивідуалістичних диваків-ідеалістів.

На порядній відстані ішла трійка: посередині Не ля, а по боках Побережець із Волинцем. Приятелі кидали багатозначні погляди й натяки на захоплених собою мудрагелів і заставляли Нелю червоніти.

— Я прочитав у одному місці, — не скажу де, — такий афоризм: ч"Любовь начинается с идеала, а кончается под одеялом", — ніби про себе каже Дем'ян Побережець.

— А ти скажи, '— де прочитав? — викриваюче напосі-дався Кузьма Волинець. — Ні, ти не скажеш! Ось побачите, Нелю, він не скаже!

— Добре, я чекаю, що тй скажеіп, — кепкував Дем'ян.

— Я? Слово честі, скажу! У клозеті на стіні. От якою літературою він захоплюється!

— Фе, ви обоє такі циніки, що... — обурилася Неля. — Я з вами й говорити не хочу!

— Так, так, ви з ним не говоріть! — рішучо став на сторону Нелі Дем'ян. — Він страшний цинік. Ви говоріть тільки зі мною!

— Присягаюся бородою Маркса, — він вас дурить! — скричав у розпачі Кузьма. — Він вас не любить! Я вас кохаю! Якщо існує де на світі пекельне кохання, то це в моїх грудях.

— Так, так, він ходяча африканська пристрасть, я сам колись ненароком підглядів.

— Що ти брешеш? Де?

— Аз тою солом'яною вдовичкою...

'— Слухайте, як ви не перестанете, я зараз від вас утікаю! — вже рішучо запротестувала Неля.

— Ні, я серйозно, женіть його! — під'юджував Дем'ян, наче це не до нього стосувалося.

Вони дровичилися, вони навмисне намагалися розпекти Нелю, — такий був їх стиль залицяння. Неля не знала, з кого вони кепкують, знала тільки, що їй до сліз часом доходило від їхніх уїдливих жартів... А чи ж вона просить, щоб вони коло неї вертілися? їй значно цікавіше, про що Карло Моор говорить із Килиною, напевно не про такі дурниці...

— Нелю, я вам зараз скажу комплімент, — шукав нової теми, чи жертви, Дем'ян. — Ви зараз подібні до зайця на межі, — не знаєте, чи вам уже тікати, чи ще не час... У вас і вушка полохливо вгору піднесені...

— А де наша друга закохана пара? — шукав ще жертви Кузьма.

Тамара й Борис ішли позад них, також на відстані, щільно під руку. Вони мали також якісь свої таємниці. А може й не таємниці, що ж тут дивного, що вони йдуть під руку, коли говорять про весняні ночі у селі, про аматорський гурток, де Борис грав перші ролі...

Коли компанія вже близько підійшла до Золотоверхого монастиря, звідкілясь виринув Сміянець.

— О, а ми думали, що він десь зник!

— Він "розв'язує світові проблеми, не руште його! — заступився Кузьма.

Справді, Сміянець переживав якийсь незвичайний сум. Він не хотів ні з ким говорити, усамотнювався, хоч далеко не відходив. Так і тепер. Коли компанія замість іти в браму Золотоверхого монастиря, звернула й пішла повз високої, масивної мурованої стіни, щоб, обігнувши її, потрапити на дніпрові узгір'я, міські сади, Сміянець, як несподівано з'явився, так і зник у пільму.

VI.

Кость і Тарас відстали, не помічали товариства, але також завернули за ними в сади. Вони ненароком розговорилися про Дрижиполе й Кость байдужісінько розпитував про сестер, братів, батьків... Він, відтоді, як утік через паркан з батьківського саду, там уже не був. Похвалив, що Тарас "виліз із того болота", добре, що недовго в селі на вчителюванні отягався...

— Я не вчителював зовсім, — спростував Тарас.

Кость здивувався.

— А як же? Яким же чином ти?..

— Закінчив педагогічну школу й восени махнув сюди, — та й усе...

— Цікаві речі! Просто в університет?

— Н, я хотів до іншого інституту, але зрізався з політ-грамоти, не знав, у якому році був випущений комуністичний маніфест. Не знаю, хто розпорядився моєю долею, але за письмову роботу про Франка мене позаочі передали до університету. Я тільки прочитав своє прізвище в списку прийнятих.

— Чудасія!

— Чиста комедія! Були б не прийняли до того інституту, то й поїхав би вчителювати, а тепер... Ні пава, ні во^ рона...

Костя такий поворот справи дуже зацікавив. Він думав, що Тарас вчиться, як член

профспілки учителів, як і багато інших йому подібних. В вищі школи приймали тільки працівників і незаможників, червоноармійців та за гроші "непачів". Куркульських дітей зовсім не приймали й нещадно їх "чистили", якщо вони десь пролазили.

— Яким же ти чудом учишся?

— Я... я... член комнезаму... — признавався Тарас.

— Ти? Яким чином? — розреготався Кость.

— Ну, правду ж кажу, не знаю! 1 — мало не заплакав Тарас. — Ось уже вдруге хтось присилає мені з Дрижиполя картку члена комнезаму. Проходила оце чистка й стара картка була недійсна, я вже думав, що ця брехня, нарешті, з мене звалиться. І от перед самою чисткою хтось знов пересилає мені через інститут цю кляту картку.

Тарас вийняв з парусиного портфеля жовтогарячу цупку картку, де чепурними літерами було виведено ім'я, по-батькові й прізвище Тарасове.

— Я себе глибоко зневажаю, — схвилювано додав Тарас. — Я — безвольний, ганчірка! Хтось думає, що ущасливлює мене, а я через цю ведмежу послугу зв'язаний, фальшований і не можу поворухнутися, скинути з себе брехню. Я несміливий став, я боюся товариства... Ти уявляєш собі, яка це мука?

— То що простішого? Верни картку й діло з кінцем!

— Кому? Кого маю втопити за його доброту? А сам куди? Назад у Дрижиполе? По що? А вчитися? — засипав обурено запитаннями Тарас.

Кость задумано вдивлявся у задніпрянську далечінь. Становище хлопця було трагікомічне.

— А власне, що ти злочинного робиш? — раптом спитав Кость. — Чи це крадіжка, чи вбивство? Чи підлота супроти особи? Чи може супроти держави? Хіба державі буде гірше, коли ще один юнак здобуде освіту?

Спинився й Тарас. Господи, це ж правда!

— І ти не знаєш, хто тобі присилає документи?

— Я думаю на одного чоловіка. Ти його не знаєш, він у нас з'явився недавно, був спочатку продкомісаром, а тепер — секретар партійного районцвого осередку Дрижипільщи-ни. Він у мого старого націоналізував дім і завів самого до списків нетрудового елементу. Твоєму старому також не; дав права голосу...

Кость пропустив мимо вух про свого старого. Він ляснув Тараса по раменах.

— А чи ти не думаєш, що той невідомий — такої ж думки, як і я? Він тебе добре знає?

— А якже! — здивовано скричав Тарас. — Хіба в Дрижиполі можна не знати одне одного? Господи, скільки ми місячних ночей безсонних разом згаяли? Він, сестра його, щебетушка Тася, твоя Олеся, моя Галя, київська Ніна... її ти також знаєш, це нашого дядька, що весь час жив у Києві, Осташенка дочка... Скільки пісень разом переспівали, скільки нафілософувалися!

— Е! — розсердився Кость. — То чого ж ти мовчиш про місячні ночі? Ну, як тут замішані місячні ночі, та ще якась може дівчина... то... То краще не лізь нікуди із своїми признаннями...

Він ще щось хотів сказати, але тільки додав:

— Місячні дрижипільські ночі... Срібна дорога в чудесну далечінь, зелена тиша, мрійність до болю...

А Тараса боролася якась гнітюча, жахлива думка. Він судорожно стискав скроні долонями:

— Боже мій! То це якась кругова брехня, вже не моя власна. Не можна допускати молоді куркульського походження до науки, — але обходами, хитрощами, підробленими документами — можна... давати деяким дорогу. В що

вірити? І бути певним, що то — абсолютна істина. Все, все має два обличчя. Одне показне, а друге...

— А ти думаєш, — засміявся Кость, — а ти думаєш, що всі члени КНС навколо нас — не з підробленими документами? Де це їх стільки, незаможників, зразу набралось?

— Але це — вопіюща суперечність...

— Життя мусить складатися з суперечностей, інакше воно застоїться й загніє.

— Яке мені діло? — сердився Тарас. — Нащо я маю нівечити душу, весь час почувати себе злодієм, щодня, щохвилини чекати викриття? Раз куркулям не можна вчитися, то треба нас зробити вантажниками, шахтарями, чорноробами... Нащо я маю стояти жебраком під їдальнею АРА? Якщо я не маю права бути господарем землі, що посідали здавна мої найдавніші предки...

— Це ти з погляду державного, чи партійного виходиш? Чи свого власного? — здивовано запитав Кость.

— З погляду суспільної справедливості. Якщо партія покликана проводити справедливий суспільний лад і має куркулів за найбільших ворогів цієї справедливості, то й я повинен так думати. Я ж не ворог своєму народові і мушу хоч би й собою пожертвувати на гній, аби нарід мій був великий... Якщо моя суспільна порода для держави зло, то я хочу вийти з неї, а як це неможливо, то хочу прийняти свою гірку долю від справедливості народньої...

Тарас так вірив у справедливість партії, що не відрізняв державної справедливості від партійної. Кость сказав на це зовсім глумливо:

— Який ти смішний! "Народ, народ!" Не "народ", а ^пролетарі усіх країн єднайтесь!* Диктатура пролетаріату — основа основ. А ці твої ^справедливості*, *народ", "аб-солютна істина* — давно вже пішли в архів... Тобі ще треба політичної азбуки навчитися, я бачу... Хазяїн народ, але робітник, батрак, бідняк. Зрозумів?

Тарас розгубився.

— Ні! Як народ, то народ, а як кляса, то кляса...

— Та певно, що кляса! А то — "народ*!"

— То може Дмитро — нечесний комуніст, що постачає мене фальшивими документами?

Кость узяв Тараса під руку й повів по доріжці.

— Ех, не понюхав ти ще пороку й диму... Ходімо додому! І я б ото роз'їдав себе оцим інтелігентським самокопірсян-ням? Вчишся сьогодні, — ну, й чудесно! А хто

фальшивий, — ти, чи держава, чи суспільство, чи партія, чи твій Дмитро, — розберемо в міліції...

4. ЩЕДРОТИ ВЕЛИКОГО МІСТА

I.

При всьому цьому "самокопирсанні", не зважаючи на голодування, Тарас якнайширше користувався щедротами великого міста.

Він ревно старався ніде нічого не пропустити. Його все обходило: філософія Сковороди — на засіданні філософського товариства. — чергове засідання математичного товариства, виставка археологічної комісії, демонстрація етнографічних музичних матеріалів, — о, Господи... Старий Демницький з довгими козацькими вусами, такий з дитинства знаний! О, Господи, їх дрижипільські лірницькі заспіви й вуличні пісні, та домашні прабабині Лукіїні, — за великі дорожочінності тут видаються! Сама Академія Наук над ними розпадається й науковими виданнями випускає.

"Анонс! Ювілей сороклітньої діяльності Марії Занько-вещької. Виступає сама ювілянтка..." — рибіють всі вулиці афішами. І Тарас ламає голову, як потрапити йоцу на "анонс". Хочеться йому до сказіу побачити славетну артистку, може вона вже востаннє виступає, а грошей у нього нема.

Часом Тарас розгублювався, — куди йому йти? Чи до товариства імени Леонтовича, де він вступив до хору, чи на лекцію про Дарвіна та його вчення, чи до Академічної бібліотеки на літературну вечірку, де читатиме свою нову новелю Василько?

Василько також був до недавнього часу студентом університету та його оце викинули після тієї скандальної історії.

II.

Почалося з перейменування університету на інститут народньої освіти. Це робилося ніби за бажанням самих студентів.

У найбільшій аудиторії, де слухав лекції основний курс, зібралися всі курси. Біля катедри поставлено довгого стола, накритого червоним сатином. Збиралася говорити Бурманша й чогось біля неї метушилися Жовті чоботи, Вороб-йов та інші заправила.

Бурманша виступила з короткою інформацією: на бажання пролетарського студентства комісаріят освіти перейменував їхній університет на інститут народньої освіти. Це зумовлено тим, що в університеті тепер потреби нема, а країна потребує фахових учителів:

Цього чоловіка, що попросив зразу після Бурманші слова, Тарас не знав, але вся аудиторія чомусь зустріла його гучними оплесками. Він був стрункий, з тонкими рисами, що еманували потужну інтелектуальну міць, що грали складною гамою емоцій і відливали високою духовістю та сарказмом. Він мав звичку підгортати раз-у-раз своїми довгими пальцями чудову шевелюру з таким одним непокірним пасмом. Був подібний на артиста в своїй вишуканості.

— Я не розумію, — з натиском на кожному слові, з дикцією вправного промовця, нанизуючи слово за словом, почав він. — Я не розумію, чого це в одному з найстаріших міст України, де здавна існував університет і його традиції — чому стало його

непотрібно? Коли в якомусь заштатному провінційальному Орлі університет потрібен, а в нас ні, то в яку глуху діру російської імперії перетворюється...

Тут жовточоботяний його перебив:

— Ви не наш студент, я позбавляю вас голосу!

— Хай говорить! — загуло, заворушилося все.

По залі перелетіла буря. Артистичний промовець намагався її перемогти своїм чітким голосом, але жовточоботяний Танцюра його перекрикував і, зрештою, силою стягнув з катедри.

— Хто це такий? — запитав Тарас у сусіда в кумедному, розлатаному жовтими й чорними латками кошуку.

Його тут усі звали Карлом Моором.

— Не знаєте? — здивовано подивився на нього сусіда. Це — секретар окружному УКП, Головач. — Він — студент інституту народного господарства і тому Танцюра зганяє його з трибуни.

— УКП? — не зрозумів Тарас. — Як це розшифрувати?

— Українська комуністична партія.

— А хіба є така?

— Чудило! — якимось навіть презирством відповів сусіда. — Ви що, з місяця звалилися? Не тільки є партія, а й клуб її працює, і там щотижня відбуваються цікаві вечірки...

Тарасові стало соромно. Широкий світ стелився тут перед ним у великому місті, а він нічого не знає, загнаний сам у себе й свої моральні самокатування. Всі, що сидять тут, знають Головача, крім нього, бо вся аудиторія аж клекотить пристрастями. Одні кричать, другі свищать, треті махають руками...

Невідмінно попросить *Карла Моора, щоб той повів його на цю вечірку.

Головача вже стягнули з трибуни, але другого промовця зустріла нова хвиля оплесків.

Цього Тарас уже знав, чув його новелі в бібліотеці Академії Наук.

Як вийшов на трибуну Василько, в аудиторії все раптом ущухло. Сам Танцюра не мав підстав не дати йому голосу, бо цей був студентом університету.

З задьористим парубоцьким чубом, з зухвалою усмішкою на глузливих устах, Василько почав невинно, немов заплітаючись, підбираючи слова. Але, слово за словом, його думка міцнішала й усім ставало ясно, що коли навіть за найреакційніших часів царату у центральному місті України міг існувати університет, то тепер його касувати — садити ножа в спину Україні, перетворювати її на рабську колонію, де навіть освіти порядної непотрібно. Першорядна освіта, як годиться, належить Москві, а не якійсь заштатній жабокряківській провінції... Цим тільки ще раз підкреслено, що Україна посідає в РСФСР місце колонії...

Хтось свиснув. Хтось крикнув: "Це петлюрівщина!" Хтось зашикав. Гримнули й покрили все оплески.

Але все одно Василькові не дали більше говорити. Поруч нього став Танцюра,

штовхнув його плечем і почав перекрикувати:

— Я забороняю вам!.. Це контрреволюція!.. Жовтобла-китна агітація! Товариші! Сюди прийшла організована група, якз хоче зірвати нам збори!

Піднявся галас. Позивалися з місць. Від страшних криків і свистів треба було затикати вуха.

— Збори закриваються, — несподівано оголосив Танцюра, побачивши, що вже більше нічого не вийде. — А ви, — обернувся він до Василька, — начувайтесь!

III.

Не то, щоб подружився тоді Тарас із Серафимом Кар-малітою, а так чогось сідали вони один коло одного й розмовляли. Карло Моор повів Тараса на чергову вечірку УКП. Там уже в гумористичних тонах хтось написав фейлетона про смерть найстарішого на Україні університету від старечої немочі, та ще Василько з зухвалою міною читав нову новелю "У житах".

Але слідом за перейменуванням університету на ІНО настигла чергова чистка й незабаром ім'я Василька висіло на стінах у ряді виключених серед тих, що приховали своє куркульське й буржуазне походження. Головою комісії був, звичайно, Танцюра.

Студента другого курсу літературного факультету, Василька, вичистили на першому ж засіданні комісії. Прізвище його стояло в списку першим.

Другого ранку на стінах, входних дверях, на брамі новонародженого ІНО були розклеєні плякати. Спочатку хто не глянув, думали, що це — нова афіша до опери, де йшов дуже модний балет-феєрія під назвою "Літаючий балет*". Але приглядалися — то було щось трохи інше: "В и л і т а-ючий б а л е т" за участю балерини Танцюри, Бурман, На-танзон та інших. В головній ролі — прима-балерина, Василько.

А далі йшов уїдлиний фейлетон про всіх цих "балерине.

Ось такі події втягали не тільки Тараса, а й усю цю велику хмару студентства, що наїхало з усієї України по науку, у повнокровне, бурхливе й цікаве життя великого міста. Тараса це відтягало від згубної самоаналізи й само-роз'їдання. Він разом із Карлом Моором, Килиною й іншими мешканцями архієрейського корпусу бігав на всі вечори Академії Наук, УКП, на диспути: "Чи є Бог", "Родина й шлюб", "Про кохання*". Приїздили з Москви російські знаменитості, — Еренбург, Маяковський, Сейфулліна, Мейерхольд, — вже неминуче вся архієрейська братія мусить там бути. Якщо не вдалося пройти честю, — пролетарське студентство, що збиралося великими юрбами під замкненими дверима, натискало плечем. Р-раз! — і міцні запори важких масивних дверей не витримували, й уся буйна, спрагла культури ватага вже тупотіла по мармурових сходах пишних вестибюлів, вривалася, вливалася в залю й на п'ять-десять хвилин переривала початок вечора.

Так само здобували часом концерти, диспути.

Скільки раз і Тарас проривався отаким варварським способом, особливо на концерти "Думки". Сумління його за це не мучило, бо він вважав, що краще мати щастя послухати так, ніж ніяк.

Там він із гордістю стояв, де прийдеться, й слухав шалені, несамовиті овації пісням

його Дрижипільщини: "Чор-номорцеві", "Ой, п'яна...", "Та колись була розкіш, воля..." Як любив він Демницького в ці хвилини!

Він плакав від щастя, від того нерозривного зв'язку з цими піснями, закладеного у всій його істоті. І цю Україну щоб він проміняв на щось чуже, коли це — сам він?

IV.

Не один він був такий "походючий", як би сказали вдома. Он Тамара збирала в себе колекцію квіток, — театральних і інших — із гордістю їх показувала. Була вже їх велика купа. Біда тільки з Нелею. Вона була мала ростом і завжди з нею щось траплялося.

Особливо набиралася вона горя, коли весною на естраді в Ботанічному саду почали давати оперу й концерти. Звісна річ, менша половина глядачів і слухачів ішла через контрольну фіртку, а пролетарське студентство вимикалося з кущів, із садових доріжок. Шлях був прямий — через паркан.

Задня частина саду була обгороджена високим дерев'яним парканом. Таким довготелесим, як Кость, або Тарас — скільки там діла перемахнути, — але от Неля! То спідниця зачепиться, то застрягне десь на половині паркану.

Але ще складніше стало слухати оперу, коли високий паркан обгородили дротом у три ряди. Пролетарське студентство, правда, скоро дало цьому раду. В двох-трьох місцях ці колючі загорожі були по-мистецьки приплюснуті до паркана й знешкоджені. Постраждали хібащо одна-дві спідниці пролетарських студенток, але перемога була за ними.

Тоді ті самочинні входи до саду хтось злісно обляпав звичайною вульгарною смолою з дьогтем. Це було найбрутальніше, що могла придумати адміністрація саду на захист від студентських навал на міську культуру. Але перемога залишилася, кінецькінцем, за пролетарським студентством. Аматори мистецтва завбачливо брали з собою газети, акуратно й міцно приліплювали до смоли з дьогтем і з комфортом перелазили через паркан. Тільки одна бідна Неля вмушувалася й тут прийти додому вся в смолі.

V.

Серафим Кармаліта одбився сьогодні від своїх, — так йому заманулося, — і блукав по залі, убраній мармуровою колонадою, виліпленими на стелі Гірляндами та сяючій багатими переливами світла. Він, проходячи повз величезні дзеркала на всю стіну, оглядав свого чудесного розлатаного кошука і довге, як у дівчини, спадаюче на комір волосся. Він нудгував, бо цих лекцій про кохання й статеві взаємини було дуже багато і все товкли те саме, — про гігієну, про обов'язки, про патології... В уяві його існували інші поняття про це трохи божевільне явище, яке спадає на людину ні з того, ні з сього.

Дарма, щз він усе був із Килиною, що оці гемонські Аякси увесь час знущуються із них, — все це не видобувало ані іскри того божевілля, був він вільний козак.

Втім, чогось він тут блукає, чогось хоче, — заплутатися в якісь тенета, чи що?

Не знайшовши нічого цікавого в багато прибраній залі, він пішов на балкон, — і там також добре буде чути, — став там десь збоку. Лекція починалася, лектор був уже на

естраді. Щоб мати кращу позицію і бачити зза спин лектора, Кармаліта мусів весь час відхилятися, весь час якась голова йому заважала.

Це була якась стрижена, гарними хвилями викладена смоляна голівка. Не кучеряве, а саме хвилясте волосся робило цю голівку подібною на єгипетське божество, воно увесь час йому заважало.

Серафим з того всього перейшов на зовсім протилежний бік балкону. Там були лише такі самі грубі створіння, як він, — потиснув одного-другого — й уже влаштувався.

Єгипетську голівку звідси було видно йому, і ще краще, бо тепер він міг на неї роздивлятися зовсім без перешкод. Дівчина не знала, що її хтось спостерегає, вона суворо й нібито з недовір'ям слухала лекцію. Очі й уста її були однакової величини і справді нагадували щось із єгипетської мітології.

Цікаво знати, що воно за дівчина.

Здається, вона й сама. Ні з ким не перемовляється.

Ні, таки треба йти на той бік, — вирішив Серафим. Тепер він уже знав, де йому найбільш буде чути й видно. Вернувся назад, і так натиснув іззаду, що вона нетерпляче ворухнулася.

— Вибачайте, — сказав Кармаліта й чемно відсторонився, стараючись, проте, зайняти місце поруч неї.

— Вибачайте, — сказала й вона, неухважно озирнувшись, і знову всю увагу втопила в слух.

— Цікава лекція! — сказав Кармаліта, як лектор закінчив і збиті докупі слухачі почали розходитися.

— Не дуже, — усміхнулася глузливо єгиптянка. — "Записки лікаря" Вересаєва куди цікавіші.

— А чого ж ви так уважно її слухали?

Дівчина вперше викриваюче-допитливим оком кинула на нього.

— Ви звідки знаєте?

І сховалася за байдужість.

— Я слухала тому так, щоб можна було не погоджуватися.

Вони вже сходили в вестибюль, дівчина була сама.

Серафим не відставав ані на крок, йому цікаво було, куди поверне дівчина. Може на трамвай сяде? Може... Йти додому йому аж ніяк не хотілося.

— Ви далеко живете? Хочете, я вас проведу! — несподівано для себе бовкнув він.

— Я не боюсь. А як хочете прогулятися, то прошу. Тільки... будете каятися. Я живу дуже далеко!

Щоб він каявся! Та хлопець був такий заінтригований цією єгиптянкою, яка з часів Озіріса прийшла сюди й так сміливо, незалежно поводить, що він уже й не думав оце зразу згубити її в нічній темряві.

Розмовляючи про лекцію, пройшли вони залиту вогнем центральну магістраль і раптом втонули в глуху, темну, безлюдну вуличку, за якою починався один із міських

ринків.

— А ви не боїтеся, що я вас витрушу із вашого пальта? — раптом запитав Серафим.
— А може я вуркаган?

Дівчина скоса подивилися на його розлатаного кожушка й довгі патли.

— По-перше, моє пальто не являє жадної цінності, а по-друге, ви ж щойно самі сказали, що ви не безпритульний, а студент.

— Я? Коли я сказав?

— А от кілька хвилин тому сказала* "У нас в ІНО... Бісова дівчина, вона ще й спостережлива!

— Ага, то ви ловите людей на слові! Гаразд, я вам скажу про вас. Ви живете без тата й без мами, ви... де ви вчитесь? В театральному інституті?

— А може й ніде...

— У всякім разі, не в ІНО, бо я б уже вас давно знав... Дівчина дровичлася, ніяк не хотіла сказати про себе, —

де вона вчиться і як зветься, а сама вела богзда куди, в якусь далеку околицю міста.

— Ні, ви справді мене не боїтесь?

— А ви не боїтесь, що я вас заведу до "малини*?"

— В "малині" не читають "Записок лікаря*", — помстився Кармаліта.

В цій частині міста Серафим ніколи не був і, власне, не Кармаліта вів дівчину, а вона його і щораз більше й більше заінтриговували вони одне одного. Кармаліта, викритий уже, як студент, і прізвище своє сказав, і адресу. А ще й досі не міг нічого сказати про неї крім того, що вона дотепна, спостережлива, смілива й має єгипетську красу.

— От я тут і живу! — сказала вона нарешті.

Вони були біля якогось великого будинку модерної конструкції, ніби не житлового типу. Він один височився серед старосвітських безповерхових будиночків.

— А що це за установа?

— "Малина*". Нарешті, ви вже й злякалися! Десь недалеко пробила дванадцята година.

Дівчина ще стояла, не прощалася, не прощався й Серафим.

— Як хочете, я зараз у цю "малину" зайду, — налякав він дівчину.

— Як не боїтеся...

І дивна річ, дівчина пропускає його вперед, ідуть вони якимись сходами, потім якимсь переходом, потім коридором. Вона відмикає двері, заходять вони в якусь кімнату.

В кімнаті було не по-родинному, але стояли ще два ліжка, — не сама вона тут жила. Проте, вона нікого, видко, вже не ждала сьогодні.

— Тепер уже я вас трохи боюся, — відверто сказала вона. — Але я певна, що ви отак постоїте, та й підете. Бо чого вам тут треба? Ви вже виконали свій лицарський обов'язок, пальта з мене ніхто не зняв і в нагороду задовольнили свою цікавість, —

знаєте, як я живу. Бачите, що тут нічого загадкового нема. Хочете курити? — раптом спитала.

— То ви курите? — розчаровано протягнув Серафим. — Єгипетське божество — і курить!

— Так, і ще й махорку! — з легковажним викликом відповіла дівчина.

Чекаючи, що він уже піде, вона не пропонувала йому сідати. Він не знав, що з собою робити і почав слідом за нею крутити цигарку.

— Ну, а тепер вже йдіть!

Серафим вагався. В душі вагався, бо щохвилини інше враження напливало на нього. Яка ж дівчина, живучи не сама, ходить в таку далечинь на вечори одна, яка запросить опівночі незнайому людину в такий страшній кожушині й почне на самоті з ним курити махорку?

І все ж, він не насмілювався сісти, як вона не запрошує, щось образливе сказати їй, — так вона поводитися якось, не то по-дитячому, не то недоступно.

— Ну, а як я не піду?

— То чому? — безпечно спитала. — Поки зайдете додому...

— А якби я так тут заночував...

— Ні, вам надокучить так стояти. А я вже хочу спати! — дитячим химеристим тоном перебила його. — То ви таким лицарем показали себе, а тепер хочете зіпсувати враження про себе.

— Маєте рацію, але я думаю, що, — пустився Серафим на очайдушне. — Я думаю, що всі дороги ведуть до Риму.

— Ходімо, я вам покажу дорогу, — рішучо встала дівчина. — Ви напевно, самі заблудитеся.

І вона відчинила двері, чекаючи, щоб він вийшов і тим самим шляхом вивела його на вулицю.

— Я вам прощаю, — сказала аж тут вона, подаючи йому на прощання руку. — Ви є гарний хлопець і тому я вас не боялася ні хвилини. А той "Рим" вам анітрохи не до лица. Я не вірю, що ви такий... зіпсутий. Як хочете — заходьте коли! Мене зовуть Тосею. Ї

Ішов додому Серафим у чаду, закоханий по самі вуха.

VI.

Того самого вечора з Нелею трапилась також одна пригода. Вона прийшла додому аж на світанку.

Вона несподівано залетіла аж до театру імени Заньковець-кої на прем'єру експериментально-конструктивного театру під невідомим їй іменем "Березіль".

Це була не "Мірандоліна", де в поклонах кавалери перами своїх капелюхів замітають підлогу, не побутова "Суєта*", не клясичні "Розбійники", а щось зовсім-зовсім нове. Якись трапеції, піраміди, куби, багатоплощинність і ритмічна масовість не то спортсменів, не то балерин. Артисти приходили на сцену із залі, спускалися десь із стелі... Не то цирк, не то балет, не то Гротеск, — а в цілому якесь вихрово-свіже,

несподівано спадаюче на глядача враження краси. В цілому

— якийсь патос, якесь піднесення, вони розривали Неліні груди. Вона ще такого не бачила!

Вистава, як звичайно, скінчилася об одинадцятій. І якби Неля була обачна, поміркована дівчина, то вона пам'ятала б, що сьогодні вона сама, що йти далеко, що пізно, а головне,

— що треба їй іти через базар. Але їй щось таке зробилося, що вона не могла покинути залю. Що буде, те буде, а хоче й вона зостатися на урочистій частині відкриття нового театру. Бо й ніхто не виходить, усі сидять, мов прикипіли до місць. Як же це вона відмовиться від такого епохального, урочистого моменту? І самого Леся Курбаса побачити, — як же тут встати й піти?

Вона упивалася доповіддю Леся Курбаса про творчий шлях "Березоля", старалася втямити його творчі засади, втямити ось це, щойно бачене.

Все це було якесь таке стрясаюче, що вона вже й забула думати про час. Потім пішли привітання, подяки, овації, — й знову ж Неля чесно відсиділа до кінця. Однаково, вже пізно, а коли всі виходитимуть, то вона за людьми може якимось той базар прошмигне, якимсь додому добіжить. Була перша година ночі.

Стояла осіння ніч із місяцем і заморозками, а Неля холоду не чула, лише повів небезпеки й страх. Вона навіть не пішла прямішою дорогою, а за людьми кружною.

Тільки ті люди десь раптом розтали в нічних сутінках і перед самим базаром Неля побачила, що вона сама-самі-сінька.

Якась невідома сила не пускала її вперед. Що зважиться вона ступити крок уперед, — ввижаються безпритульні, що сплять попід рундуками, на базарних столах, у каналізаційних рурах. Роздягнуть, наб'ють! Кудись потягнуть і уб'ють! Невідомо звідки хтось оглушить тебе по голові! Ні, хай вона боягузка нікчемна, хай нерішуча, безвольна, — вона не може заставити себе йти в дальшу путь, щоб дістатися додому.

Але куди їй подітися в цю глупу ніч? Ні взад, ні вперед. Не має нікого тут близько знайомого. Ось кожную хвилину якийсь вуркаган може виринути з п'їтьми, — де вона сховається?

А хтось уже й справді наближався. Неля шугнула в якісь незамкнені парадні двері. Отут стоятиме, аж поки не розвидниться, — відчуваючи радісне полегшення, що вже вона не на вулиці.

Це була, власне, брама, а не двері, з другим виходом. Страшенно протягало, Нелю пробирало холодом аж до кісток. Вона вже коцюбіла.

Раптом почула якісь кроки з внутрішнього двору. А може то двірник, зараз прийде, побачить її, подумає, що вона вуркаганка, й прожене?

Неля шмигнула вгору сходами. Кроки завмерли. Одночасно вона відкрила, що тут куди тепліше, як там унизу. А як так, то вгорі буде ще тепліше.

Будинок був чотириповерховий. Неля знайшла собі місце на вікні між третім і четвертим поверхом і там скоцюрилася. Хоч було куди Тепліше, але й тут пронизливо холодно. Ну, треба сидіти; що буде, то буде, а чому зразу по виставі не йшла додому, а

тепер сиди та трусись, — лаяла вона себе.

Трусилася не тільки від холоду, але й від страху. Ану ж, хтось вийде з дверей і спитає, чого вона тут. Злодійка? Вур-каганка?

Котра може бути година?

Було тихо-тихо, час, коли всі сплять найміцнішим сном. Чути було, як десь вицокує годинник, як десь хтось спросоння кахикає. Інколи, то десь ближче, то десь далі в мешканнях ці годинники били. Як то неоднаково вони йдуть, — не в один час дзвонять. Не знати, чи то вже друга година, чи половина якоїсь. А Нелі пекуче вже треба знати час, доки ця ніч буде тягтися, о, Господи? Віки, а не ніч!

Нічні шуми полохали ц кожен раз. То хтось іде, — а може зараз почне йти сходами сюди. То якийсь кашель зовсім близько виразно чує... їй усе здавалося, що вже світає, вона поривалася йти, тоді прислухається, — ні, ще ніч. Ніхто ніде не ворухиться. Що з того, що світає, як людей не видно, вуркагани й тепер можуть її зловити та й ніхто не оборонить.

Так вона трусилася, аж поки не почула якихось бадьорих голосів. Хтось віз тачку, якась підвода сміливо прогуркотіла по брукові.

Тоді Неля тихесенько навшпиньки зійшла вниз і прожогом побігла додому. Вже розвиднялося.

Щастя, що ніхто не чув, як вона прийшла! У всякім разі, сонна Килина відчинила їй двері.

VII.

Смак до літературних вечірок зріс особливо після того, як ліквідували клуб укапістів. Це було зроблено одним! ударом: заарештували членів окружкому, при повній судовій залі прилюдно їх судили за якісь дрібні порушення й на цьому, покищо, поставили крапку. Ще не прийшов час... Головачеві навіть запропонували вступити до КП(б)У, але він відмовився і десь стушувався. Другий секретар окружкому УКП нібито збожеволів.

Рідшали потроху аудиторії, менше стало селом від них віяти. Деякі не вдержалися, бо не мали того героїзму й подвижництва, що змушує для освіти зносити все. Других вичистили. Треті вже змінили вишивані сорочки та чумарки на міські туалъденерові сірі сорочки з чорними краватами, або ж модні картаті ковбойки.

Не меншала лише кількість етерно зодягнених панночок. Вони всі мали у місті затишні куточки, мали опіку числен-нсЯ рідні, "непачі" мали чим оплачуватися.

Вони були невитравні.

Десь у цих часах зник і Танцюра в жовтих чоботях. Про нього розказували легенди: нібито, самі дівчата освідчувалися йому в коханні, нібито, він усі ночі гаяв на вечірках, спеціально для нього влаштовуваних шукачками освіти в пролетарському вузі. Але він від чаду слави й подарунків не ставав менш грізним головою комісії.

І раптом — почали розповідати щось зовсім інше. Поїхав на вакації додому і звідти вже назад не вернувся. Партійний осередок інституту одержав тільки запитання від деяких органів влади, — яким це чином інститут держить у своїх стінах відомого

петлюрівського отамана, так давно розшукуваного. Досі певні органи не могли натрапити на його слід, — аж він сам у руки вліз.

Чи правда, чи ні, але в стінах інституту він вже ніколи не з'являвся.

Дні котилися, як горошини, й спадали десь за обрій минулого — раптово, непомітно, назавжди.

В архієрейському корпусі з'явилася, нарешті, бандура. Кость сам її змайстрував. Грав на ній непогано. Часто, замість бігти кудись на вечірку, сидів і втішався бандурою.

Килина, що мала обіди в АРА, ділила їх тепер не тільки з Тамарою, але й з Нелею. Брала з собою по черзі то одну, то другу і обід ділився так: хтось їсть або одне перше, або одне третє, а друге ділиться наполовину.

Тараса підготовував Кость...

Одним слово, настали часи добробуту. Вже в архієрейському корпусі були всі такі едуковані, що частенько розгорталися дискусії про конструктивізм "Березоля" й Мейер-хольда. Про футуризм, символізм, неоклясицизм та-інші "ізми". Кость, який тримався у всьому незалежно, не боявся признатися, що йому найбільш подобається неоклясицизм з його спокоєм, античним спогляданням, піснями про Навзі-кай, сонячні Лянґедоки. Тарас схилявся перед символістами: вони були добрими вчителями і слухаючи їх, хочеться рости, краще розуміти світ, — хоч їхня символічна суть була для нього туманна, як і взагалі належить символізму...

Килині, Волинцеві й Побережцеві подобався просто Василько без усяких "ізмів".

Завзятим апологетом футуристів — спочатку деструкція, а потім конструкція, — був Микитчук. Другим разом він із піною коло рота захищав неоклясицизм, як найдосконаліший "ізм", найвченіший. Справді бо, Микитчук не знав, на яку ступити...

VIII.

Бідний Микитчук! Він потерпів уже не одне фіяско. Інші приїхали до великого міста за щастям, другі за наукою, а він, — за славою. Душа його прагнула слави, слави!

Так щасливо починалася його роля верховоди й "душі товариства*" в архієрейському корпусі, — прийшов Кость і непомітно відібрав у нього авторитет, — як ти, Господи, бачиш! Прерогативи влади відійшли до Костя, всі непомітно для себе й позасвідомо дивилися, що скаже Кость, а не Борис. Костеве слово було важливіше.

Потім із цими укапістами. За малим не ускочив Борис, уже хотів був там попробувати щастя, закинути вудку, може там буде удача. Йому сліпила очі Головачева слава, його популярність серед студентів. Це відбивалося в Борисовому серці неприємним дряпанням, ніби від котячих пазурів. Хіба й він не змігби отак виступити? Так марно час іде, про інших гремить слава, а про нього ніхто не знає...

Поки збирався, гримнув грім над УКП і Борис таємно радів, що не зачепився там. Як то треба добре вивчити все, зважити, щоб не ускочити в неприємну історію. З УКП в нього не вийшло, а голодне честолюбство вимагало десь блиснути, всіх заставити схилитися перед ним.

Хіба в нього не було даних? Вміє усіх захопити каскадом дотепів і драматичністю пози. Не раз у профшколі дивував інших своєю промовистістю, заповнював усіх,

розповідаючи анекдоти... На самодіяльних вечірках хто був незмінним конференсьє? За чию увагу змагалися між собою дівчата?

У великому місті, де він інакше своєї ролі не мислив, як першорядної, сталося зовсім інше. В сузір'ї сил і індивідуальностей, що видала Україна цього року, він відразу став маленьким, непомітним. Ідеш по вулиці і якась образа впече тебе у саме серце. Є ти — й нема тебе, ніхто на тебе не дивиться, наче ти — порожнє місце. Сидиш у аудиторії й ніхто не підозрює, яка видатна людина є межі цих шла-паків — отой високий, худий юнак з виразними тонкими рисами, з гордим презирливим затиском уст.

Вони б, оці дівчата, що тепер ледве помічають його присутність байдужим помахом вій, спеціально для нього хотіли б бути привабливими й чарівними, довго б дивилися услід йому й безсонними ночами плакали б від його жорстокої неуваги.

Але для цього йому треба було поля битц, де він міг би розгорнутися у всьому блисків арени, щоб Тамара не думала, що він такий звичайний, як усі, й не звивалася гадючкою, немов нічого не помічаючи. Повинен прийти його час, повинен!

Тільки він проб'є тоді, як Борис твердо ступить ногою так, щоб не вгрузнути навіки в сірій, буденній невідомості. Яка дурниця сталась би, яка фатальна помилка, коли б він не спинив себе, піддався покликові розпаленого почуття й виявив себе на вечірках УКП!

Але він не бачив, крім цієї проваленої арени, нічого біль-ше довкола себе. Він же зразу, як тільки приїхав до міста, метнув оком — що б йому таке зробити, щоб ім'я його було у всіх на устах? І нічого не бачив. Ті "активісти", що гуртувалися довкола Натанзонші й Бурманші, здавалися дрібними для його польоту: активістам доручали навчати неписьменних, та інше таке абищо, а вони лакомилися, щоб збити собі громадський стаж". Це було не про нього!

І Микитчук, спраглий від честолюбства, не знайшовши нічого примітного та відповідного своїм задумам, вступив до самодіяльного драматичного гуртка в інституті. Його розпирало від бажання збирати на своїй особі погляди сотень, тисяч людей, а як ні, то хоч такого невеличкого гуртка. Він виступав де треба, де й не треба, подавав свої зауваження, виявляв ініціативу — і добився того, що хоч у тім гуртку став найпершим. Старостою обрали.

ІХ.

Цими днями Карло Моор і Неля прийшли додому аж на світанку. Цікаво!

Спочатку всі мовчали, мов ніхто й не помітив цього. Мовчали день-другий, спостерігали. Як же то Килина це сприйме? Як же то вони тепер всі троє поводитимуться?

І що ж! Килина ані вухом не веде, філософує з Карлом Моором, аж пір'я летить, а ті, бісової віри, коханці, мов невинні ягнятка. Тільки Карло Моор чогось із таким мрійливим полиском у очах. Та Неля ніяковіє, як зловиш її погляд на найсимпатичнішому для неї.

А все ж таки, де рони були тієї ночі?

Розгризали це питання, як не було героїв, — дівчата окремо, а хлопці окремо. Килину збивало з пантелику, що Неля прийшла аж геть-геть згодом, може на цілу годину пізніше. Де ж вона була? І чом не каже нічого? Була на відкритті театру "Березіль". І хто їй повірить? Як вона дістала квитка, коли ніхто з них не міг дістати? А так, — ішла вулицею, дивились на афішу, а якась жінка підійшла й запитала, чи хоче вона квитка, бо в неї зайвий і однаково пропадає, а вистава за десять хвилин починається. І хто їй повірить?

Кость питав Карла Моора, чи цікаво було на відкритті театру "Березіль", але диво! Карло Моор широко розкрив очі. А він там був? Ну, а де ж він був, що так пізно прийшов додому? Карло Моор мовчав.

Натяки, пошепти, — але про цей роман вголос, — ніхто ані мур-мур!

Дивилися, що то далі буде.

Х.

Випала пороша. Все оновилося, на всьому лежала незаймана біла легенька пушинка. На покрівлях, на виступах, на садах — на всіх місті.

В такий день м'яко десь потопає в білому пухові Україна. Кожен пригадує собі свою рідну оселю в цей перший день зими.

В невеличкій вузькій кімнаті, колись келії другого корпусу Золотоверхого монастиря затишно й тепло. Вікна виходять у монастирський білий сад, під вікном гріє калорифер парового опалення. Дівчата не ймуть віри, — невже це вони вже мають свою кімнату?

А так! І сьогодні вони справляють входи. Мають прийти хлопці з архієрейського корпусу в повному складі. Дівчата купили сьогодні примуса, йдуть великі приготування. Килина місячна стипендія пішла на цей бал.

Це Тамара закомандувала, що вона більше не хоче з хлопцями жити. Все наче було гаразд, жили вони такою дружною сім'єю, акуратно всі виконували чергу по хазяйству, хлопці вже очистили свою мову від вульгаризмів, разом ходили на вечірки, до театрів, на концерти та диспути, може там трохи хто кому подобався, — але не без того ж. Велика зала з намальованими на стіні червоноармійцями рятувала пречудесно від незручностей туалетного порядку... І раптом Тамара збунтувалася.

Командувала Тамара, але доводила до кінця, як завжди, Килина. Як тоді, коли тікали від "малохольного" з сокирою, не Тамара, а Килина знайшла архієрейський корпус, хоч саме Тамара щодня плакала. Так і тепер. Килина сміливо пішла кудись, десь довела, що їй вони мають право на окрему кімнату, що їх троє і неможливо жити десятком у однім приміщенні із хлопцями. Вона все ж, за інерцією, мабуть, мала вагу у високих інститутських колах, близьких до На-танзонші—одержувала стипендію, обіди, хоч, хвалити Бога, вже їй ніхто не морочив голову із студкомом...

Але Килина хоче знати, — в чім же річ? Тут є якась таємниця. Може Тамара в кого закохалася?

Тамара енергійно крутила головою.

Може... Ах, так, Килина також бачить, що Борис усе ходить із нею, в них якісь дуже

секретні розмови. Цікаво, про що вони так секретно говорять?

Про що? Про всяку всячину, починаючи від солов'їв і кінчаючи політикою. Борис такий щирий, такий ентузіяст. Він такий сентиментальний! Признався, що небайдужий до солов'їного тьохкання.

— Ми якось верталися з вечірки укапістів і він мені признався, що хоче собою пожертвувати за Україну...

— Гм...

— Еге! Хоче вступити до УКП, — таємнично додала Тамара. Він не хоче йти до комсомолу, бо там самі бездари. Хто не має чим узяти, то до комсомолу лізе...

— Невже отакий він? А я думала... тільки дурня клеїти може... — не йняла віри Килина. — А скажи, ви цілувалися?

Тамара злякано й обурено махала руками, відступаючи від Килини.

— Ти така часом буваєш вульгарна... Я тоді тебе просто ненавиджу!

— А скажи, — наступала Килина, — а ти йому про себе розказала?

— Ну, й що? Розказала! Він же мені розказує таке, чого нікому не скаже...

— О! Я так і знала! Але ж, яка ти дурна!

Дружили, дружили, а тепер Тамара, як тільки десь близько вертиться Борис, ховається за Килину, як курча під квоччине крило. І одного дня закомандувала:

— Геть звідси, бо я просто на вулицю виберуся! Чом ми тоді в няньки не пішли? А все Через тебе!

І що там таке між ними скоїлося?

Борис зизом на Тамару поглядає, а Тамара, як та ласочка, перед ним... поки хто є близько...

Все ж, Килину непокоїла ця незрозуміла дружба, чи гра між Тамарою й Борисом. Ще ляпне йому, що всі Килинині брати, рідні й двоюрідні, були в Петлюри, і що вона ненавидить усіх оцих Натанзонш і Бурманш. Тамара ж усі таємниці знає Килинині, як і Килина Тамарині.

Цікаво, чи прийде сьогодні на "входини" Борис?

Вони прийшли повним складом. Борис із своєю журавлиною личиною періпий всунув у двері свого носа, за ним довговолосий з обличчям херувима Карло Моор, за ним не-розлучні Аякси, Кузьма Волинець і Дем'ян Побережець. Наніс гармідеру й пакунків Кость Нечіпай. Прийшов тихий і непомітний завжди Тарас Саргола, несучи Костеву бан-

ДУРУ-

— А де Гриць?

Справді, не було кудого й говірливого Гриця Сміянця. заводія всяких дискусій, а часом найбільшого песиміста в світі.

— Гриць нам влаштував сьогодні бенефіс, — відказав Кость.

— Та що з ним?

— Він останніми днями засумував, що мислить ідеологічно невитримано і сьогодні добровільно пішов до армії. Хоче перевиховатися.

— Та ні, Костеві все смішки на умі, — не хотіла вірити Килина.

— Хлопці, я брешу?

— Грицько прийшов до висновку, що не може бути Україна в складі Радянського Союзу й державою одночасно і що він буржуазно думає, а тому засумував. Цю неврастенію,

— каже, — я виб'ю з себе червоноармійською дисципліною,

— пояснив плутано Тарас.

Дівчата знали, про що йде мова, бо не раз у архієрейському корпусі відбувалися перепалки, — чи потрібна окрема українська комуністична партія, чи Україна — держава, чи може бути незалежною державою, — отаке-о!

— Мрійництво, дурниці! — стрясав своєю херувимською шевелюрою Карло Моор. — Україна ніколи не може бути самостійною, вона завжди буде під крилом якоїсь дужчої держави...

— Та й що? Європейською Індією все має бути? — питався Борис. в

— А чим погано нам у складі Радянського Союзу? Чим вона менш забезпечена за інші республіки?

— А чого всі комуністи нашого інституту російською мовою говорять? — питався Тарас.

— Неважливо, яка мова! Аби освіта широко розіллалася в масах. Для трудящого однаково, яка мова, аби в нього було житло культурне, пристойний одяг, патефон, велосипед...

— Отака безлика культура! — кричала Килина. — Міщанська, безкрила. Начорта мені така культура!

— Ці націоналістичні тенденції — голос української буржуазії, тієї, що прагне повернути свої багатства, відібрані в неї пролетарською революцією, — наче дровичся Серафим. — От, наприклад, Тамара Сагайдачна з піною коло рота свариться тільки тому, що намагається завернути колесо історії й вернути собі гетьманські права.

Тамара якраз набирала в рот води, коли починалися такі дискусії. Вона тоді роздериротно нудьгувала. Сьогодні вона перший раз чує, що славний гетьман, то її предок.

— Це ти — славних прадідів великих нащадок плюгавий, — напустилася Килина на Серафима, захищаючи Тамару.

— Єдиний шлях для України — соціалізм! — спокійно, мов дражнячи запальних опонентів, з херувимською посмішкою відповідав Серафим.

І от хто з них найщиріше все те до серця брав! Грицько Сміянець!

— Чи він здурів? — не розуміла Тамара.

— Як не здурів, то здурів би... — спробував утнути Борис. — Е, чого ми про нього так багато говоримо? Вольному воля, спасенному рай, а дурному степ. Еге ж, гіелю Орелю?

Борис сьогодні демонстративно не звертав ніякої уваги на Тамару, а з Нелі очей не зводив. Даремно Тамара заговорювала до нього найніжнішим своїм голоском, даремно

заглядала мрійливо й маніжно в вічі, як то вона часом любила. Любила Тамара пофліртувати й дуже пильна була до своїх кучериків над чолом.

Даремно! Ніякого результату. Борис її не помічав, а Тамара пробувала платити тим самим.

— Які у вас чудесні, густі брови, — пробувала вона на очах у Бориса казати до Тараса. — Яв них закохана!

— А я до вас байдужий! — відповідав Тарас.

Він був до неї байдужий. Вона його засліпила, як він побачив її вперше, але на дуже короткий час. Поява її в архієрейському корпусі ані трохи його не вразила. Він мав своє захоплення — вчився грати на Костевій бандурі.

— Ви не знаєте, чого в Карла Моора такий замріяний вигляд? — закидала Тамара вудку в іншому місці.

Карло Моор зберігав цілковите мовчання. Це б пак, він би їм щось розказував!

Так, у нього очі стали мрійливі, він весь якийсь розніжений ходить, запаморочений.

Другого дня він знову був там. Він легко впізнав той великий модерний будинок і по дню прочитай вивіску. Гуртожиток студентів медичного інституту".

Так вона студентка медичного інституту! Ах, який же він страшний недотепа! Як він не здогадався з першої хвилини, коли вона згадала про "Записки лікаря"? Що ж вона подумала про нього?

І від цієї останньої згадки він не насмівся зайти.

Третього, і четвертого, і п'ятого він уже насмілювався, але його переслідувала фатальна невдача. Як перший раз зайшов у знайомі двері, почувши на свій стук відповідь "прошу", — якісь дві невідомі дівчини запитливо подивилися на нього.

— Чи можу я бачити Тосю? — запитав він. — А може я помилився дверима?

— Тося тепер на чергуванні в лікарні.

— То може я її почекаю?

— Ні, вона не ночуватиме дома.

От, як то воно просто все роз'яснювалося. Тоді, видно, на чергуванні були вони.

— Скажіть, що приходив... один її знайомий...

І так не щастить Серафимові. Вона якась невловима, ця Тося. Скільки не заходив — і не застав...

Може навмисне не хоче з ним здибатися за його дурацький "Рим".

Це не заважало йому бути мрійливим, згадувати всю оту химерну, повну натяків і чистоти розмову, її єгипетську голівку. Він навіть прощав їй оту махру. Медички всі курять!

Але від цих чортових Аяксів не сховаєшся. Он, бач, уже й Тамара хотіла б знати, в кого він закоханий.

— У вас, — усміхався щасливо Карло Моор.

І це анітрохи не бентежило Килину. Вона з Карлом Моором мала таку дружбу, що закоханість не в'ялила її. Чогось тільки Неля смутніла.

Борис же не давав їй сумувати. Він розпитував Нелю про якийсь вечір. Вона,

здається, була вчора...

— Хто був учора в товаристві імени Леонтовича? — перебив голосно всіх Кузьма Волинець. — Сьогодні весь інститут гуде про цей вечір. Що там такого цікавого?

— Я була, — сказала Неля. — Ой, цікаво! Живих, столичних письменників бачила! Всі заздрісно подивилися на Нелю. У Бориса аж ніс витягнувся.

— І вони казали в суботу сходитися до великого театру. Будуть записувати у письменники. Просили всім своїм друзям і знайомим переказувати...

— То чого ж ти в рот води набрала?.. — накинулися на Нелю.

— Всіх, хто хоче? — аж підскаочив Борис. — Отак просто підійшов і записався?

5. "ЛІТЕРАТУРНА СІЧ"

I.

Побачити живих столичних письменників! Тарас не міг дочекатися того вечора.

Він міг тільки мріяти про... Хто ж не засміється, коли Тарас скаже, що й він хотів би... Але ні, це смішне!

Ті його марення, ті коротенькі етюди, що він їх давав колись до шкільного журналу педагогічної школи і що показував колись у Дрижиполі Дмитрові (тільки йому одному!)— ха! про красу літнього дощу, про величну і красиву смерть — хіба ж то ще дає право на такі мрії? От Василько, чи Рогнідич — то письменники!

Проте, на кожну літературну вечірку Тарас летів, як муха на мед. Він успадкував від батька невилікувану пристрасть до красного письменства й обожнював усе, що до цього стосувалося. У книжках він знайшов реальніший світ за саме реальне життя. На письменників дивився, як на істот, опромінених із середини духовним сяйвом.

Балкони, яруси, гальорка, партер — все було заповнене. Студентська молодь залляла театр, — побачити, як обіцяла красномовна, рясно скрізь розліплена афіша, живих столичних письменників.

Цей вечір справді було закроєно на широку ногу. Узято було найкращий міський театр, розчинено навстежень усі двері, — заходь, хто хочеш! Безкоштовно! Даром!

Море світла заливало з щедрих, сонцедайних люстр незчисленне, невміщене у проходах і повисле на поручнях та висячих німфах море студентства. Вже ця широка й щедра урочистість настроювала на піднесений, схвильований лад.

Що то сьогодні буде?

Микитчук міг уже натішити свою душу спогляданням живих письменників, бо запосів аж перший ряд. Поруч себе він посадовив Нелю, яка вже їх бачила й казатиме про кожного — хто.

Карла Моора щось не було видно в партері. Волинець і Побережець у куточку таємничо про щось між собою радились. Килина й Тамара сиділи урочисті й трохи зблідлі.

Тарас знайшов собі місце в ложі збоку, щоб можна було на них найкраще роздивитися. Він почував у душі велике свято, щось епохальне, наче в ці хвилини все життя його розділилося навпіл і прийдешнє відпливало від минулого. Ой, яке ж те прийдешнє хвилюючо-пресолодке! Тепер він знав, за що терпить поневіряння й злидні,

таємні похмурі самокатування. Заради того, щоб стати письменником. Заради цього — й руку на розпечене залізо покладе. І він ним стане. Стане! Стане!

Тарас наче сам себе загіпнотизував цими словами. І чадів.

II.

Весь театр/напружено затаївши дух, слухав вступне слово, чи#доповідь плечистого добродушного чоловіка з темним крученим запорізьким вусом, — про надзвичайні події в історії української літератури. Закінчилася дожовтнева сторінка, сьогодні починається нова, велика пожовтнева ера революційної робітничо-селянської літератури. Український нарід-титан повинен створити нову літературу, що відбивала б прямування до майбутнього комунізму. На пролетарських письменників падає величезна роля в формуванні нового світогляду.

В такому дусі піднесеної патетики говорив темновусий чоловік довго і гарно, а потім перейшов на діловито домашній тон і розказав, що в столиці письменники зорганізувалися у дві дружні літературні організації: "Плуг", що об'єднує розпорошені досі сили селянських письменників, і "Гарт", що має об'єднати пролетарські робітничі письменницькі кадри і оспівувати робітниче життя.

Так наче здмухнув він тими словами всі напрями й "істичні" угруповання, до яких звик досі Тарас. Неоклясики, футуристи, й символісти та інші немов би не існували на світі.

Ті були відокремлені великою дистанцією від студентів, а ці бесіднують з ними запросто й кажуть: "Може хто з вас

почуває себе письменником, чи хоче бути поетом — можуть сьогодні ж зголоситися. Хто хоче бути селянським письменником — записуйтеся до мене"! — "А хто почуває в собі покликання до пролетарської тематики, — прошу вдатися до мене", — сказав другий, також із симпатичними вусами, але руськими, і не в чумарці, а в шкіряній тужурці.

Виступив ще й третій, маленький, в окулярах. Він прокляв буржуазне мистецтво такими словами:

— Ми, творці нової ери, покликані творити первістки нової поезії, поезії переможця — пролетаріату. Ми спалюємо весь гній феодальної й буржуазної естетики та моралі і разом з ними розтління гниючого трупa. Ми рішучо пориваємо з усіма дотеперішніми традиціями і йдемо в майбутнє разом із робітничою клясою до комунізму через колективну творчість не як нова Генерація на тлі старого мистецтва, а пориваючи з ним усякі зв'язки. Ми рішучо заперечуємо всі дотеперішні традиції...

Промовець зробив паузу й подивився та залю підозріло. Наче йому тут хто не вірив.

— Ми однаково одгетькуємо — і всіляких неоклясиків, і футуристичних безмайбутників, і всякі там формалістичні школи та течії — імажинізм, комфутуризм та інші "ізми". Ми оголошуємо еру творчої пролетарської поезії.

Це було таке бомбовибухове для старого академічного міста, де красне письменство плекалося в невеличких залах закритого типу, хоч там набивалося до задухи усієї оцеї молоді. І взагалі, там усе було в строго академічних рямцях — тут же

— мов для козацької голоти викотили бочки з горілкою й вином.

Тарас був заклопотаний думкою, — куди йому записатися? До "Плугу", чи до "Гарту"? "Гарт" це чистокровна пролетарська організація, він би там вигартувався... Але ні, це, мабуть, хай якісь з робітничого походження записуються до "Гарту" й оспівують робітниче життя, тим більше, що той гартівський промовець у окулярах такий сердитий. на все непролетарське.

А от "Плуг" буде виховувати. "Плуг", як каже організатор його, оцей симпатяга, Пилипенко, буде об'єднувати селянських письменників і вони в тісному союзі з пролетарією-тою підуть у боротьбу з власницько-міщанською ідеологією серед селян та будуть виховувати селянські маси в дусі про-

бо

детарської революції. І там у "Плузі", каже Пилипенко, із симпатичними закрученими вниз козацькими вусами, можна буде використати досвід попередньої літератури.

Питання було вирішене. Він чомусь почував симпатію до цього дяді з серповидними вусами.

— Тепер переходимо до другої частини нашої програми. Перед вами виступлять наші українські пролетарські письменники із своїми творами...

III.

Театр завмирав, легка дріж ішла по тілах від ліричного, майже пісенного й водночас епічного читання поета. Кільканадцять сотень сердець дихало в унісон з поетом, переживали, що хотів він.

То раптом стіни стрясалися від аплодисментів, бурі захвату... Такого успіху, мабуть, самі письменники не сподівалися. І кожен мистець доносив свої перлини по-своєму, кожного зустрічали й проводжали з шаленим надпоривом.

Крайнього напруження досягла аудиторія під час читання двох новель. Прозаїк з крилатими бровами й густим, мов тужава туча, поглядом, читав так, що слова його віяли на душу не як слова, а як хвилююча, стрясаюча душу, музика. Емоціями повної залі молоді вони владували якимось непереможно, всесильно, магічно.

Хвильовий підкоряв собі світ.

Ще з п'ять хвилин панувала тиша в залі, коли він закінчив. Приголомшені, тихо сиділи всі, мов осліплені блискавицею, що прорізала й розколола небо. Її вже не було, а відчуття ще живе. Мов усіх ввергнуто було в якийсь інший світ і звідти викинуто назад у цей звичайний, буденний і, все ж, дивно оновлений світ.

У всіх в умах дзвенів ще шум сосон, брєніли слова: "А сосни гудуть, гудуть... Чого так сосни гудуть? Ах, ви сосни мої — азійський край"!...

Нововідкритого майстра слова не хотіли пускати зі сцени гуком, скаженим гулом, завиванням. Але завіса опустилася.

Всі сиділи й не хотіли вставати. Чекали ще чогось, і ніхто не підводився з місця.

Але їх і не думали пускати. Оголосили тільки перерву на десять хвилин.

От чого душа хотіла! Наче жайворонок у небесній синяві, купається вона в цій

мистецькій атмосфері, що привезли із собою і розвіяли навколо столичні письменники. Купається вона у сяйві люстр, у великому зборищі людей, з єднаному одним, великим, людським. І він, і кожний тут — невід'ємна частка цього кипучого великого організму, що сміється, клекотить гомоном, хвилюється. Не коліщатко, не піщинка, не гвинтик, а жива, діюча і безмірно потрібна частка однієї живої душі, що без неї не можна уявити велике.

Тарас почував уже себе членом "Плуга".

IV.

Карло Моор також був тут. Він був на гальорці й бачив усіх, хто де сидить. Але ніхто його не цікавив. Він, правду сказати, й не прийшов би, якби не сподівався її побачити. Тепер, як іде вулицею, в кожній сподівається впізнати її і в кожній розчаровується. Ніхто й ніщо не цікавило його тепер, крім тієї єгипетської голівки із смоляним чорним хвилястим волоссям і очима більшими ніж уста. Нема її!

А вона повинна тут бути! В кишені у нього лежить най-дорогоцінніший талісман — лист. Від неї. Він упивався кожним словом, кожним закруткою, за ними шукав багатенних світів, груди його розривало від щастя. А там було лише кілька слів, запрошення десь зустрітися, бо вона дивується, що він і досі не знайшов часу, щоб продовжити так оригінально завязане знайомство.

Після трьох невдалих візит Кармаліта туди вже й не йшов більш. Вона сміється з нього. Вона не цікавиться ним, якби цікавилась, то переказала б, коли прийти йому, коли її можна застати.

Він уже про неї й думати не хоче. І от — цей потряса-ючий лист.

Нічого йому так не треба було, як хоч здалека побачити, Запитися тим, чого ні в кого, крім неї, нема. І от шукав уперто по всій залі, вдивлявся, — її не було.

І раптом, у перерві, коли всі почали вставати, — Серафимові серце стукнуло й спинилося. Сліпуча до болю посмішка ударила його щастям... і...

Вона сміялася до якогось юнака. Поворот її голівки сповнив Кармаліту божевільними ревнощами, ніколи він так не любив її, як у цю хвилину. Він закоханий, безнадійно закоханий! Це ясно! Бо чому від неї аж через усю залю плине невимовне щастя?

Гіпнотизував її очима. Невже вона не обернеться, не відчує? Гіпнотизував, аж поки вона не почала озиратися. Серафим вітав її рукою, але вона не бачила його. Когось і вона шукала, а потім перестала шукати, захоплена тим, чим були захоплені всі.

V.

Як знову знялася завіса, ролі помінялися.

— Хто хоче висловитися? Може які будуть запитання? Можна подавати записки.

Зразу ж виступили один за одним знані Тарасові з вечірок критики й письменники, — футуристи, символісти. Вони, хоч їх і "одгетькували" сьогодні, тим анітрохи не образилися й радо вітали:

— ...нове монументальне мистецтво доби пролетаріату, що виходить, нарешті, з задухи дрібно-буржуазного мистецтва на широкі площі для мас. Ми також проти гасла

•мистецтво для мистецтва", воно повинно бути мистецтвом праці творчого колективного МИ... Але маючи за далеку провідну зірку червону інтернаціональну мову, треба пам'ятати, що шляхи до неї лежать через національну добірну, культурну мову... — казав один.

— Ми проти національної обмежености безпринципного спрощування, буржуазних мод, аморфних, аполітичних мистецьких організацій, провінціалізму, трьохпільного хуторянства, неучтва, еклектизму... — заявляв другий.

Виходили на сцену один за другим юнаки й заклинали, що вже пора й тут створити нову літературу Жовтня. Велика епоха повинна мати великих майстрів.

Потім усі вздріли... юнака з довгим волоссям "під Маркса", у такій самій чумарці, як Пилипенко* але страшенно облатаній. Він вийшов і почав свою промову:

— Товариші! Я вийшов поділитися з вами моєю великою радістю, що тут бачу, позаяк... Себто, я хочу... Я ось вам прочитаю свого власного вірша, по...

— Не треба, товаришу Позаяк! — крикнув хтось із залі.

— ...позаяк я сам селянин із батраків і все життя про-батракував у куркулів, і, нарешті, мені світ розвиднився... Я хочу... вам прочитати... позаяк... — белькотів він, а в залі вже реготалися, а дзвоник уже дзвонив, щоб промовець кінчав.

В залі почали вставати, щоб краще роздивитися, голосно засміявся хтось. Ще дужче. Сміялися в усіх кінцях залі, вже заглушували слова промовця, а він ніяк не міг вибратися з нетрів своєї біографії і все спотикався об "позаяк".

Дзвоник дзвонив несамовито, сам Пилипенко підійшов до промовця й потягнув його за рукав. Але юнак із а-ля марксовою шевелюрою захопився й нічого не чув, все підготовляв слухачів до свого вірша. Він, здається, не помітив навіть, що добросердечний Пилипенко узяв його під пахву, мов лантуха з половою, перевернув боком і виніс із сцени за лаштунки.

Вся заля несамовито веселилася.

VI.

З театру Серафим вийшов найостанніший. Він у той час, як усі рвалися одне поперед одного, бігли навипередки, щоб захопити чергу до Гардероби, він стояв і безучасно дивився на партер.

Зворушилися ряди, вставали всі, встала й Тося. Вона, — ясно, — була не сама. Той паруб'яга у робфаківському синьому шевіотовому, добре зшитому костюмі, — може то її симпатія? Може то вона з ним прийшла, а він... Який смішний він буде, коли побіжить зараз собачкою за нею... О, ні!

Серафим вийшов із залі найостанніший, вже погасили в ній вогні. Найостаннішим забрав своє пальто, найостанніший вийшов з вестибюля. Найнещасніший з найнещасніших у світі!

Наставив коміра й сумно побрів вулицею.

Хтось сапнув його легесенько за рукав.

— Як ви довго не виходили! Я вже думала, що згубила вас у цім натовпі.

Тося!

— Тосю! — не стямився від такої радісної несподіванки Серафим. — Як ви знали, що я в театрі?

— Бо я вас бачила! Ви когось увесь час шукали очима.

— Так, я шукав одну дівчину, що мені прислала листа.

— Цікаво! Вам дівчата листи пишуть? Я ніколи в світі перша не написала б.

— Що ж ви? Вас ніколи вдома не застанеш!

— Якби я знала, що ви закохані в якусь дівчину, я не чекала б вас. А яка вона, розкажіть! Курить?

— Як заводська труба!

— Дуже огидна?

— Така; як ви?

— Ага, то я, понвашому, огидна? То дякую! І після цього чекай вас!

— А вас? Мені дуже сподобався той цікавий хлопець, що сидів біля вас.

— Бо я йому призначила сьогодні побачення. Тому сидів. Думаєте, так, як ви?..

Так вони, сміючись, ішли, світу не бачили, нікого й нічого, десь у них бралось слово, що таїло безмежний зміст. Як вони тішилися одне одним!

VII.

Тарас ніяк не міг при звичаїтис я до цього нового стану речей.

Ось у комфортабельнім кабінеті редакції газети "Селянська правда" сидить він, а поруч... поруч сидить Танцюра, той самий Косоокий, тільки вже не в жовтих чоботах, не у френчі, а в скромному, проте, чепурному костюмі. І говор ять вони один з одним, як рівний з рівним, і обоє — члени "Плуга". І нема страху перед ним, тільки цікавість.

Так он він який! Звичайнісінький чолов'яга, добродушний, з м'якою гумористичною мовою, з подільською говіркою.

Крім нього й Тараса, сид ять Кузьма Волинець, Дем'ян Побережець, сидить Неля Ореля... Та, власне, всі сид ять побратими — крім Тамари. Тільки Карло Моор, Кость Нечіпай, Килина Моргун сид ять як гості, а вони, як члени й учасники.

Втім, усі тихенько мовч ять.

Кузьма й Дем'ян знайшлися на перших зборах "Плуга" несподівано. Вони не признавалися, що вступають, а тихцем вдалися до "папаші", як чомусь казали на голову центрального осередку "Плуга", Пилипенка.

Неля, одна тільки дівчина в "Плузі", сама того не знаючи, викликала і в Бориса смак до літератури. Він, здається, не мав досі літературної сверблячки і коли б Неля не сказала йому, що подала заяву до "Плуга", то він би й далі провадив кар'єру лідера в своєму драматичному гуртку.

Тепер він вертався додому удвох із нею, а не з Тамарою.

Тамари вже давно не було в інституті. З нею приключи-лася біда. Килина секретно розповіла Тарасові, що Тамару раптом, другого дня після їх "входин", викликали до комісії по чистці і запропонували подати документи, що її батько, — вчитель. Тамара поїхала за документами й досі ще не вернулася.

— Де вона їх візьме, коли батько її й досі попує?.. — таємничо додала Килина. —

Але чия це робота?

Борис Микитчук і Танцюра виявилися давніми знайомими. Принаймні, на велике здивування всіх товаришів, він напівпротегуюче, напів по-братерському згукнув, побачивши його:

— А, в'юноша! Шанування, молодий таланте! Мой, мой! Дивно! Борис ніколи не говорив, що знається з Танцюрою.

Інші члени обласної філії "Плуга" були ще невідомі одне одному, ще не перезнайомилися.

В цю неділю, звичайний день зборів "Плуга", — всі з цікавістю розглядають газету, першу літературну сторінку з творами "плужан". Гумористичне оповідання Танцюри, — на першому місці, він тут найвизначніше "імено". Ліричний вірш Кузьми Волинця. Програмова стаття голови їхньої філії — Липовецького, редактора "Селянської правди*."

Борис Микитчук був зачеплений у саме серце. Він ішов сьогодні з певністю, що побачить і своє прізвище на шпальтах газети над нарисом про перше творче засідання "Плу-га". З горя він навіть не підбирався сьогодні до запашних папірос Липовецького, що манливо лежали на столі. Чо-

му ж не надрукували його нарису? Адже Липовецький так підбадьорливо, з надією, на нього поглядає, в так його підтримує.

Борис смикнувся був до Танцюри, бо з ним таки Липовецький радився у всьому, — а той каже:

— Що ж ти думаєш, газета усяку беліберду буде друкувати? Треба ще над собою попрацювати.

Тому Борис сидить, як чорная хмара. То таку ж саму чиюсь "беліберду" надруковано...

Ах, рішучо перші ролі йому не даються! Все десь серед надцятих сидить. Це було пекучіше за полин для честолобного серця Борисового.

— Коли почуємо твори Тараса Сарґоли? — питав жартівливо Танцюра у Тараса, але в тім жарті був відтінок чогось неприємного. — Щось ти, брате, довго розгойдуєшся...

Тарас, таки правда, довго розгойдувався. Він боявся виступати із творами. Особливо, як почув гостру критику на інших. А може воно в нього написано не в душі пролетарської ідеології? А може безпорадне? Щю особисті настрої — смішне?..

Його дуже бентежив голова Липовецький. Він так звисока й так чужо подавав свої зауваження та оцінки, що часом аж на душі холодно ставало. А потім, — до всіх творів з одною міркою: треба кожен твір розглядати з погляду інтересів і конкретних завдань пролетаріату, що бореться за соціалізм. Тільки тоді він виконує свою соціальну роль і має художню цінність.

Тарасові було дуже дивно, яке це відношення має Липовецький до пролетаріату і трудящего селянства. Щуплий, з тонкою й дрібною кісткою породи, яка поколіннями була далеко від фізичної праці, з вузьким обличчям, з вузькою сухенькою дамською ручкою, яка ніколи, видно, не брала в руки чогось важчого за перо, в елегантних

малих, вузьких черевичках, із купецькою, як здавалося Тарасові, звичкою закладати пальці обох рук за пройми жилета, — редактор газети дуже легко й вільно орудував словами: "про-летарська диктатурам "робітничо-селянська влада", "бур-жуазна ідеологіям

Тарас аж жаль якийсь мав на "папашу" за цього Липо-вещького. Невже він не міг вибрати когось, хоч трохи схожого на себе? Тарас ще не знав, що не сам "папаша" його добирав. Поки дійшло до того, що тут у кабінеті редакції збираються вони для своїх студій, — багато чого діялося. Насамперед, ЦК КП(б)У дав санкцію на приїзд і влаштування в цім місті прилюдного вечора. Також і на заклик до молоді. Потім не одно засідання в обкомі партії було, аж знайшов обком відповідного, свого, голову.

Чому головою української письменницької організації — не українець? А чому?.. Так... не будемо далі про це розводитися...

VIII.

Тут то вони тихенькі, а вдома Кузьма й Дем'ян дотинають і допікають усім, як тільки можуть. Вони так і шукають, до чого б учепитися, з чого б поглузувати.

Цими днями вони не нудьгували. Сенсація! Установлено безповоротно факт — Карло Моор закохався!

Вони бачили вже другий раз Карла Моора з якоюсь невідомою. Ішли вулицею, мов п'яні, нікого й нічого не бачили, тільки себе. Ну, а як же Неля, Килина?

Килина, — хоч ти їй чорта дай, — все сміється.

А Неля все дужче ніяковіє, коли заходить мова за Карла Моора. Тут і сам дідько ногу зламає. Де ж вона була тої ночі?

Зговорилися Кузьма й Дем'ян, підмовили Костя з Тарасом, ще й Килину і почали розігравати Нелю.

— Нелю, твій коханий тебе зраджує!

— Який? — червоніла Неля. Бо воно почасти було й так.

— А той, що ти з ним цілувалася усю ніч.

Неля мало не плаче. Знов вони вже знущаються?

— З ким я цілувалася?

— А тоді, як ти прийшла додому на світанку.

Неля вже починає щось розуміти. То що, й Карло Моор прийшов на світанку?

Це її й смутить, але одночасно вона на всю хату регочеться.

— Та я ж усю ніч просиділа в коридорі якогось будинку, між третім і четвертим поверхом, і трусилася...

Нова версія! І хто їй повірить? Але факт фактом. Карло Моор закохався — і не в Нелю. Може й правда?

— Чого ж ти там сиділа? — напустилася Килина.

— Бо я боялася йти!

От яка то пригода з нею трапилася! Та вона ж героїня, — й мовчить.

— А чого ж ти досі про це мовчала?

— А чом ви не питали? Питали, де я була, я й сказала. А чому я пізно прийшла, —

ніхто не питав... А що ж я, виправдуватися буду?..

Ну, й Неля! Чи вона боягузка, чи безстрашна героїня? Досидітися до першої години ночі й потім ночувати десь на коридорі між третім і четвертим поверхом...

А може найбільш відповідатиме істині те, що їй соромно було за свою боягузливість.

IX.

— Будеш сьогодні читати, Нелю?

— Буду, — зітхнула Неля.

Вона боялася, але не дуже. Етюд її вже пройшов "апро-бацію" найлютішого критика "плужанського", Бориса Микитчука і він її похвалив. А хто ж іще так жорстоко накидається на жертву, як Микитчук? Він сам прочитав був раз щось несусвітнє, його розлаяли й тепер він у кожному шукає щось поганого.

Неля ніяк не могла скласти собі твердої думки про цього Бориса. На її думку він — довбня, не має в собі ні грана нічого тонкого, мистецького. З ним можна говорити на дуже складні теми, але, борони Боже, перечити. Як почне періщити своїми голобельними аргументами то на світі стає неміло жити. І конче вона, Неля, повинна думати так, як він, все повинна йому коритися? Через те, що вони дружать? Якщо йому подобається солов'їний спів, то вже всякий інший, хоч би її, Нелін, погляд викликає в ньому якусь упер-^ ту злобу і зливу їдких, незаслужених епітетів.

Його смаки виключають усякі інші.

О! То вона навмисне наговорила йому про старосвітсь-кість і міщанство замилювання в соловейковому тьохканні. Як вона кисейна панночка, то він...

Бо таки правда, про що не заговорить, то зразу видно, що довбня, якийсь дуб, повстаний валянок без емоції і відчуття краси. Неля помітила, що він і про красне письменство говорить з чужого голосу, бо йому недоступні якісь тонкі переживання й хвилювання. Доступні якісь слізливі "Марусі" Квітки-Основ'яненка, або "Сатана в бочці". Він тільки має добру пам'ять і здібність переймати чуже. І це його рятує, мало хто бачить, що Борис оперує нахватуванням, накраденим добром, а не своїм індивідуально зродженим.

Сумнівається Неля, щоб він любив і музику, хоч він і про неї силкується дуже вчено й авторитетно говорити й оцінювати. І чого такі люди лізуть у мистецтво, коли не люблять його?

То для неї загадка.

Неля примушена про це думати, бо їх взаємини набирають якогось не зовсім здорового характеру. Якщо вони приятелюють, ходять разом і якщо вже вона йому подобається, то хіба нема іншого, делікатнішого способу виявити свою зацікавленість, як цими волячими грубими жестами, від яких стіни червоніють. Найпростіша дівчина в селі вимагає якоїсь лицарської чемности до себе, — не оцього вульгарного лапання. Тепер аж зрозуміла Неля, чому Тамара тікала від Бориса... Бо він бридкий оцим "залицанням".

А Неля не тікала, вона йому не терпіла, а відкидала ті вульгарні, масні руки,

сварилася. А востаннє вони геть остаточно розсварилися, того дня, як читали її етюд. Під час серйозної розмови, обмірковування твору, він, ні з того, не з сього, несподівано засунув свою руку їй за комір блузки. Від обурення й сорому тієї хвилини їй і зараз хочеться на стіну дертися, хочеться якнайпильніше вичистити цей спогад із своєї пам'яті. Бо які вона приводи давала йому до цього?

Вигнала тоді його. Не хоче вже з ним говорити. І тепер не говорить. Так буде, мабуть, нормальніше. З такою довбнею краще не заводиться!

Етюд звався "Хмаринка й жайворонок". Про чудесну дружбу-кохання на тлі блакитного неба й безбережного океану колосистої золотої пшениці липневого ранку. Так, їй уявлялося, було б, якби Серафим Кармаліта її бачив. Він до неї зовсім байдуже ставиться, хоч він такий тонкий і чутливий. Так же він її щоразу більше вражає, що Неля вже не може. Абоу сміятися, або плакати, або писати на папері, щоб себе хоч так вгамувати.

Для нього писала, а його тут сьогодні й не було, як читала.

Як звичайно, помовчали хвилин п'ять, хоч Танцюра й викликав охочих до слова. Не знати було, чи сподобалось читання, чи вельми не сподобалося. Всяке думало: "Я почну хвалити, а може треба це гудити? Послухаю, що інші скажуть."

Тоді встав Липовецький, заклав за пройми ;жилета пальці, пройшовся по кабінеті й почав:

— Цей вірш мені нагадує чомусь Олесів сентименталізм. Це не означає, що товаришка Орел дорівнюється талантом до Олеся, а якраз навпаки, вона епігонально розвиває його негативні риси. Це дуже небезпечний шлях для початківця і нам треба тепер уже застерігати себе від цього хибного шляху. В кожному творі ми повинні шукати соціологічного еквіваленту.

"Соціологічний еквівалент" — це була новинка в лексиконі Липовецького.

Початок було зроблено. Тепер вже видно було, що вірш поганий. Один за одним виступали й запитували:

- Чому авторка вдалась до неактуальної теми?
- При чому тут блакитний і золотий кольори?
- Де патос праці?
- Чому дієслівні рими?
- Безпомічний естетизм!

Неля безнадійно озиралася навкруги, шукаючи підтримки, чекаючи, коли ж виступить Борис Микитчук їй на захист. Він один хіба іншої думки. Але чи він тепер виступить?

Він виступив.

— Товариші! Для чого ми тут зібралися? Для того, щоб творити монументальну літературу пролетаріату, комунізму, — чи щоб слухати альбомні вправи кисейних панянок з інституту благородних дівиць? Товаришеві Липовецькому це нагадує Олеся, а мені... Чарську, Вербицьку, чтиво для гімназисток. Ми повинні дивитися на кожен твір, як на засіб виховання ортодоксально-монолітного комуністичного світогляду на базі

діалектичного матеріалізму, а яких гімназисток та' іншу буржуазну наволоч виховує це епігонство Чарських і Вербицьких, що ми оце почули?

Всі переглядалися.

Так, так, Борис Микитчук проголошував себе ортодоксальним марксистом, клявся бородою Маркса й Енгельса, напам'ять цитував довженні цитати, щойно вихоплені з інститутських лекцій. В нього справді, була дивовижна пам'ять, якась малп'яча. Він міг цілі сторінки так запам'ятати й скопіювати, що не впізнаєш від його власного.

"Так, так, Борис Микитчук став ортодоксальним марксистом! — думає Килина. — Що то йому Тамара розляпала про мене?"

— Про які це жовтоблакитні кольори мріє авторка? Жовто-блакитні ганчірки вже зітліти в огні революції, а з нею вмерла й ненька-Україна від старечої хвороби. Буржуазія часто ховається під мистецьке забороло, щоб із позицій імманентного мистецтва робити проти пролетаріату вилазки. Отже ми маємо твір наскрізь чужий нашій /войовничій пролетарській ідеології.

А далі Килина почула ще й не таке. Коли ж це Борис став комсомольцем?

— Наша література повинна бути творцем комуністичного суспільства, а всяка інша — нам ворожа. Єдиний вірний світогляд — це партійний. І в особі комсомолу партія має надійного помічника й застрільника. Нам потрібна комсомольська бойова література, а не оця безхребетна кислятина. Бо в комсомол пішло все, що є в нас дійове, творче, ідейне, здорове. Поза комсомолом — бездари, отакі гнилі інтелігенти...

Борис перішив своєю важкою головою по Неліному черепу, як сам хотів. Він кпив з неї й, зв'язавши вірш її з ненькою-Україною, глумився над "самостійницькими мріями деяких". Одночасно вбивав він два зайці: мстився за своє чергове любовне фіяско й наживав політичний капітал.

Він з насолодою виступав, він відчував у цю хвилину, що арена перед ним відкрилася, що знайшов він врешті те, так довго й марно розшукуване поле бою, з якого він вийде найпершим, найславетнішим, наймогутнішим...

Х.

Весна починалася під гаслом: "земля над нами не порозумнішає Ніхто не хотів учитися.

Кость роздобув собі фотоапарат і захоплювався прояв-люванням різних краєвидів. Він зайнятий був винаходом кольорової фотографії.

Тарас учився грати на бандурі, правда, коли не було близько Нелі.

Кузьма вже був великим поетом. Він уже друкується. Мало не лусне з пихи!

Неля вправляється тепер у прозі й біологію — по боку.

Іспити були ще далеко і все одно — вчись, не вчись, а як помреш, земля над тобою не порозумнішає! А тут уже пахне весною, почалися нежиті, грипи, які переходжуєш на ногах із якимись радісними, закоханими, — і в кого, і чого? — настроями. Часом ідеш по вулиці, глянеш у чийсь очі ' — і щось таке зробиться нестямне, несамовите.

Тарасові світ відмінювався, як близько була Неля. Він може закоханий у багатьох, у тих, що йдуть вулицею й вражають смертельними стрілами. Але Неля — це щось від

усього відмінне.

От дивна річ! Тамара спочатку приголомшила, здавалася якоюсь такою красунею, що досі й не бачив. А вже другий-третій раз побачив її — якось промигалася ця краса, а як жили разом у одній кімнаті, то й зовсім врна його перестала цікавити. А от Неля навпаки. Спочатку була воця щось таке непомітне, сіреньке, а тепер щодня щось нове і змістовне в ній знаходиш, щодня якась краща стає.

І чого то йому якось окрилюється все, коли з нею? Чи може він у неї закохався?

Вони так багато мають про що говорити. Вона наче й звичайна дівчина, — сентиментальна, боягузка, наївна, — але вона має щось таке, що всі ці вади стають незначні. В розмові з нею все набирає якось більшого змісту, якесь ясніше стає все.

І все ж, він не знає, чи він закоханий у неї, чи вони собі так дружать...

XI.

Карло Моор одержав місячну стипендію й пішов, купив собі за всі вісімнадцять костюм. Хоч було ще холодно, але він уже кожушка не хотів носити. А патлів принципово не стриг. Так він воліє! Хай хоче любить, а хоче ні! Бо може то вона така через його кумедну зовнішність?

Що воно за суб'єкт, оця Тося? То вона сама біжить його шукати, а як бачить, що він уже навіки її вірний раб, — стає така ображаюче холодна, що він, принижений і розтоптаний, присягається більш і не думати про неї.

Вони вже місяць, як не бачилися. І хоч уже й не носить кожушка, він, наперекір гаслові "земля над нами не порозумнішає" — вчиться, як проклятий. Зранку лекції, по обіді в бібліотеку, обкладеться книжками й працює, аж поки не подзвонить останній сигнал, що бібліотека замикається. Поміж "Аналітичною геометрією", "Експериментальною фізикою", та "Діяматом" лежить "Єгипетська міто-логія" — там є такий малюнок: дівчина держить металеве дзеркало в руці й видивляється в нього. Зовсім Тося!

Як подзвонить останній дзвінок, він із жалем, що не можна взяти книжок із собою, здає їх і покидає читальню. Не поспішаючи, йде собі додому, повний похвал сам собі і приємно втомлений. Десь є на світі Тося, але він от учиться й нічого в світі не хоче знати.

Так отже, — Тося його'ї тут знайшла.

Одного разу риється він в каталогах, — підіймає голову — вона! Сидить, забула, що робить, і сумно, сумно дивиться на нього.

Він наче й не бачив цього. До неї не підійшов, вклонився й пішов собі в читальню залю.

Тоді вона підходить до нього й каже:

— Чи можете вийти на п'ять хвилин? Я маю до вас справу.

— Чи ви не знаєте, чому я про вас усе думаю? — запитала Тося, як вийшли вони в коридор.

— Тому, що і я думаю про вас! — відповів Серафим.

І все знову стало б по-старому. Вже того вечора він, би знов її провожав, і уста і очі

цілував би, а умовилися б вони, що вона може й сюди приходити працювати.

Та він до перших слів додав:

— Але я тепер не маю часу на амури, я готуюсь до іспитів і тому не надаю значення цим усім думкам про вас.

Ну, так! Як жорстокість, то жорстокість!

— А я зайшла сюди даремно, — думала, що знайду тут собі деяку літературу, — сказала Тося з великим гонором у очах. —• Вибачайте, що потурбувала!

І так іде собі Кармаліта вулицею, стомлений і, пригадуючи це, відчуває якусь похмуру втіху.

XII.

Під ногами хлюпало, в небі стояла несамоविта блакить, сонце легковажно видивлялося в кожен калюжу і ця весела, безпричинна легковажність від весняного повітря передавалася людям.

Кузьма Волинець зустрів Тараса біля самої редакції й потягнув із собою. Він почував уже себе поетом, — бо друкувався його один віршик, — і дуже любив ходити до редакції. Щодня лазив.

Тарас ще ніколи не був там, крім недільних зборів. Він також мав уже надрукованих два якихось там нариси, але <саме через це не заходив, бо боявся, що всі з презирством почнуть на нього тикати пальцями.

— Та чого ти боїшся? Там усі свої хлопці! — переконував Кузьма.

Вони зайшли немов би до Танцюри. Танцюра сидів у одній кімнаті із... із тим самим Головачем, якого колись стягав Танцюра з трибуни в колишньому університеті.

Головач за ці часи ані трохи не змінився, мав ті самі витончені, елегантні рухи, ту саму зміїну-тонку, але звабливу посмішку.

Вони з чогось реготались, як заходили хлопці. Видко, жили в гарній приязні, по-добросусідському. За третім столом сидів Василько і читав.

Кузьма ткнув свого носа в двері і, побачивши трьох за трьома столами в веселому реготі, — посунувся назад.

— Хто там? Це ви, хлопці? Заходьте, чого ж ви?... — побачив уже їх Танцюра.

— Послухайте нові вірші! — з ентузіазмом сам себе перебив Василько.

З чого вони так голосно регочуться?

Тарасові пригадалася раптом та давня, напівзабута сцена: Танцюра стягає з трибуни Головача, а тоді Василька. Хто сказав би тоді, що за рік-два вони сидітимуть разом і реготатимуться так смачно, так заразливо. Це, мабуть, знов якийсь "Вилітаючий балет"?

Василько. такий гострий, так уміє дотинати, що біда — попас гися йому на зубок. Ця задержуватість і гострота слова в повсякденному побуті, якимось у нього переплавлювалася в міцно напоєні сильними емоціями новелі, але хто-зна, що було в ньому дужче — запашний талант новеліста, чи притягання його яскравої індивідуальності.

Головач, кажуть, вступив був до "Гарту", але скоро вийшов, бо не зійшовся в творчих засадах із голорою "Гарту". Він тепер і ще кілька рафінованих поетів та

прозаїків, щоб не бути "дикими", заснували об'єднання "Ланка". І хоч хижо гризлися на виступах по студентських аудиторіях із "Плугом", "Гартом", панфутами, символістами, — ось як вони мило та гарно в приватнім житті гаяли час.

Тих вечірок тепер ще побільшало. В місті було кілька об'єднань з непримиренними між собою творчими декля-раціями і п'ятформами. Звичайно, бувало так, що якась група дає свій вечір у якійнебудь педшколі, а вже опоненти приходять невідмінно і в дискусіях "про шляхи й напрямки сучасної літератури" дають одне одному припарки, добіла розпикають атмосферу, а то часом і почнуть перемивати брудну білизну.

Потім вони всі разом вертаються додому, — сердечні, милі, ввічливі друзі.

"Плуг" у цих дискусіях ще не розгортався, хібащо Танцюра, чи Липовецький виступлять. Поривався до бою й Микитчук, — але ще боязко й непевно, хоч він свою непевність намагався маскувати навратливістю. Зате Василько й "Плуга" не милував своїм їдким сарказмом. Навіть не читаючи новелі, чи вірша якогось "плужанина", зауважував глузливо:

— Папір усе терпить!

Тарас так близько ще досі не здивався з "визнаними" і був приємно вражений. Він, почувши якимось, що папір усе терпить, був ображений, почував справді якусь "квадратуру кола", магічний круг. З одного боку, у "Плузі" він почував задуху безкомпромісних вимог "пролетарської тематики", "витриманої ідеології", а, з другого боку, люди широкого діапазону і вже досвідчені — кплять з тебе.

А воно ось і не так страшно! Ось вони вже всі разом сидять і розмовляють. З другої кімнати прийшов ще символіст Ставенко, ерудитна і широко освічена людина, з чудесним стилем промовця. Він приніс нову купу віршів до Головача.

— Було чомусь у кореспонденції до нашого відділу, — сказав він.

— Це знов мені? — вжахнувся Головач. — Я скоро втону в цій зливі віршів. Чи ви бачили десь у світі таку націю, щоб усі писали? Їйбогу, нація поетів! Мабуть, нема на Україні жодного юнака, щоб не писав віршів...

— А ви й досі цього не знали? Нема!.. — ствердив цю застарілу аксіому Василько.

— Коли де мене приходять якийсь юнак із віршами, так і знай, що в нього їх торба є, — сміючись аж по вуха, сказав Танцюра. — Я зразу питаю: "А де торба?"

— Їйбогу, вони мене доведуть до того, що я напишу статтю, або нарис "Літературна Січ". Це ж справді стає подібне до козакування! — з комічним відчаєм підгорнув неслухняне пасмо з чола Головач. — Колись кожен юнак, як хотів добути собі слави, як не знав, де подіти свою енергію — то йшов у Січ. А тепер куди? В літературу пруться, сучі діти!

— Козаки-нетяги, — вставив несміливо Тарас.

— Ось ці козаки-нетяги вже складають суворі іспити в нас, досвідчених козарлюг, — кивнув у бік Волинця й Сарґоли знов Танцюра. — Коли вже будеш читати геніальний твір, в'юноша?

Це до Тараса.

— Скоро, — ухилився Тарас.

Справді, писали майже всі, кого тільки Тарас знав. Недалеко ходити: у їх архієрейському корпусі, крім Килини й Серафима, (дівчата ідейно ще й досі належали до архієрейського корпусу) всі грішили, всі виявлялися талантами.

Неля писала й далі свої безтілесні, як хмаринки, поезії, вона вже прибрала собі й псевдонім такий — Хмарка.

Побережець строчив предовжелезну прозу, шукаючи себе то в Гамсунівському ліризмові, то в Винниченківських психологізмах, то в футуристичних антрашах, кульбітах і спіралях.

Волинець оспівував сам себе, борсався між міським пейзажем і рідною селянською стріхою.

Навіть Кость впав у загальне безумство, мазюкав шаржі,, де тільки прийдеться, і підписував під ними смішні тексти.

Навіть Сміянець обізвався віршем про червоноармійця і просив "друкнути".

Одна тільки Килина була переконана й категорична геологічка.

Та ще Карло Моор закопався в науку. Він хотів забути Тосю.

А Тарас хоч писав — і досі тримав під замками таємниці свої дорожності. Одну тільки з них, не питаючи Тараса, надрукував "папаша" в столиці, та й то вона потрапила до нього випадково, разом із Тарасовою заявою про вступ до "Плуга". Але щоб сам Тарас ліз... Він навіть боявся отак прилюдно читати...

Борис Микитчук після свого невдалого дебюту й першого тріумфу на Неліному, взяв різкий курс. Він критикував усе з піною біля рота, усе, що не показали б йому, лаяв. Кожен твір був для нього не що, як "дрібнобуржуазне відригування", "інтелігентські ремінісценції", "психо-ложество".

Микитчук сидів і наче клював носом, аж поки не починалося обговорення. Тоді він першим брав слово і гатив, мов сліпий сокирою, розбивав у пух і прах автора, його буржуазну, "не нашу" концепцію, "не центральні постаті нашої героїчної дійсності — нема робітника, чи найбільш-шого селянина", "дріб'язковість теми, коли наш час такий багатий революційними темами".

Особливо діставалося песимізові, або тим творам, де хоч трохи^ повівало сумом, елегією. Це — "втеча від життя". "Чому автор у конфлікті з нашим полум'ям, революційним сьогодні? Яке його соціальне походження?" Просто ліричні вірші про палаюче листя підпаленої вечірнім сонцем тополі він вважав смертним гріхом проти пролетарської літератури. А бідні традиційні соловейки мусіли тікати світ за очі з пролетарської поезії, бо то вже було найбільше падіння в очах Борисових.

Борис гатив і перішив рублем, не розбираючи, на кого потраплять його удари.

А власне, хто йому міг заборонити? Могли ж інші читати свої твори — чом він не може їх критикувати? Тим більше, що молоді кадри покликані знайти новий творчий соціалістичний метод і розгромити все старе^ трухляве, гниле, всі ті буржуазні дзеньки-бреньки. Годі дзенькати-бренькати, пора запрягти літературу на службу пролета-ріятові і здійснити діалектично-матеріалістичний постулат про службу мистецтва пролетаріятові й партії! Геть буржуазне гасло: "мистецтво для мистецтва"!

У такому лайливому дусі він міг говорити цілими годинами.

У всякому разі, те чого він добивався, ставалося. Про нього вже котилася слава не тільки в тім колі, що відвідувало "Плуг", а й ширше. Називали "голобельний Борис", коли ж він хотів би чути "неістовий Віссаріон". Висміювали, хоч дивилися, як на несерйозну юнацьку гру молодих сил. Чи ж не "ортодокс!" Чи ж він розуміється в тому, за що розпинається?

І Борис ті репліки чув, і зі злости ще довшими цитатами засипав.

— Ви не дуже так із Січчю, — застеріг Танцюра Головача. — Як почує наш голобельний Борис, то зубами вгризеться в вас.

— Я собі уявляю! — засичав своїм в'їдливим сміхом Василько. І відразу зробився лютий-прелютий, зовсім такий, яким стає в полемічному запалі Микитчук. — Ви чули? "Січ!" Дрібнобуржуазні націоналістичні виродки хотіли б відродити "Січ"! А ще може й гетьманську неньку-Україну, а там дивись і самостійну директорію, УНР? їм не до смаку робітничо-селянська держава, ін-дустріялізація, заповіти Леніна! їм, бачте, Січі, Петлюри захотілося!

— А я, все ж, напишу! — стріпнув своєю чудесною шевелюрою Головач. — Дуже вже мені весело буває часом читати оці зливи письменницької кортячки нашої молоді. Може якось оборонюсь! — іронічно додав він.

Головач прекрасно володів сатирично-ліричним пером, мав глибоку всебічну культуру та тонку естетичну вдачу, і було суконному Борисові до нього, як мосьці до слона. Глибоко пророблена концепція проглядала в кожному його ненароком кинутім слові, в кожному нарисі й нотатці. Це не було учнівське, рабське копіювання чужого розуму, це був неповторний індивідуальний вогонь думки, хоч віком він був не такий дуже старший за початківців. Діалектичний матеріалізм він знав, мабуть, краще за Бориса, але не в цитатах, а у внутрішній духовій переробці. Знав він і ще дещо, наприклад, кохався в історії України й викінчував роман "Січ-мати".

Головач, сміючись, обвів усіх своїми, жевріючими безперестанною думкою, очима.

—г Мене захоплює в цім надзвичайно цікавім явищі сила нашого народу. Ви подивіться: варто було революції сколихнути глибочені народні шари, як молодь, — так, робітничо-селянська молодь! — поперла до вузів по науку, по мистецтво. Молодь не хоче жити в тому стані, в якому жили їхні батьки. Так було триста років тому, так і тепер. Тоді Запоріжжя, а тепер література стала омріяною Січчю, куди йде всяк, хто тільки хоче...

— Але куди потрапляє лише той, хто витримає голобельну критику Микитчука... — іронічно вставив Ставенко.

— Ні, він тільки графоманів розводить! — скричав жваво Головач. — Ось прошу!

І він потряс у повітрі жмутом паперів.

— Графоманство це страшний бич, — захвилювався він, бо йому доводилось усіх цих претендентів до "Січі" перечитувати. — Це — барабанно-індустріальні вірші, заримована політграмота, — все, що так пропагує Микитчук, як перли пролетарської літератури.

Тарас був глибоко схвилюваний цими словами. * А він гадав, що вже всі на світі думають, як Липовецький і Борис. А ось сидять люди з повієм великих творчих сил і атмосфера тут така, про яку він мріяв і досі не знаходив...

Він, відколи в "Плузі", тягнув, тягнув із себе "проле-тарські" мотиви і в нього не виходило нічого. Він ще й досі мовчав, нічого не читав на зборах. Ніколи він не критикував, бо не вмів таким стилем говорити, як завели Липовецький з Борисом. На нього вже почали дивитися, як на безнадійного.

А Тарасові хотілось би писати щось казкове, радісно-сумне, романтичне, або суворо-філософське. Та це все було під "вето".

Один раз він написав про хлопчика, який сумував, як помер Ленін. Та й то не потрапив. Сумувати також не можна в бадьорій, оптимістичній пролетарській літературі. Треба було або галасливо радіти, або сум перетворити на потяг до боротьби із всесвітньою буржуазією. Або цю буржуазію викривати, або класову боротьбу показувати, — як пузаті й кошмарні куркулі активно наступають на соція-лістичні елементи села і злісно намагаються перешкодити соціялістичному будівництву.

Хто-хто, а він міг би про куркулів українських написати... Цікаво, що там у Дрижиполі? Чи ще живий дід? Як там дядьки, хуторяни? Що там діється вдома? От і поїхав би туди, і мав би матеріял для творчости. Подивився б на оту фотографію дядька Андрієвого весілля, під ліском на Трояна,х, — і вже мав би на цілий роман.

Та ні! Тарас уже вирішив. Він власним досвідом спізнає долю робітника, батрака. Щоб сміливо дивитися всім у вічі, щоб правдиво писати те, що сам пережив. Він перекує свою буржуазну психіку, витравить з неї все куркульське, що напластувалося з дитинства. Незалежно від того, чи є на світі Микитчук з Липовецькими та й Головачі, він хоче і своїми плечима підперти величну Грандіозну будову комуністичного майбутнього суспільства, інтернаціонального, безкласового...

Він додому не поїде.

Надходять літні вакації, — щось треба придумати.

— А чого ви, товаришу, вподобали собі ролю великого мовчальника? — вивів його з думок Ставенко, взагалі, дуже уважний до молоді.

— Мені перешкоджає те, що я забагато думаю, — зніяковіло й незграбно відповів заскочений Тарас.

— Хто мовчить, той двох навчить, — блиснув своїми чудесними міцними зубами Василько. — Будьте таким, хлопче, як ви є, й не підробляйтесь під чужий смак.

— А я завжди підозріло ставився до цієї ура-револю-ційности. Ці молодики мені нагадують, як часом співається "Інтернаціонал", — додав Головач і несподівано заспівав, жваво й бадьоро диригуючи сам собі рукою. — "Ве-есь мір насільем ми разрушім до основанья"... — і спустив свій енергійний бадьорий тон на протяжливе та безнадійне: — "...а-а-а зате-є-єм..."

Це було так влучно, багатозначно й дотепно, що всі розреготалися. А нічого ж такого й не було сказано. Всяке ж додумувало: "Чи вийде що "затем"? Руйнувати все було дуже легко, але от уже відколи тягнеться цей відбудовчий

період, а ніяк не можемо розгойдатися, все ще та відбудова обмежується закінченням розпочатого до війни 1914 року будинку...

Який же він дотепний, цей Головач!

Всі вони розійшлися з чудовим настроєм, що золотим мереживом-променем ще довго світив із царини згадування. Дуже вразила Тараса та вишукана ввічливість, що панувала в цім товаристві. Всі вони були на "ви", не було між ними амікошонства, вульгарного побратимства, сказав би Тарас... І разом із тим така приятельська, дружня атмосфера. Артистична.

Тарас так за нею стужився! Так її прагне!

XIII.

Серафим Кармаліта несамовито вчився.

Одна тільки подія вивела Карла Моора з його студійного зав'язання. Вже будь ти тричі фізико-математиком, а не втримаєшся, не пройдеши мимо того, про що всі тільки й говорять.

У всіх на устах був памфлет Хвильового "Камо грядеши". І як тут всидіти над якоюсь педагогікою, чи експериментальною фізикою, коли всі біжать на літературний диспут, коли сам блискучий Микола Костевич сьогодні виступатиме? Давно вже не чув він його кучерявого слова, щедро розсипуваного перед тисячами людей, хоч то були коштовні скарби. Цікаво, це вже він сьогодні всипле тим барабанщикам. В Миколу Костевича він закоханий відтоді, як слухав у нього курс із літератури.

Прочитав і Серафим памфлет, одним духом, з насолодою. Одним-двома словами Хвильовий обіймає цілі комплекси понять, вивертає з коренем... Та це читається краще, ніж який роман...

Якже не піти на такий диспут?

Людей було повно, тих, що стояли, було навіть більше, ніж тих, що сиділи. Було щось подібного в тому диспуті до матчу, люди хвилювалися, чекали з блискучими очима розгортання подій. Але всі, — і вороги, й поклонники, — слухали промову Миколи Костевича з побожною насолодою.

Він говорив, вирізьблюючи свою думку філігранно й всебічно. Кармаліта, слухаючи й дивлячись в ці напружені, захоплені обличчя, не розумів: чому це диспут, коли це — тріумф Миколи Костевича!

Ну, і як же було не піти на цей вечір?

Але як же було стерпіти Карлові Моорові те, що він, розглядаючись по залі, побачив?

Тося сиділа з юнаком у синьому костюмі, з тим самим, що й колись у театрі.

Бачити їх удвох було понад силу Серафимові. З тієї хвилини він уже неуважно слухав блискучу, пересипану цитатами, промову Миколи Костевича, а сам дивився все в один бік.

Під час перерви він пробився до того місця, де щойно сиділа Тося, і сів на суміжному стільці. Тут сидів юнак у синьому костюмі. А що то Серафима обходить? Місця не нумеровані! Він з інтересом чекав, що то буде, як Тося прийде. Може

прожене?

Місця були нумеровані. Зате на кожному кріслі лежало щось. Кармаліта взяв з Тосиного крісла "Анатомію" і почав її перегортати.

— Вибачте, товаришу, але ви заповіли моє місце, — почув він над собою, страшенно зачитаний у книжці.

— О, — сказала Тося. — Знайомтеся! Добридень, товаришу Кармаліто! Ви так пильно вчитеся, що й тут не гаєте даремно часу? Готуєтеся до іспиту?

Боже, як вони скучили одне за одним! Той її залицяльник зостався, ні в сих, ні в тих, стояти, а вони засипали одне одного їм одним зрозумілими натяками, їдкими й палкими водночас помстами.

Юнак намагався й собі вставити якесь слівце, але воно до них не долітало.

Як це він міг бути стільки часу без неї? Терпіти душевний холод і похмуру зловтішність. Та вона ж і не подумала затаїти проти нього стільки недоброї досади, як він проти неї. Вона тільки на нього й дивилася, вона сиділа вся опромінена, сяюча — і знову межі них не на життя, а на смерть зав'язався герць невситимого кохання.

У чаді несподіваного щастя, вони більше прислухалися до себе, дивувалися, що от після тортур розлуки й зневаги вони сидять поруч, — чи це чудо, чи сниться? А юнак стояв на проході по другому боці від Тосі, він не виступався.

Критики, письменники, літературознавці, теоретики, професори один, за одним виступали, розпалювали авди-торію палкими суперечками, закидали одні одних їдкими докорами. Безконечна фаланга промовців бажала ще виступити. Ба, навіть Борис Микитчук поліз на трибуну й почав із апломбом розказувати, що він вивчив з підручників діямату до останнього іспиту, видаючи те за останнє досягнення людського духа.

Правда, він же й дістав! В заключному слові Микола Костевич назвав його навченим шпаком. Одного тільки цього слова було досить, щоб з Бориса залилося мокре місце.

В веселому, розбурханому настрої розходилися люди з диспуту. Серафим пішов проводити Тосю. Добре, що Тося була з товаришкою, бр той юнак уперто йшов з ними, він не мав наміру відступатися. І так вони йшли компанією, хтось почував, що є зайві, хтось почував себе зайвим. Але йшли.

Саме розвивалися дерева, вже вбралися вони в ніжну, соковиту, зелень, а від електрики вона ще й блищала якось так, мов дорогоцінні ніжнозелені перли.

Дискусія, яка щойно розгоралася в залі, ще не згасла межі слухачів. Напевно всі, що розходилися по всіх ра-діюсах міста, говорили на одну й ту ж тему, і напевно приблизно в тім пляні, що й наша компанія.

Наприклад, Карло Моор ішов і реготався з Бориса.

— Ну, не думав я, що наш Борис сьогодні так осмішить-ся! Бо чого поліз? Куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею... Ой, він мене сьогодні потішив!

— Це котрий Борис? — запитав юнак. — Отой високий студент?

Юнак був, мабуть, якийсь робфаківець, він ще не вельми в тих літературних стравах

і приправах розумівся.

— А по-моєму, — палко заступився він за Бориса, щоб хоч чимнебудь вирівняти своє неvigідне становище. — А по-моєму, той студент мав найбільшу за всіх них рацію. Він по-нашому, по-робочому сказав, але заткнув їх усіх за пояс, цих буржуазних попутників. Розносилися з своєю Європою, коли в нас уже першоклясники знають, що Європа загниває і розкладається.

— То ви не зрозуміли! — скричав Кармаліта, розвеселившись ще дужче. — Чули дзвін, та не знаєте, де він. Хвильовий каже: "Дайош Європу". А як колись казали: "Дайош Варшаву", то теж був буржуазний голос?

Юнак, спанталичений таким поворотом справи, задумався.

— То ви не розібрали, — шантажував його далі Кармаліта. — Хвильовий хоче, щоб ми повдягали смокінги й танцювали буржуазно-міщанський фокстрот, а замість піти на Дніпро й по-пролетарському заживати здоровий спорт, ходили по ресторанах цілими ночами та дивилися на розпусний балет Ґерлс...

— От, бачите, — приймав і це за чисту монету юнак. — А ото, що вони кажуть: "Треба вчитися в греко-римського старовинного мистецтва". Я з цим не згоден ажніяк! Я згоден з тим вусатим, що... Бо як це так? Заразити нашу пролетарську молодь культурою, викоханою в атмосфері рабовласництва й насильства?! Той вусатий промовець добре сказав, я з ним цілком згоден...

— Ще один Борис вбивається в колодочки...

— Ваш професор підробляє під пролетарську революцію! — увійшов уже в смак дискусії юнак.

— О, це щось уже нове, — зацікавився Кармаліта. — Досі від Бориса я чув, що Микола Костевич — контрреволюційний попутницький зубр і ненавидить пролетарських письменників... Бо він дозволив собі десь висміяти нашого Бориса...

— А як же? — він так сьогодні гостро виступав проти "Просвіти". Відомо, що "просвіти" — то були гнізда контрреволюції на селі...

— І подумати тільки, — такий контрреволюційний зубр, і потягнув нашого Хвильового... і він говорить в унісон з правими... "Правая, левая где сторона..." — процитував він, як цитував сьогодні й Микола Костевич...

Вже й додому підійшли, вже й час прощатися, а літературна дискусія" ще не закінчилася. Треба вже було прощатися.

Прощатися? Це не входило в Серафимові пляни.

— Заходьте на кілька хвилин. Ще рано! — запросили Дівчата, яким уже надокучило стояти.

І жоден не відмовляється, вони обоє заходять.

Кармаліта явно насміхався з юнака. Той так плутався межі тим усім, що почув сьогодні!

Але вже як зайшли до кімнати, він перемінив глузливе плутання своїх думок і вчепився до юнака, щоб той йому сказав, чи відкидає він потребу засвоєння всього того, що досі осягла людська культура...

Вони змагалися і сперечалися, вже минуло тих кілька хвилин, на які їх запросили. Спочатку й дівчата жваво впліталися в цю дискусію^ але дедалі їхні голоси ставали рідшими. Одна тільки Тося спершу сміялася, а потім все серйозніше прислухалася до суперечки. Дівчата, бачивши, що цій розмові й кінця не буде, поперекидалися на ліжках до сну і лише Тося з усмішкою то одному, то другому щось підкидала., І вона також була вже наче стомлена.

Хто ж із них раніше вийде? Серафим залявся, що не він. Чого йому тут треба, цьому бовдурові? Вже прощався й ішов би. Серафимові треба хоч десять хвилин із Тосею поговорити наодинці. Він не може встати отак і піти.

Але й той був також упертий. Він, коли вже вичерпалася суперечка, почав розказувати анекдоти, курити раз за разом. Він намірився пересидіти цього довговолоного, впевненого в собі зайду, що всі розуми поїв і що десь так, ні сіло, ні пало, з'явився на Тосиних горизонтах.

Вже перестали ходити трамваї. А гості сидять!

Дівчата прокидалися, дивувалися, що ще світло горить, — а побачивши, що Тося з своїми поклонниками женихається, — знову засинали. А гості сидять!

Вже й світла не треба, бо світає. А гості сидять!

Нарешті, другий, не Кармаліта, зважився відходити. Ще опізниться на лекції. Переможений, він з кислотою міною, але ввічливо прощається. Тося схилилася над столом і ніби дрімала.

— Тосю, ти хочеш спати? Я вже також іду, — нахилився над нею Серафим.

— Ні, мені так дивно солодко, як уві сні, як часом крізь сон чуєш мелодію з-під землі. Так мені шасливо і так жаль за чимось...

Світало.

Тополі на вулиці перші приймали на свій ніжнозелений пушок знаки рожевого сходу сонця. А вони не могли помиритися з тим, що ось уже ранок, що прийде день, — знов звичайний, — і минеться це, пурпуром і золотом ткане, марево.

Стояли у вікні, прихилившись одне до одного, дивилися, як починається день і зачаровано мовчали.

Чи повториться ще коли в житті оця хвилина?

6. РОЗШУКИ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ

I.

Кишинів пекельно-гФгіяльний плян сьогодні починав втілюватися в життя.

Ось вони вже вийшли нагору. Перед лісом ззирнулися й, вражені, поставали.

Внизу стелилися замріяні луки й чагарники, біліли піски. Поміж ними котила води велична історична ріка, розсилаючи свої рукави й заводи по всій задніпрянській низині.

Крута дорога, покинувши піщані береги, вивела угору сюди аж до лісу, а тепер знову манила донизу, до того білого піску, що аж стверд, нетоптаний людською ногою. Від Літнього ранкового сонця був він якийсь сліпучий, повітря було кришталеве, дзвінке й нестерпно радісне.

Жодного села, жодного житла не видно було, скільки сягне око, — тільки димок від

пароплаву, що їх тут висадив, вився далеко десь, далеко. Тільки ліси, ліси, ліси...

І що тут змінилося за ці вісімсот років? Чий не виїхали вони з двадцятого століття і за кілька годин чи не опинилися в дванадцятім? От-от, здавалося, почують звуки мисливського ріжка, гавкотню псів, і сам Володимир Мономах виїде насупроти них на білім скакуні разом із своєю хороброю дружиною.

Він вертається із ловів у лютежських пушах, а вони втрюх — ідуть йому назустріч, ідуть здобувати пролетарську ідеологію, чи то пак, шукати, де тут у Лютежі підсочний промисел, щоб найнятися на роботу. А все навкруги залишилося те саме.

Мовчки увійшли в зелений храм.

— Ви чуєте гімн тиші? — урвав мовчанку Тарас.

Вже довгенько йдуть вони мовчки. Кожне по-своєму переживає якусь піднесену патетичну урочистість, що огорнула їх душі, як тільки вступили в ліс. Вона наче пливла на них зза струнких стовбурів і таємничих кущів.

Над ними спліталися верховіття й творили незглибиму таємну стелю з променястими проріхами. Під ногами траплялася папороть і м'яко пригиналася до землі.

— Я відчуваю себе так, наче наді мною розпалися мури, — озвалася, нарешті, Неля.

— А я — наче скупалася, змила весь леп міської метушні і взяла чисту сорочку, — додала Килина.

— От, де справжнє життя! — скричав Тарас. — А воно могло б і в місті бути, якби не затягалося чимось пакосним, якби не було обтяжене клопотами і метушнею. Хвалити Бога, в це чародійне царство не сміє промикатися все те непотрібне!

Знову йшли мовчки, говорячи кожне само із собою.

— Як мало людині треба для повноти і щастя! — не міг стримати своєї внутрішньої розмови Тарас.

— Всього лише іти лісом і дихати тишею та ароматом. А хто скаже, — чим пахне?

— Липовим цвітом...

— Ні, сосною...

— Але ж ні, бо...

— Ку-ку! Ку-ку! — десь дуже далеко і дуже близько закувало.

Тарас зачаровано замовк. Аж став.

— Ну! Й що ви на це скажете? А, трясця мамі його! — щасливо й здивовано запитав він дівчат. — А ми потрапили в рабство речей і добровільно волочимо за собою їх ланці.

Вони йшли отак, щохвилини дивуючись, щохвилини вражені несподіваними й геніяльно-простими думками. Їх наче вистукували по стовбурах тутешні телеграфісти, дятли, а цю "азбуку Морзе" кожне переводило на свою мову.

Сідали відпочивати, а як сідали, то вже й хотілося простягнутися й дивитися на це нечувано синє небо, що проглядало крізь верховіття. З душі спадало одне за одним якесь непотрібне лахміття, залишався лише одяг спокою, тиші, миру, радості й гармонійності. "Цей доконечний одяг аж на самому споді, він є у кожного, тільки нащось поверх нього ми натягаємо чортзна чого багато..." — мурмотів, мов до себе,

Тарас.

— Ти б хотіла бути коровою? Просто рудою, з білими латками, коровою? — несподівано запитав він Килину.

Килина не мала настрою ображатися, але ясність, якась прозорість, сміливість несли її думку у нестримний літ.

— Не я буду, якщо на те літо не поїду в експедицію десь у алтайські гори. Коровою не хочу! Хочу випитувати надра землі, хочу володіти над природою, а не бути її елементом...

— Лахміття... — безапеляційно оцінив Тарас. — За ним мусиш одягти лахміття улесливости, підлабузництва, за-здности, захланности, поклонництва, брехні, чванливости, суеславства... Так спроста не поїдеш...

— Попрацюю над собою й візьму без улещування, — уперлася Килина.

— До праці ще треба булави та голови...

— Диви, який метелик над тобою літає... — скричала Неля.

— Ну, а ти, Нелю, хотіла б бути ©цим метеликом? Скажімо, не цим, а таким із золотистофіялковими й зеленкуватими крильцями...

— Щоб мене натикали шпильками на картон і дивилися на мою мертву вроду? Ні, не хочу... — запротестувала Неля.

— А по-моєму, вони краще за нас знають сенс життя, — провадив свою, йому одному ясну думку, Тарас, стежучи за метеликом.

— Гм...

— Філософія амеби...

— Хоч би... Чим ти, Кирино, вартніша за амебу? Недовго було й до сварки.

Та посваритися їм не дала пісня.

Десь далеко тонкою луною котилася поліська пісня жури. Не самі вони тут, в храмі природи. Він ожив по-людському, став тямний, явилася душа лісу. Замріяна, спрагла далекого й недосяжного жура.

— Гайда, хлопці, по конях! — спам'ятався перший Тарас.

II.

— Де ж твої підсочки? — питалася Неля в Килини.

— Зажди трохи, будуть! — впевнено казала Килина, хоч у душі трохи потерпала. Ануж, так ітимуть цілий день

і ніч та й не побачать ніде живої душі. Тільки хтось співатиме цю журу, — може сам ліс?

— Проте ж, як гарно літо проживемо! Цілий день у лісі. Тарас буде тільки підсікувати сосни, а ми тільки ходитимемо позаду й збиратимемо живицю. Грошей заробимо цілу купу. Молоко попиватимемо. А в вільний час порозлягаємося в лісі й читатимемо... Ще краще, як у санаторії... Бо надокучить же цілий день нічого не робити...

Книжок вони, всі троє передбачливо понабирали стільки, що аж угиналися під їх тягарем.

Ба так і в місті Килина малювала їм цю казкову перспективу. Це був пекельно-геніяльний плян, — поїхати в ліс на ціле літо на підсочний промисел, заробити грошей, подихати сосною, напиться молока досхочу — ще й привезти із собою натуральні документи, що пролетарський студент працював ціле літо промисловим робітником.

Плян цей виник у Килини як закінчилися іспити. Було дуже чудно почувати себе зорсім вільною людиною, трохи порожньою після вчорашніх напружень. Так, наче ти відірвався від землі й перестав діяти закон Тяжіння. Роби, що хочеш, — а воно нічого не хочеться. Інерція напруження, заклопотаности "хвостами", робочої звички ще діє. Неможливо й так без діла сидіти, але й літери найлегшої книжки не лізуть в голову. І чудове літо манить тебе своїми розкошами.

Студенти розїзджалися.

Одні їхали додому, другі в екскурсію, треті — із старших курсів — на виробничу практику, четверті не мали куди їхати, як от Неля, п'яті не хотіли їхати з їм одним відомих міркувань.

Килина, наприклад, не може в своє село повернутися, бо зараз хтось донесе, що вона має зв'язки з батьком-куркулем і тоді — прощай, інституте! І так усе на волоску тримається, комісія перевірки соціального складу студентів вже не перший раз наміряється її викидати, та вона всякими правдами й неправдами діставала досі потрібні документи.

Також і Тарас із приблизно подібних міркувань не поспішав додому, але попри це він твердо й щиро вирішив здобути собі пролетарську ідеологію. Без неї закриті брами в літературу.

Але він не мав куди їхати.

Під цей настрій і зустрілися вони з Килиною в подвір'ї Кубуча, під крилатими липами, при вході в дзвіницю — браму колишнього Золотоверхого монастиря.

— Нікуди не їдеш? Що? То їдьмо з нами!

— З ким це, з вами?

— Я й Неля думаємо махнути на підсочки...

— І Неля? На які підсочки? Розкажи! Де ти про них чула?

— Та вже як я кажу, то знаю! Житимемо краще, як у санаторії, книжки читатимемо, ти тільки будеш підсікати сосни, а ми тільки ходитимемо та збиратимемо живицю...

І Килина в яскравих барвах почала розвивати свій ге-ніяльний плян.

— То коли ж ви їдете? — вхопився руками й ногами Тарас за цю блискучу ідею.

— Узавтра пароплавом. Козаків-нетязі недовго збиратися. Хібащо могло б спинити його, — нема грошей на квиток до пароплаву, одного карбованця. Але козак не без долі. Ішов позичати до Танцюри, а по дорозі на тротуарі знайшов аж п'ять карбованців. Щасливий знак, буде удача!

III.

Уранці вже стояли на палубі й дивилися на своє місто, як воно відпливає й затається ранковими сизими димками. Воно віддалялося — кучеряві сади горбів і

схилів, вежі, високі будинки, бані й шпилі знесених до неба церков, чи пак, антирелігійних музеїв.

— Трохи шкода, — каже Неля, — що ми тепер їдемо.

Вони саме увійшли в смак екскурсій по старовинних історичних місцях. Бо то як пройдеш по двох-трьох вулицях та зайдеш у театр, чи міський сад, — це ще не каже, що ти знаєш своє місто.

Треба постояти на тих пагорбах, де були колись княжі gridниці, храми й майстерні з похованим там секретом невмирущих емалів, потовктися там, де були вали найпершого міста, уявити собі ті історичні ворота з церковцею на поверсі, пройти тими площами, де були колись невідьничі ринки, де збиралися віча. Треба прогулятися по кривих і закручених вуличках, узвозах з історичними назвами, оброслих легендами. Треба власними очима глянути на зразки українського барокко — Мазепинську церкву, бо кажуть, що її мають знести... Рукою провести по старовинних мурах, ступнути вниз на урослий у землю східець сивого віком собору...

Новими очима подивитися на університет, уявити його не в прямокутнику вулиць, а серед звичайнісінького поля. Бо цих вулиць струнких, з розгоном у далечінь, десь у поля й ліси, — не було зовсім. Там, де кипить життя, сяють вітрини, — уявити собі позаміське звалище. Д та центральна магістралю, що ділить місто на дві половини, — ще на початку минулого століття була просто собі відлюдним яром, де ставили перевесиці на птиць та стояло зо два млини. А за ним — непрохідні нетрі, тепер людні вулиці...

Треба знати, що кожна п'ядь цієї землі — шматок історії. Тоді встає прекрасний і багатогранний образ твого міста, яке ти, їаз спізнавши, не забудеш ніколи і носитимеш у своєму серці, як святиню.

І тепер на палубі вони любуються вже не просто поверховою красою міста, що височиться над розстеленою по другий бік ріки лугами, низинами й пісками. Його душа вже стала й їхньою.

За те Тарас і Нелю любив, що вона така невтомно-чутлива до кожної нової ризи, яка вплітається в їх спізнавання міста.

Але, їйбогу, Тарас не знає, чи він закоханий у неї, чи ні! От як колись він у педшколі втелюючись був у одне химеристе й вітрогонне створіння, то ходив, як очманілий. Нічого йому на думку не йшло, тільки милуваннячко та цілуваннячко... Чогось не було часу на розмови, та й не було чого говорити. Та й створіння те вітрогонне нічим не цікавилось, крім того, щоб гарно вбратися та когось зако-кетувати. Поза тим, — лялька лялькою!

Тарасова душа хотіла чогось іншого, і він скоро охолов.

А от тут, — здається, з Килиною й Нелею однаково вони товаришують. Нема між ними трьома різниці, всі теми їм однаково відкриті, включно до Форелівських премудростей.

Але от із Килиною збіжиться десь на коридорі, на вулиці, чи й до іспиту разом готуються, чи вертаються потомлені з екскурсії, — то нічого такого не діється, а як із

Нелею — світ ширшає, кращає, повнішає.

Неля, мабуть, не відчуває, не знає тоТо. Вона така довірлива й товариська, що, як мабуть Килині, так і Тарасові розказує все, що на душі має...

IV.

Господиня їхньої клуні ніяк не могла добрати, чий полюбовник оцей високий парубок із густими чорними бровами, — широкої чи тоненької, — а тому вона казала до Килини, або до Нелі: "Ваш полюбовник".

Дівчата не протестували. Вони скидали й це до загальної купи чудного, якого вони ще не освоїли.

Якась жура, тиха й задумлива, бродила по цих просіках, поміж жовтими житами, обгородженими низенькими лісками. Никала поіа самітними хатами, що бовваніли ген уприкінці житніх полів. Жовті городи, жовті піски велетенські несходимі борища і синє небо! Жовте і синє (без жодної політики), жовте і синє...

Це навіть не село, а розкидані по просіках межі лісом хатки, самотні оселі, загублені в жовто-синьому царстві Невідомо, звідки несеться задумлива, мрійна пісня поліської жури, невідомо, хто, де її співає, бо навіть вулиці в Лютежі нема, а наче співає її само повітря.

Ставало якось ніжнорадісно сумно, неначе цей сум пробивається в свідомість крізь товщу міцного сну.

Цю пісню може створити дух у високому польоті, в поетичному піднесенні...

І раптом, — зовсім десь близько, луна розносить грубу, з викрутасами, матірню московську лайку. Поліська луна доносить усі слова, аж сама червоніє.

Хто творив пісню? Хто творив матірню лайку?

Студенти спихали всі ці вражіння до одної купи й вечорами в клуні намагалися порозпихати, — що до чого.

Неля була певна, що лютежани, це — аморальні, без-моральні, неморальні, розбещені, огидні, зіпсуті, неохайні душею й тілом, безсоромні, паскудні люди.

Килина розносила в пух і прах московську культуру. От із чим вона приходить з русифікованого міста до українського села! Та ще й такого поетичного, як Лютеж.

Це, видно, найяскравіше з неї, якщо найшвидше за все прищеплюється. Емблема! А що ж, не так? Їхня Рогізна в сто разів далі і в тисячу разів культурніша. Хвалити Бога, не ходять щодня по науку до змосковленого міста, а живуть своїм розумом, своїми звичаями, із своїми дідьками, катами й ковінками...

Тарас присягався, що їхня господиня — живе вад ч[^]сів дорюрикових, що вона злісно ухилилася від Володими-рового хрещення і в Дніпро не пішла разом з усіма віруючими християнами, хоч тут воно й поблизу. Ярослав Мудрий її зустрічав тут у своїх князівських пущах і мав її, безперечно, за архаїчний анахронізм, бо не вніс уже її найсвятіших законів і приписів до "Руської правди". Так, наприклад, у "Руській правді", оснований на звичаях свого часу, він зігнував її агрономічний захід боротьби з градом, хоч сам не раз бачив, як вона виносить мерщій кочерги й лопати та спиняє град навроченням...

Нечистої сили кругом неї юрмилося, шейкалося, вешталось роями і вона на кожному кроці відганяла й розганяла її нашіптуваннями, закляттями, вроками, а то просто мітлою та віником.

А що крою одежі вона уперто, принципово не міняє з часів смердів, то це факт.

— Ну, не клебай! Он і Ярославни ходили в таких виложистих, круглих комірах і в таких жупанах, та й гетьманші... — заступилася Килина.

— За це не скажу... — поступився Тарас. — Може ті пані були народниці-демократки?

— Еге, може ще скажеш — члени комуністичної партії?

— У всякім разі, наша смердиха щось занадто нас експлуатує, — жалібно сказала Неля.

— Куди радянська влада дивиться? Вношу пропозицію позбавити її права голосу!

Вони на неї сердилися.

Мітичних підсочок, от уже кілька днів вони тут, ніде не чути й не видно. Адміністрація лісництва не підхопила ентузіазму робочої маси й, здвигаючи плечима, роз'яснила що ні сном, ні духом не винна в розповсюдженні таких чуток. Де Килина їх чула?

Килина не признавалася.

Розтанули в блакитному повітрі мрії про аркадське життя у лісі, ніби в санаторію, з приємними розвагами. Смердиха-господиня, яка пустила їх ночувати в клуню, зміркувала на третій день, що нічого їм байдики бити, хай беруться до роботи. Тарасові дала в руки сокиру, щоб рубав дрова, а дівчатам по сапі й послала на просіку підгортати картоплю.

— Знаєте що! — відкрила якимось увечері Килина велику істину. — Наша господиня — експлуататорка і куркулька, використовує батрацьку працю задармо. Ми сьогодні цілий день, як каторжні, працювали, а вона каже: "Наша одна дівка до обіду сполола б усе, а ви вдвох за день і третини не зробили!"

— Дасть якоїсь юшки посьорбати й хоче, щоб ми працювали як коні! — тоненько поскаржилася Неля.

Бідні дівчата, виснажені за зиму недоїданням і школою, виглядали таки справді, як здохлиці. Вони, відзвичаєні від фізичної праці, зголоднілі й зморені, мріяли про молоко, а їм давали... по склянці кисляку. Як тут не заговорити революційній свідомості?

— А ви знаєте, — таємничо сказав раз Тарас. — Вона — відьма! Мені сьогодні таке видіння було. Рубаю я дрова, забувся за все, аж бачу — наша господиня верхи на помелі їде й кругом неї танцює, аж роїться, нечиста сила. А навкруги блакитний ліс, зелене небо й...

— Еге-ге, Тарасе! То тобі, брате, галюцинація була, — озвалася Килина з свого кутка. — В тебе недокрів'я розвивається...

І сама себе перебила:

— Е, біс його бери! — Килина десь у пільмі напевно рішучо стріпнула своїм рівним, коротким волоссям. — А їйбо, йдіть до мене в батраки, я вас вволю молоком напою.

Рушаймо взавтра до Рогізної!

— Або на торфові розробки, — запропонував із свого кутка Тарас.

Здобування пролетарської ідеології відбувалося ударним темпом. Спізнавши долю й світогляд сільсько-господарського батрака, вони вже відчували, що їм нічого тут робити. Аркадія, заправлена "акридами й диким медом" із кисляком, видалася зблизька не такою вже дуже привабливою, вона потребувала масла, вареників із вишнями у сметані і жирного борщу із свининою.

Кар'єра сільсько-господарських батраків, проте, закінчилася швидше, ніж вони гадали.

Одного вечора посідали вони вечеряти на ґанку. Якраз заходило сонце, мукали корови, сосни палали золотом... Прилинали якісь холодні хвилі з лісової гушавини, що обступила садибу. Звідкілясь линула тужлива й щаслива мелодія Полісся. Дуже гарно було. Вже й сутінки закрадалися, а вони вс^е сиділи та вечеряли, — розповідали, сміялися... Так дуже гарно було...

Тут їх заскочила господиня. Вона, ні сіло, ні пало, почала їх всіяко лаяти. Спочатку ніхто з них не розумів, за що. Чи за те, що задармо в клуні живуть, чи за те, що погано працюють, чи за те, що вдвох одного кохуваника мають, чи за те... що вечеряють на дворі по заході сонця? Видимо-невидимо нечистої сили збирають вони коло її хати, на ніч вся в хату полетить.

Вона недвозначно проганяла їх із двору і то нехайно. Щоб і духу їх тут не було узавтра вранці!

Вдосвіта вийшли вигнанці з Лютежа, так і не довідавшись, в чім була їх провина. Після довгих і всебічних аналізів та дебатів вони одностайно зійшлися на думці: за те розгнівалася на них господиня, що їли на дворі після заходу сонця. Переступили законодавство неписаної "Пра-руської правди*.

V.

Він завжди жив у атмосфері самотності. Це був звичайний стан Тарасової душі навіть тоді, коли був серед товариства. Дуже й дуже рідко виходив з цього окреслення, в великі свята щирого й нефальшивого звучання душ.

Але то, звичайно, була плідна самотність, повна внутрішнім життям, — чужа присутність там заважала.

Теперішня самотність тут, на підозрілої чистоти простирані, в районівій лікарні — була жахлива.

Тарас почував себе забутим, закинутим, нікому непотрібним. Нема коло нього нікого. Сам. Нелі й Килини також нема.

Вони тоді втрьох прийшли з Лютежа найматися на найближчі торф'яні розробки. І вже були всі троє найнялися, та треба було перейти медичний огляд. Лікарі забракували Нелю за кволий фізичний стан і її не прийняли.

Це остаточно вплинуло на Килину.

— Кат його бери, їдьмо, Нелю, до мене! Хоч молока нап'єшся "від пуза". То, що я з батьком погиркалася... та не хотіла їхати. Але нічого, хай вибачає... та тішиться.

В Килини, щоб вона не робила, виходило так, наче іншого, кращого не можна нічого й вигадати, а те, що вона вигадала — геніяльне. Підсочки? Геніяльно! Глузувати, іронізувати з "підсочок" почала тепер лише вона одна, а вже після неї можна було й ще комусь докинути слово. Додому? Неля й не сміла опиратися, бо це було геніяльно. Втім, обережна Килина навіть не казала справжньої причини свого нехтування батьківським домом.

Зостався Тарас сам. Тепер він робітник, руки в нього за три дні вже погрубішали, взялися виразками, робота була важка, а треба було виганяти норму. Але Тарас не відставав від інших, він працював із смаком морального вдоволення. Вже краще буде сам, так легше буде від Нелі відгородитися, від тої підступної дружби, що кінчається поразкою кохання.

Та не довго працював він. Рівно через два тижні, як розстався із дівчатами, він, по роботі скупавшись, відчув повну безсилість, жар, знеохоту, важкі руки й ноги, — одним словом, недуга за день зборола його. На медичному пункті виявили в нього за давнього плеврит із додачею ще чогось недоброго.

І от він лежить тут, нікому непотрібний, ніхто на нього не звертає уваги. Лежиш собі, вмираєш — ну, і вмирай! І нікому в цілому світі непотрібний. Навіть і собі.

Знесилений безпросвітнім голодуванням, з анемічним світовідчуванням, він лежить на ліжку, на жовтому простиралі, якого для нього, здається, навіть не міняли після попереднього хворого, і дивиться на підозрілі цяточки.

Він почував не тільки фізичний занепад, але й духовий — отаку байдужність до всього, небажання ворухнутися, — неси́лу. Наче все заволоклося якимось сірим невиразним туманом.

Почуття всі притупилися. Було байдуже, — їсти, чи не їсти, ставлять термометр, чи не ставлять. Байдуже, що все лікування й дієта тут у лікарні полягали в перевірці температури та пляшці молока на цілий день.

Так... Як це він втрапив сюди, в районну лікарню?

Із торф'яних розробок його привезено сюди на якомусь драбиняку. Може це його остання дорога? Він не відчуває ні радості, ні печалі.

Він думав про себе, як про когось іншого. І не було жалко. Скільки насіння сіється, а скільки то з нього могутніх дубів виростає... Він — те насіння, що зійшло й зразу захиріло. Ну, й що ж, шкода йому тих безвісно захирілих насінний, коли вони — щось таке, що не він? Ні! І що за могутній дуб міг би вирости з нього, як він не вміє сам собі ладу дати? Хотів словом завоювати собі право на життя, а слово його звуку не дає.

Він не співзвучний епосі.

Це несподіване відкриття було для Тараса справжнім смертним вироком, може навіть більшим струсом, ніж недуга, ніж Неліні недавні признавання. Бо нічого більшого в житті не хотілося йому, як бути співзвучним жовтневій революції, боротися за обіцяний нею кращий соціальний устрій, працювати каменярем на побудові його.

І от кожен знає, як це робиться, а він не знає. У нього не виходить. Всі інші знаходять собі якесь місце в житті, а він... на два тижні став робітником — і вже

звалився.

А й коли б не звалився... По правді сказати, — хотів би він із теперішньої своєї життєвої практики взяти сюжет, написати щось, хай би Липовецький видрукував, — на сором свій, Тарас нічого цікавого навколо себе не бачив, не знаходив. Одноманітне, нецікаве, убоге й важке життя, неофіційні заздрощі, нарікання, офіційно багато тріскучих газетних фраз" — та й годі. Знову Борис песимістом назве.

Ну, а про інше, своє писати, — кому, якому Липовець-кому цікаво?

То як Тарас не може стати мистцем, — нема й жалю! Нехай і Неля не любить, — не має це вже ніякого значення. Дорога йому в небуття. Нема чого небо коптити, такому виходцеві з куркульського середовища.

І все ж, вибуваючи з життя, захотілося написати йому до Нелі листа.

VI.

"Ніжна прозолоть мого життя!

Ти колись назвала мене песимістом. Так, я є страшний песиміст. Здається, всі основи моєї душі проіржавлені цією страшною хворобою, хоч я колись був не такий і хоч росту з кореня, де не знали цієї роз'їдаючої декадентської немочі згасаючого духа.

Я знаю, що в епоху піднесення й розквіту всіх творчих сил, мені нема місця в житті і за це життя я й не чіпляюся. Що мене жде, як я не вмію радіти?

І я не знаю, чи я сам такий, чи десь у ембріоні закладене в мені спадкове розбуялося в душі тепер, — чи то тому я такий, що належу до "соціально й класово ворожої породи" і не маю прав пролетарських? А от ти, Нелю, цього не відчуваєш, правда? Хотів би я секрет знати, бо ми хоч і щирі все були й відверті, але скільки то недоговореного між нами залишилося. Що, якби не спинило щось людей до кінця уточнювати справжній стан речей, — що б то виходило?...

Я знаю? Може й ти, Нелю, не довірилася б мені одного вечора отам на просіці, як ми були удвох і дивилися на Чумацький шлях. Ти в своїй простодушності розповідала мені про життя свого серця і, сама не підозрюючи того, ранила смертельно мене.

Я з Кармалітою не дуже в близьких стосунках, — як з усіма, — але похваляю твій вибір. Він один із нас може найширший і бачить найдалше за нас усіх. В ньому є сила. І я тебе розумію. Бо я й сам такий, як ти.

Ти знаєш, що Серафим тебе не любить, любить іншу, — і все ж, ти не можеш засудити свого почуття, викинути його на смітник. Сумна любов, любов непомічена й непотрібна. Але серце так хоче. Такий і я.

Але які комічні ситуації викомбінує часом наше життя. Чи ти знаєш, Нелю, що я був на волосинку від одного признання тобі в ту хвилину, як ти мені сказала про свої почуття до Серафима. В мене з уст уже зривалося признання, що я кохаю тебе. І я тоді нічим не показав тобі цього. Тепер, коли я в стані самовідречення й байдужості до всього, я вже можу признатися.

Ти була і є ніжною прозолоттю, Що вплелася в моє похмуре життя. Від тебе йде до мене світ негасимий, зоряний. І чому б тій силі, яка керує нашими почуттями, не звернути твоїх поглядів на мене, чому Серафим не побачив тебе?

Легко й вільно мені з тобою, кохана, про все говорити, бо я знаю, що й ти в цьому нашому навпомацки просуванню по житті, як і я, побачиш і трагічне, й смішне.

Я так прагну цього нефальшованого, щирого й неза-сліпленого дрібними пристрастями людяного ставлення, яке знайшов у тобі, і яке прозолотило мені останні дні мого нікчемного й непотрібного життя..."

VII.

— Сюди! — відчинила двері, когось пропускаючи, санітарка.

Тарас знав, що до нього ніхто не прийде. Він писав прощального листа й не хотів навіть повертати важкої голови до дверей.

— Ти маєш совість? їдь по всьому світі, шукай його, хвилюйся, переживай!.. А він, як якийсь велике цабе, розлігся тут і лежить! — почув він сердитий, дивно знайомий голос.

Хто це? Невже до нього?

Тарас повертає важку голову й бачить... Хто це? Сестра? Оксана?

Але Оксана, як тільки загляділа його лице, раптом якось зіскочила з свого крику й почала тихесенько плакати. Нічого не казала вже й плакала.

Тарас раптом впірнув у інший, такий забутий, такий рідний світ. В дитинстві вони завжди билися, себто, Оксанка завжди лупила його. Тарасик був на дівчинку схожий, — тихий, боязкий, — а Оксанка була задерикувата, збитошна й непосидюща, як хлопчисько. Її вдома й прозвали хлопчуркою за те, що вона компанію водила тільки з хлопцями, біла їх, верховодила й навмисне задиралася, щоб устрияти в якусь бійку та вийти переможницею. Нічого вона в світі не боялася, тільки п'їтьми, мишей і тата.

Тепер це була вже заміжня жінка, мала хлопчика й розпадалася над ним. Від вдачі дитячих літ в ній лишилася хібащо владність. Але в цю хвилину вона її втратила.

Оксана дивилася на Тараса, Тарас на неї й обоє плакали.

Тарасові від цього всього, від того, що так несподівано побачив Оксану, та ще й в такій обстанові, раптом стало чогось шкода себе самого, такого, як він зараз є.

— Чом же ти ні слова про себе не напишеш? Мама там журяться, плачуть... щодня... — почала зовсім іншим голосом, з паузами, казати Оксана. — Мама щодня про тебе питають: "А що з ним? А як він? А де він?" Сні якісь такі погані сняться їм про тебе... Приїхав Костик — ми думали й ти приїдеш. А як розказав вш про твоє бідування, — мама зібрали мене й послали по тебе...

Тарас мов цілющу воду пив, слухаючи ці слова, й йому ще більше хотілося ридати.

Так хтось про нього думає? Журиться, плаче? Не забули про нього?

— Тато маму заїдають, — нащо тебе пустили, — розповідала далі Оксана.

— Мама винні?

— То ти пустив, ти їх у науку пхаєш, — кажуть мама... Чом же ти ніколи не написав?

— Я писав, — виправдувався Тарас і почував себе винним, бо справді згорда щось разів зо два за зиму написав до свого куркульського дому: "Живий, здоровий, нема про що писати..." Він знайшов собі новий пролетарський дім і горнувся до нього. А тепер,

як йому горе... Хто про нього журиться? Мама... тато...

— Хіба Кость у Дрижиполі?

— Еге! Але він щось уже знов із старим Нечіпаєм не мириться, мабуть довго не всидить.

— А як же ти знала, що я тут? — у тому ж дивному, щасливому розслабленні питав Тарас.

— Обшукала! І в кубучі вашому була, і в тому селі, що в лісі, як воно там... Добра була морока з тобою, — але вже зовсім не сердито казала Оксана, відчуючи, що та півникувата, задьориста, різко-войовнича маніра їх дитячих наскакувань минула з дитинством разом, а тепер настав час говорити тепліше, м'ягше, з приязню й взаємоповагою в тоні.

— Ну, вдягайся, збирайся, а я піду тебе виписувати, — загадала, нарешті, Оксана.

— Куди збиратися? — здивувався Тарас.

— До Дрижиполя поїдемо! А то ж куди! — також здивувалася Оксана.

— О! — спромігся тільки сказати Тарас.

7. ДРІБНОБУРЖУАЗНА СТИХІЯ

I.

З крижаної сльоти самотности Тарас потрапив у теплу купіль родинної турботи, наскрізь пронизану запашним духом материного піклування.

Зовні його й не видно було, бо мама, завжди, скільки її знав Тарас, соромилася виявів ніжності й далеко її в собі ховала. Але ця, нерозвезена назовні ніжність так тепло відчувалася, і, здається, повітря було напоєне нею. Незримо стояла в хаті, виступала з кутків, коли все затихало й Тарас залишався сам.

Це ж коли б не мама, коли б не її ясновидюще почуття, що з ним лихо, — помирав би десь там, серед чужих людей.

Інколи Тарасові здавалося, що він вернувся до дитинства. Так вовтузилися з ним і тоді, вирятовуючи від різних легеневих хвороб.

— А, Господи, яке страшне зробилося! — чув він у напівдрімоті ніби тітчині Христині слова. — Одні тільки брови й zostалися. Чого це він такий став?

— А допитайтеся в нього, як він там жив! Нічого не каже, — відповідала мама.

Річ у тому, що мама сама не питала ніколи. фона з якоїсь делікатносте обходила ці моменти, знаючи, що це розказується не в кожную хвилину.

Втім, він був занадто знеможений, щоб мати силу розказувати, або розпитувати.

Він лежав на тапчані у великій кімнаті й не міг поворухнути жодним членом, жодною думкою. Якась протрація налягла на нього. Несамовите напруження, моральне й фізичне, оцих двох шалених зим неначе затруїли нерухомістю його істоту й він поволеньки-поволі її видихував. Він почував цю втому фізично, а найліпшим станом було йому оце змертвіле, задерев'яніле лежання, здавалось би, таке неприродне для молодого хлопця.

Так, за два роки він постарівся на багато-багато літ.

Він може цілими днями, місяцями лежати, як колода, не бажаючи нічого приймати

в свідомість, лише видихувати отруту безмежної втоми.

Дивувався, як міг він скласти всі іспити. Де сили бралися, де бралися відповіді професорам? Він же приходив на лекції голодний і не сприймав тупою головою нічого, що говорилося з катедри. Яким чином воно увійшло йому в розум? Ось тепер все він має, а не має сили не то що до книги взятися, а й поворухнутися.

Після напруг настала всевладна прострація. Вона спопелила його зовсім. Як крізь сітку, просочувалися зовні новини, події, але мозок відмовлявся давати їм оцінку, складав десь у таємні комори спогадів.

Надмірна любов і цікавість до "Его" здавалися йому також недоречними, нічим не виправданими. Адже ж ми звикли чути й думати байдуже про когось, — чому ж і не про себе?

Навіть спогад про Нелю не був болючий, а ніжно-сяючий... Листа того він ще з дороги послав.

Байдуже було й те, що вдома діялося. Брата Федька викинули з піонерів, бо батько — нетрудовий елемент.

Одної давньої звички він не змінив. На тапчані завжди лежала бараниця, нею вкривали ноги, як їхали куди зимою. Цю бараницю, як і колись, він скидав і всі хатні знали, що Тарас не любить на м'якому спати. Йому подобалося, що муляли тверді дошки. Здавалося, — їде кудись далеко у вагоні й спить на горішній полиці.

Щоб не сміялися з нього, він не розкривав другої, глибшої причини такого свого дивацтва.

Але хіба він не вгадав ще давно, що виросте й не м'яка буде його життєва путь — треба звикати до твердого тапчана змалку. Так робили грецькі стоїки, обмежували свої потреби до мінімуму.

От на цьому твердому тапчані без бараниці лежав він цілими днями, пропускаючи лише на перший поріг свідомості щось зовні. Десь далеко бренів золотий сум, як лютежський ліс, пронизаний сонцем, але на поріг свідомості Тарас не хотів його пускати.

Лише як приходила татова сестра, тітка Христя, сідала десь на стільчику й починала свою немудру розмову з мамою, — він позбувався своєї заціпенілої, мов купався. Власне, в суть розмови й не вслухався, бо з дитинства знав її. Хатні клопоти, город, " гарних людей було в церкві*", "хліб не вдався". Тітка звітувала за той день-два, що не приходила, сумлінно, з відповідними інтонаціями — добродушними й вдавано сердитими. А Тарас хотів уловити, — чому така запашна ця її втихомирююча, цілюща розмова?

Монолог тітки Христі завжди був сумбурний, поплутаний. Він наполовину складався з коротких півфраз, незначущих слів.

— Сідайте з нами обідати! — каже тато.

— Я їсти то не, а водички вип'ю.

— Це якби чарка, то й з'їлося б...

— Нима, нима! Позьикали до чарки, — сміхотливо бурчить вона, показуючи щербатого зуба. — Нихай-но! колись принесу, як звару. Оце була на городі, — геть

чисто баклажани щось позривало. Як ще такі котро зеленіші, то бай-дужеї а червоних нима й званія... А я оце чогось заслабла, та кажу дівчатам: "Геть про мене, що хоче тут робіт, а я ляжу на печі, та й буду лежати..." То чогось, їйбо, не можна влежати, такої все роботи... Ішла оце сюди веле-повеле... А ти, Насте, кажу, пішла б до... Може б там якої фантини набрала... Бо, їйбо, нема чогось чим голову закутати. "Та й чого я там буду? Не бачила!" — Ну, ну! Не можна так! А. безголов'я з таким чоловіком!.. А сама думаю: "Може й впрем? В добрий час сказати, а в лихий помовчата..." То ж воно зпотанову так ведеться...

Тітчина розмова з усякими "та й отаке-о", "я вам кажу*... — дзюрчить так, що середина може бути кінцем, а кінець початком. З розмови було ясно: людина не має задніх думок, сухости розрахунку, — вона викладає все дочиста, а ви там уже собі розбирайте що до чого...

Тарасове вухо тільки реєструє ці особливості тітчиного лексикону, а коли б його запитали, про що йде мова — не переказав би.

Але слухати її було для нього — немов би відпочивати від своєї протрації.

Нехай там собі хто що хоче каже, він у тітці бачить різьблений образ української сільської жінки. Це — сільська проста баба, яких мільйони на нашій землі. До них звикли ставитися зневажливо,"— "якась сільська баба!" О! Мудрість, мир і простота сільської, щирої, безкорисної, доброї баби! Скільки чарів тепла й радости приносиш ти в цім злобнім і користолюбнім світі!

II.

Галя виросла, стала вже стрункою, дорослою дівчиною. Федько також витягнувся. Хистом, ростом і віком найбільш за всіх підходив до ролі піонервожатого в школі, але його усунули вчителі, бо був з нетрудової сім'ї. Федько це дуже тяжко переживав.

Галя працювала кур'єром у суді й так, як колись Тарас, як колись Оксана, до першої години пропадала на посиденьках разом із іншими поклонниками дрижипільських місячних ночей.

Тарас не звик бачити їх такими великими й були вони наче трохи чужі йому, мусів з ними наново знайомитися.

І тато змінився. Постарівся" насупився наче. Зникла вже десь гармонія. Скрипка висіла на стіні без діла, але в тата з'явилася нова пристрасть. А може вернулася стара, з дитячих літ?

Він удосвіта вставав і стругав, видовбував з бузини сопілки. Потім походить, походить — береться одну за одною пробувати на звук.

Через ці сопілки часто заходили смішні сварки між татом і мамою. Мама вважала, що тепер не такий час, щоб бавитися із таким "чортзна чим".

— О, вже знов за дудки взявся! Може вони в нього похрипли, пробує кожну...

А тато сердито чмихав і мов не чуючи, провадив своє.

— Іди собі, йди від мене, бо вже мені чогось аж недобре від твоїх дудок...

— Чого там дзявкаєш! Роби собі своє, як робиш... — згорда обізветься тато й пробує далі кожну, "чи не похриплим..

Чиста, наївна мелодія виходить зпід його пальців. Всі ті звичайні, "родинні" пісеньки, Що їх чув Тарас від старших за чаркою, що співав сам, — виходили з сопілки якісь ви-тонченіші, ушляхетнені. З майстерністю обточував їх тато, надаючи одній пісні безмежної мрійности, неозорности синюватого степу... У тім степу бачиш діда, опертого на гірлигу, чуєш пахощі тирси, татарського зілля й материнки.

— Це — дойна, пояснював тато своєму слухачеві, Тарасові. — Чабанська.

Друга — також мрійна, але нагадувала чомусь Лютеж, Нелю і той особливий золотий сум, як сонце, заплутане поміж дрімучим сосновим похмурим лісом. Чи одержала вона його листа? І нащо він його послав? Якби тепер, — не послав би вже...

— Це — поліська, — казав мов до себе, батько, бо вони ще не звикли так удвох розмовляти собі, мов двоє дорослих. Тарас ще не одвик ніби боятися батька, а батько не звик, щоб хто серйозно ставився до його мистецтва.

І враз із тужливої повстає безжурна, задьориста, легковажна мелодія. За чаркою в баби Горпини ця пісня виходить якась розгойдана, тягуча. Тепер — струнка й легка.

— Це — чумацька, — каже батько, ніби Тарас не знає. Цих чумацьких пісень, ніби одної мелодії, але то гультяйських, то повитих сумом, було в нього безліч.

— Діди наші всі були чумаками. Дід мій, разом із Кон-дрою Олевським ходили все життя по сіль до Криму. І дід твій покійний чумакував замолоду.

Тарас не раз чував це від самого діда Яриня. Тато говорить, мов сам собі пригадує, а може, щоб Тарас не забував цього.

Мов із чарівної палички, витягав пісні — чумацькі, весільні, вуличні... До кожної щось скупко додавав. Він у ці хвилини позбувався своєї похнюпленої мовчазности й обізлености, особливо тоді, як мережив метелицю. Вона оживала йому перед очима така, як була в дитинстві.

— Тепер уже це вивелося. А як я ще малим був... Позбираються на вулиці хлопці, дівчата, вистрояться в два ряди й танцюють одні до одних... — каже він і неслухняна насмішка пробивається, як давно колись, на виду.

Але варто було нагадати чимось про теперішнє, сучасне, як він згортався, затвердав і бовкав:

— Злодії! Грабіжники!

Мовчки натягав шапку на вуха, насуплювався й чмихав.

Власне, тато "грався" з сопілками, як казала мама, тому, що не було йому до чого рук прикласти. Книгарні вже давно не було, захиріла вона, коли він пішов на війну. Як революція настала — вже не було нічого. Поле, по-давньому, віддавав з половини, в хаті, що купили перед війною була тепер пекарня, а по другім боці — кіно. Її вже давно націоналізував Дмитро Степанський. То що татові було робити?

Був у нього приятель, Оверко-п'яничка, вони вдвох десь ходили по якихось "оказіях". "Оказії" часто й удома траплялися, — баба Горпина з тіткою Христею, чи дядько Ан-дронік приносили пляшку "первака" й тато обзивався до мами:

— Давай-но там чогось закусити!

На столі з'являлися картопля, огірки, цибуля, — минулися колишні вжитки й

достатки. Але річ була не в тім, що стояло на столі. Річ у тім, що за столом сиділи гарні люди, що не переривалася ніякими подіями, ніякими світовими завірюхами, міцна нитка, яка в'язала це покоління із старшим, що так само колись збиралося до гурту, переплітало свою бесіду прислів'ями, приказками, спогадами про рід, що розгалужувався на півсела, — дідів, бабів, тіток, дядьків, — і все закріплювалося піснями.

— Заграйте-но, Меркурію! — просила товаришка татових юнацьких літ, баба Горпина, по-старосвітському вив'язана в зелену тернову квітчасту хустку, з незчисленними складками над чолом. — Отієї, що на місці не всидиш, як почувеш.

— О, він до цього торгу й пішки! — скептично відповідала за тата мама.

А за мить знову критикувала:

— Ця пісня вже на Смітнику валяється, кожна баба її курдибакає, — презирливо казала вона, щохвилини ладна осудити татові захоплення.

Тарасові все це було таке звичайне, знайоме. Здається, ніби ніколи не переступав він порога свого дому. Незначність, якась водоплинність розмов присипляла його, як колись. І він думав:

"Треба тікати! Дрібнобуржуазна стихія захльостує мене!

Тимчасом, він ще й з хати ні разу не виходив, був кволий.

Так само вранці, як колись, — ще снідали, засакакував Микита, татів брат. Він жив на тому самому хуторі, недалеко Дрижиполя, що йому збудував дід. Але вже мав тільки три гектари землі. Всі тридцять десятин, як і решту дідових дев'яносто, забрала революція ще за дідового життя. Дід помер, як і народився, — з мурґочкою, в злиднях. Другий брат, Андрій, жив на старому дідовому осідку, на Троянах.

Дядько Микита був такий самий солоденький, уклінний і до всіх ласкавенький. Він уже звик до нового становища й жив собі потихесеньку-помалесеньку, любив "по-панському" закинути якесь слівце.

Приходив, розказував про новини на хуторі.

Там уже всі порівняли. Хто мав сто десятин, хто п'ятдесят, хто двадцять, — у всіх відібрано. Було проведено землеустрій, дано було кожному трудовий наділ по гектару на душу, але не зважаючи, де чия була земля.

— Та й Антонові Рогізнякові, — розповідає дядько Микита, — щось не така земля припала, як він хотів, а його земля чогось у Медової опинилася.

Антін Рогізняк був давній приятель татів, вони ще парубкували разом. Пам'ятає Тарас — звали його "Аршин з шапкою". Цікаво!..

— Ото завівся він з Медовою за ту землю. Іду я раз на хутір до Андрія й чую — на весь хутір сварка зчинилася. Антін кулаками вимахує:

"Заждіть, заждіть, не танцюйте так! Ще прийде на вас!* А Медова:

"У мене є сини, то як попідростають, — я вам усім голови поскручую..."

Тато вражено хитає головою:

— Так бери гадюку та батогом! Одну й другого!

— Боже, що робиться! — зітхає мама. — Свої між собою колотяться...

Микита провадить далі:

— Кричить: "Геть буду з вас кишки випускати, де не зустріну"...

— Та й що тут дивуватися з голоти, як хазяї не можуть помиритися? Це щоб на хуторі таку сварку завели? Тьху! Ще й свати, родичі! — каже тато.

— А, нехай йому маму галакає! От, перевівся світ — журно додає мама.

Ні, не все, як було. Якесь нове життя Дрижипільщини вривається в Тарасову свідомість, він хоче те життя усвідомити, зрозуміти. То ж тут відбувається ота сама класова боротьба, що лежить у основі всього нашого суспільного життя і що її мають оспівати мистці повоєнної епохи. Скільки раз читав у газетах Тарас про наступ куркуля, про його опір соціалістичному будівництву. А цей дядько Микита якраз і є типовий куркуль, не такий, правда, як на плякатах показують — не товстопузий, не з кучмою волосся на голові і застромленою там соломинкою, не з обрізом, — а все ж, хитрий, не дурний і з жалями за своїми тридцятьма десятинами.

Тарас приглядався до дядька Микити.

IV.

Взагалі, Тарас до всього приглядається. До батька, до матері... Почуває страшну роздвоєність, неначе межі двох стільців сидить і не знає, який правдивий, на якого ж сісти.

Потроху, потроху розповідав він мамі, як жилося йому в світах. В такі хвилини мама була урочиста, строга, наче відбувалося таїнство. Тарас відчував її співпереживання з ним того всього, що розповідав він. Про холодні ночі в нетопленій і разу кімнаті, коли холод доходить до кісток...

— Там ти й простудився...

Про те, як крупу гречану лизав, бо не мав за що хліба купити...

— А, Боже мій! Чом же ти додому не їхав? Ту же хоч картоплі є доволі, — проривається мама.

— А, ви не розумієте! — сполохується Тарас і замовкає.

— Як тут чогось такі злидні весь час... Ану, такі часи настали, що нема де й копійки взяти. Не сплатиш одну подать, як уже й друга настає. Та все якийсь клопіт... То за одне, то за друге тягають...

Тарас завмер, мов у стійці.

Перед ним сиділа мати, вчителька й керівниця його перших кроків життя, мати, у справедливості і правдивості якої він свято вірив. До сього часу її слово, тонке чуття правди й огида брехнею, її життєва мудрість, взята не з освіти, а природня — були мірилом у всіх випадках.

І перед ним сиділа куркулька, яка, за законом теорії класової боротьби, що обіймає всі випадки життя людини — уперто, злісно державі ворожа. Газета щодня пише про опір, про наступ куркуля на соціалістичні елементи, про невтомного й заклятого ворога соціалізму, якого треба придушити.

Яка нісенітниця!

Мати спокійно розказувала:

— А скільки ми пережурилися, як батька заарештували!

— Як? Цього ж я не знаю! — скинувся Тарас.

— Хтось у кіні поскидав портрети Леніна й ще якихось там, порвав на шматки й на них наробив свійського. Та й до батька. "Це ти!" А батько якраз цю ніч у млині був і дома не ночував. То забрали й два тижні не випускали...

— Коли ж це було?

— А перед Різдвом. Щоб вона краще згоріла, ця хата, скільки через неї напасті!

— А не віддають? — обережно запитав Тарас.

Він знав, що батько ще давно підніс клопотання, щоб хату йому вернули.

— Віддадуть! Як рак свисне!

— А ви й не правте, забудьте, — порадив Тарас.

— Легко сказати! А з чогось же треба жити. Одна картопля в хаті, а то, хоч скрутись, нема чим душу закропити.. Нема й копійки, а щодня дай... Щоб усі ці податки оплатити, то треба корову добру продати, або троє свиний, а як нема, то ніхто тебе не питає...

— А земля? Чи вже нема, забрали?

— Ні, батько сам здав чотири десятини, бо вже не можна видолати, такі податки накладають.

— А все через ці хати. Якби їх не було, то які ж ми куркулі? — з прихованим докором казав Тарас, бо він часом сердився на них за це. — Наймитів не маємо, ні корови, ні коней, кілька десятин землі...

— Піди їм розкажи! — всміхнулася мама.

— А нащо татові було аж дві хаті? — не відчіплювався Тарас.

— Такий був час, що треба було мати... А от тепер без них і байдуже, тільки клопіт усе на голові чоловік має...

— Так, як дід. От, багатів, багатів, та й..*

— Та й умер, як старець...

Мама, проте, не втратила тонкого почуття смішного.

— Йде, бувало, дід через своє поле, а хлопчики-пастушки до нього кричать: "Діду буржую! Діду буржую! А шкода земельки, га?" "А не гоніть, бахурі, скотини на мою землю!.."

— Старий уже був дід...

— Ще й посидів у нетопленій лазні з цементовою підлогою. А за що? За те, що багато землі мав.

Тарас не знав і цього. То й дід скоштував дрижипіль-ської холодної?

— "За що ви мене посадили?" — "А нащо ти стільки землі собі купував?" — "То хіба я землю собі купував? То я тюрму собі купував!"

— Дід і там не відмовив собі сказати до прикладу. З татом не можна так говорити, як із мамою, посміятися з чогось, над чимось задуматися, безсторонньо висловити свою думку, скажімо прямо, більшовицьку. Батько взагалі не любив про все це теперішнє говорити, він, як заходить про щось мова в хаті, сердито буркає:

— Бандити! Грабіжники! Тільки й знають — чуже переводити!

І брався до своєї сопілки.

Батько — ясно виявлений куркуль, чужий його світоглядові. Вони з Тарасом наче на різних берегах стоять і розділені прірвою. Бо ніколи Тарас не спорідниться із махровою батьковою куркулициною. Добре, що батька общипали, може як переробиться його світогляд. Якби не був буржуем, то не мучився б стільки Тарас. А тепер сиди й думай кожен раз, що написати в анкеті на запитання: "заняття батьків до революції?"* Коршму мав?

Ну, добре, а тітка Христя? Сама вона, семеро дочок, троє синів, чоловік, — зранку до вечора запряжені в чорній мужицькій роботі. Не то що наймитів не мали, а самі на буряки до цукроварні ходять. Хто ж тітка Христя? Чому однаковий з його батьком світогляд має?

А баба Горпина? А дід Андронік? Це ж із таких складається Дрижиполе, всі їх відомі й забуті родичі.

— Ні, треба тікати! Дрібнобуржуазна стихія мене захльостує, — казав сам до себе.

Одного ранку дядько Микита прийшов чогось розгублений. Він посидів кілька хвилин мовчки й сказав:

— От, була мені тількищо оце зап'ята! І досі не можу розкумекати, до чого це він сказав...

— Хто?

— А отой комнезам Мачок, із тих злодіїв...

— А, то ледащо, — ствердив тато, ще не знаючи, що сказав Мачок.

Мак був членом президії незаможницького комітету в Дрижиполі, той самий Мак, що колись позбувся ока в чужій коморі.

— Зустрів він мене на полі, коло мого хутора, чогось там вештався... І завів розмову.

— Як хазяюєте? те та се...

Та от — кажу, — господарство за дванадцять лет во-зросло трохи.

— А далі як думаєте?

— Так, як усі... Якось проживемо на своєму полі...

— Яке там своє? Тепер совєцьке... — відказує він.

— Ну, то що? Я ж таки голос маю...

— А як копи заберуть, то тоді що?

— Е, то то копи!

— А ми так зробимо, що вас у село перепхаємо, а самі тут сядемо...

Подивився я на нього та й думаю: "Що тобі, бандитюро, казати?"

— Вже ж усю землю відібрали, — вам ще мало? А він, мов насміхається:

— Ми хуторі ваші рознесемо й вас повикурюємо звідси. Що ви на це?

— Та й як?

— А так, що недовго вам тут панувати... Заждіть-но трохи... Це вже в протоколі у нас записане...

Повернувся і пішов. Ні, ще раз обернувся і крикнув:

— Шкода, що ми вас тоді в сімнадцятому році не пови-душували. Ми ще до вас...

І показав мені кулака.

— ... повиганяємо звідси, щоб вас і духу тут не було. Микита запитливо дивився на брата, так наче він радився, — женитися, чи ні, купувати коні, чи...

— Чи ж він правду каже?

— П'яний! — переконано відповів тато.

— П'яний то п'яний, але що в тверезого на умі, те у п'яного на язиці.

— Та й як це — вигнати? — запитливо подивився тато, аж піднявши над очима окуляри на лоб, а це ще більше надавало йому здивованого виразу. — Хіба вони той хутір будували, що будуть виганяти?

Він подумав.

— У їхніх книжках сказано: "Хто не працює, той не їсть". А ці неможливі тільки й звикли лежати та на чуже рота роздзявляти.

— Недурно наші тато казали: "кому "на", а кому "дай"!"

— Ну, то віддали ж, що мали, а тепер і ми такі самі злидні. Тато ще й так казали: "Буржуй це — бережуй, а пролетарій це — пролітайло*. В нього все пролетить, — та й знов нема.

Микита ніяк не міг заспокоїтися. Поговорили про інше, а через хвилину він знов:

— Я ж таки голос маю... Хоч хазяйство трохи куркульське, але все ж таки...

Помовчав і знов:

— Та що воно за слово таке "куркуль"?

— Той, що має землю, — ото й куркуль.

— А чого ж робочий, що одержує по найвищому розряду, та не платить податку... А куркуль — приналог давай...

Дядько Микита так і пішов, — затурбований, збентежений.

А в батька була якась легка вдача. Сьогодні Оксана прийшла з новою, що на їх воротах висить список із заголовком: "Нетрудовий елемент містечка Дрижиполя, позбавлений права голосу*. А на першому місці — тато.

Батько сказав:

— Хай уже збиткуються!

Насунув ще глибше шапку на вуха, сопілку в кишеню, — та й почимчикував із Оверком на якусь "оказію".

VI.

Хоч Тарас сидів у хаті, власне, лежав непорушно на своїй тапчані, але соціальні процеси все більше й більше втягали його в свій крутіж. Вони вибором неслися на нього. Байдукий спочатку до всього, він якось раптом опинився в центрі цього виру, бо мусів сам із собою найперше все це втямити.

Мусів себе погодити або із своїм оточенням, або з диктатурою пролетаріату, яка дає йому змогу тепер учитися. І чи ці Земани, Кольобашки, Явдокими, про яких він щодня чує, с провідниками політики диктатури пролетаріату — чи вони просто "перевищують владу"?

В хатині так само стояла скриня, на якій він так пристрасно колись плакав

підлітком, питаючись: "Де правда? Де правда?" Тільки тоді змагалися між собою стяги полковницьких штабів петлюрівської й червоної армій, а тепер, — батьки, тітки, дядьки з якимись НОВИМИ СОЦІАЛЬНИМИ силами, яких покликала радянська влада до життя.

Як тут йому ставитися?

От приходить баба Горпина й скаржиться:

— Шарлота! З усього світу назбирається шантрапи! А й є їх тут, як собачого г....

Прийде й командує!

Вона просто з торгу.

— Побачив, що я винесла трохи буряків і капусти, й гавкає: "Хай дає куркуль, в нього хватить, он вона торгує на базарі..."

Баба Горпина реагує своєю добірною бабською лайкою:

— А, трясця мамі твоїй! То я не маю права свого продати, щоб купити собі сірників? То я куркулька, як винесу трохи буряків? Прийде шантрапа й панує тут. Вони то можуть собі добрі чоботи й костюми справляти...

Баба Горпина хазяювала все життя на трьох десятинах поля.

Ця дрібна скарга не проходить повз вуха Тарасові. Він вслухається далі.

— На сході якась малеча позбирається й... Вилізе Кольобашка з гопалкою, отой консомол, і вчить! На кому тепер світ стоїть? Бандит — і вчить...

— Хто на тому мужикові хоче, то й на ньому й їде, — говорить хтонебудь, часом і мама.

— Злодійське царство... — чмихає батько, який усе це слухав і досі мовчав.

Слухає Тарас ці антирадянські, антисемітські, куркульські, махровоконтрреволюційні розмови й думає: "Це ж по всій Україні у своїм колі, між собою, таку розмову почуєш. То виходить, — уся Україна є контрреволюційна?" А новини всілякі щодня прибувають.

— Он, розказують, у Марійці втопився чоловік у криниці. Ускочив з розгону, як прийшли по хліб...

Товариш татів, Андронік, що поновив десь на "оказіях" дружбу, закладену ще в хлоп'ячих літах, заходить і, не здоровкаючись, питає:

— Чули? Андрущенко, того, що держить Гамосеву дочку, взялися розкоркулювати. І слово придумали таке! Має чоловік три з половиною десятин землі, а вони наклали на нього тисячу карбованців ще й сто п'ятьдесят пудів хліба.

— Та й де ж він їх візьме?

— Бідний чоловік плаче: "Як нема!" А вони йому: "Нащо ти спас кіньми?"

Батько стверджує:

— А, коні в нього, як змії! Любився завжди чоловік у конях...

— Вони люблять, щоб усі коні були такі! — ледве ходили...

— Чорт їх маму знає! Самі ж вони люблять на баских конях проїхатися. А тобі не можна...

— Нехай уже збиткуються...

Батько останніми часами часто ці слова приказує. Він так виварився вже в цих скаргах і новинах, що не реагує інакше. Для нього ясно, що це — "зłodійська власть". Для Тараса ясно, що "соціалістичні елементи наступають на куркульню*". Але... але все ж... Як так, то й усі — куркульня: й тітка Христя, й баба Горпина... Ну, це вже смішно... Куркульня — до глибокої осені босі, а зимою в якихось шкарбанах. Нових чобіт Тарас із глибокого дитинства на них не бачив.

Андронік трохи виговорився, вилив своє обурення. Розмова сходить на інше.

— Оце я йшов полем, — гарні хліба ростуть...

Та чогось, якось і ця розмова невинна переходить у "антирадянську".

— Е, однаково чорти заберуть, — відповідає тато...

— Хай вони не діждуть...

— Заберуть! Земля государственна і хліб государствен-; ний...

— А, Господи! — зітхає Андронік. — Коли б воно не росло, як так...

— Нічого, ось хай-но запряжуть у ярмо...

— Е, довго ждати!

— Запряжуть! — запевняє тато.

— Та коли б уже посторонки легші для нас пустили, та хай уже запрягають, — сміється Андронік.

Тарасові все ж було забагато цього. Він ясно бачив себе й це оточення на різних берегах. Можливо, в одному таборі він із тим Кольобашкою, що так часто згадується про нього в хатніх розмовах. Сільський активіст-комсомолец, напевно молодий хлопець... Кожен раз, коли говорить про нього, то додають: "із гопалкою", — себто, з опалкою, портфелем.

— І цей уже взяв гопалку та ходить по місті, — насміхалися з нього.

— Це він таку здорову взяв, щоб усі бачили його.

Він був і до облігацій, і до хліба, й до розкуркулення, й до накладання кар усяких. Десять у якогось Ригора забирають город...

— Хто? — зараз питають.

— Та хто? Кольобашка, Задник і ще якісь там бандити.

— Коли б не що інше, то так би аж патинками ляпали...

— Ригор не дасть! Щоб у самому подвір'ї город та й віддати?

— Тільки не .поможе...

Цей Кольобашка був всюдисущий, видно вихованець Дмитра Степанського школи тутешніх комсомольців.

З Дмитром Тарас ще не бачився, хоч він і досі був тут секретарем районного партійного комітету. Цікаво, чи знає він про ці биття, примуси, самогубства? Може це все — "куркульська агітація"? А наївні й нехитрі Христі та Гор-пії передають її за чисту правду?

Тарас почував себе на другому березі й дивився на цей берег очима спостерегача, аж ніяк не співчуючи. Коли Дмитро позбавив батька права голосу, то й правильно зробив... Він наче догадується, як у хаті в них на радянську владу сичать. Відібрали

хату й зробили з неї громадський заклад? Дуже добре!

Та якесь таємниче дзичання бренило в його душі ось тут близько, поруч. А де ж ти взявся? А хто тобі передав найкращі риси душі, що надихують сенсом твоє життя? Хто передав тобі любов до краси української душі — пісні? Хто краще них усіх розуміє батька, як Тарас, бо мав таку саму пристрасть до книжок? Хто тут розумів цього мистця душею, заскорузлого від-того оточення, де впхнула його епоха? І як може Тарас відірватися від батька?

А мама також куркулька? З цими грубими, порепаними від ніколи непереробленої роботи руками? З цією тонкою задумливою душею, вирощеною під знаком хутірської тихої зірки?

Так що ж, він більше свій, чи більше чужий?

Тарас не знав. Он ті, кого йому треба вважати своїм табором, і не поцікавилися, як він помирав у лікарні. Може й померла десь якась кузка, — кому до того діло? А ці, — клясово-чужі, — розшукали його, огріли, оживили, клопочуться, пестять...

Ні, є більше, ніж оті грубі форми суспільних взаємин, що в них втискають нас...

Тарас — пролетарський студент. Мама його — куркулька, неписьменна баба. Але чого це вони з півслова розуміють одне одного?

— А справді, мамо, нащо були вам ці хати? — допитується вже которий раз Тарас, бо все йому хочеться й не зважається докорити їм за ту кривду, яку вчинили вони дітям своїм куркульством.

— Одна тільки слава, що хати! Як купували, то завжди в боргах сиділи. Та за Оксану щомісяця платили... Та цю ставили... Ніколи в кишені копійки не було... Працювали, запобігали, а прийшов якийсь чорт нетруджений і забрав...

— А чи не однаково, — з ними чи без них, коли нестатки?

— Я знаю? — задумалась мама. — Така була тоді мода. Всі за чимось гналися, один поперед другого. Той хоче багато, а той ще більше. Та й мусіла людина не відставати. А як на мене, то й непотрібне воно все було.

Мама зовсім, як Тарас, думає.

Власне, вона все життя не думала інакше" але чи її тут воля?

— Але така заведенція тоді була: одні робили, то мали, а хто не придбав нічого, то прогуляв гарно життя. Думалося — дітям краще зробити, а зробили гірше. Тепер ви — куркульські діти! Он Федька викинули із школи...

Ой, як Тарас на собі відчуває тягар цього слова! І як повернеться язик, щоб їм ще докорити?

От і не треба ніякої вищої школи, ніякої політграмоти, і не перешкодив мамин куркульський соціальний стан так легко погодитися з Тарасом. Нема ніякої стіни нерозуміння між ними. Мама все швидко сприймала й розуміла.

Так що ж, — він більше свій, чи більш чужий тут?

VII.

З тапчана підняв Тараса лист. Писала Неля. ^Добридень, любий Тарасе!

Насамперед, цікавить мене, чи ти ще живеш? Може я пишу на той світ?

Не гнівайся на мій жартівливий тон. Хоч ти й думаєш, що я непоправна оптимістка, але я дуже добре знаю той стан душі, в якому пишуться такі безпросвітні листи. Я сама вже не раз умирала й воскресала. Чи ти повіриш, Тарасе? Я вже раз труїлася. На мене часом нападає такий песимізм, що я не хочу жити.

З твоєї дописки я бачу, що ти захворів і сидиш тепер коло мами, тому я впевнена, що мій жартівливий початок листа тебе не образить.

Але без жартів приймай моє звернення "любий". У мене інакше не виходить, як думаю про тебе, хоч твоє признание було для мене несподіванкою. Мені здається, що наші почуття — як листи, вкладені в поплутані адресами конверти.

І саме тому, що твоє признание прийшло після мого, воно мені звучить особливо мило, зворушливо й гарно. Ти мені не став дальший, як тоді, коли ми говорили про С, а може навпаки. Отже, чи я тебе люблю?

Ні, бо якби не той щемляче-солодкий біль, що вплився в мою душу ось відколи, якби не туга за С, то я б сказала: так. Ти є щось інше, — з тобою легко, невимушено, вільно. Чи ти не знаєш чому я боялася до С. сказати слово? Чому я зв'язана при ньому й заморожена?

Отже, Тарасе, я б не хотіла, щоб ти від мене відкинувся тепер, щоб твоє ставлення до мене змінилося в якийсь бік. Бо ми б тоді не мали таких гарних взаємин, як тепер, коли я можу з щирим серцем написати тобі: любий Тарасе!

Відпиши мені за твоє здоров'я, бо коли не відпишеш, то я буду каятися за першу фразу мого листа.

Вітає тебе Килина, ми вже тепер краще працюємо, ніж у "куркульки-смердихи". За місяць ми вже думаємо вертати назад до міста. А ти?

Щиро вітаю тебе. Твоя вірна товаришка

Н е л я".

Тарас відписав їй, як вона просила. Докладно описав своє ледарське життя на тапчані, гідному стоїка, і ні слова не згадав про те, яке враження відпечаталося в нього на душі її листом.

Проте, лист цей вернув його до життя, протверезив якимось, наче старшим зробив.

Йому ясно. Неля не має такого самого містичного, божевільного й невисловленого почуття до нього, що задурманює, як трунок...

8. НАД РІЧКОЮ ТОРЧ

I.

— Вже клигаєш?

Тітка Христя перестріла Тараса на одному з роздоріж сел Дрижиполя. Він ішов униз з горба, а вона здому до містечка, що спиналося на пагорбку, оточене довкола селом.

— Куди дибаєш? На город?

— Еге...

— А мамка там?

— Геть усі там!

"Геть усі" означало — "вся сім'ям крім батька, який не знати коли вже на городі й був.

— А я оце йду на покупку... Зараз і назад. Це коли б Голяна навинулася... то й ми прийдемо, поможемо.

Тарас "подибав" далі.

Він наче вперше бачив це село, так його все дивувало. Горбкувате, вигинчасте, з ярками, проваллями, безконечними зеленими берегами у вербах... Кожен шлях у селі неминуче приводив до роздоріжжя на три шляхи, з якимось вигонцем посередині. Ніде нема нічого рівного, все оцей схвилюваний пейзаж, куди не кинеш оком.

Містечко, власне, стоїть на горбі, на розвилках між двома стародавніми ріками, а тепер зарослими вербами берегами. Зелені яри й городи, що сповзають до ярків, становлять різкий контраст до голого містечкового гетто, без жодної деревини.

В ярах між верболозами жибонять джерельця, струмки. Тільки весною в ці стародавні річища прибуває вода й вона впадає в ту річечку, що відділює Дрижиполе від Городищ.

До цієї річечки й прилягає їх город. Ось промине Тарас Ще два трикутники, "з трьома дорогами різно", все забираючи праворуч, і увійде просто в те подвір'я, де народився він, народився батько, тітка Христя, дід Яриней. Чи ще й досі на клуні той чорногуз гніздо мостить?

Дивне хвилювання охоплює Тараса. Дивне, бо по-новому встає перед ним предковічна стара бальківщина. Батько його тікав від неї, шукав чогось іншого, кращого. І він, мабуть, тікав би, а тепер, вернувшись, усе оновлено, учуднено бачить.

Він наче прийшов із XIII-го століття сюди, щоб подивитися, як же виглядає місто Торчеськ тепер у XX-му столітті. Його духовим очам являється те місто там нагорі, по той бік річки Торч, величає, увінчане верхами церков, із княжими ґридницями на шпилі. Чомусь любив ці місця сімсот років тому князь Мстислав Удатний. Чи може тут у нього які діти були нешлюбні? Не раз боронив він Торчеськ від половців і від заздрісних князів суздальських.

Де ходив, то ходив, по Новгородах і Галичах, а все вертався до Торчеська, навіть умирати сюди приїхав. Перед смертю 1227 року сюди вернувся доживати останнього року життя. Звідси поїхав на прощу до Києва й по дорозі помер.

Тарас мріяв розкопати колись те городище, що вали його бовваніють і досі по той бік річки нагорі. Може б він знайшов ключ до таємниці того удатного князя, що однаково був прив'язаний до всіх руських земель, а найбільш оцей Торчеськ любив.

Духовим очам Тарасовим являються іще давніші часи. В боротьбі за Київ тут половці розбили Святополка й узяли місто. Торчеськ горить, половці гонять людей, — чорних, голодних і спраглих, із ногами "сбодені тереньєм". Може по оцих ярах люди розбігалися, якась його далека пра-пра-прабабуня маленькою дівчиною ховалася в яругах. А тепер стільки її нащадків тут, аж навіть не знають одне одного. Може й Кольобашка такий самий її нащадок, як і Тарас?..

Найближчих предків своїх, що жили на цій садибі прадідівській, він знає: дід

Яриней, та його брати, Іван, Яків. Ще пам'ятає їх.

З дідових Яринєєвих нащадків тут залишився був лише Меркурій, тато, та й то не засидівся, виїхав у містечко. А Яковичів у цій садибі було двоє і Іванів син один. Вони повідгороджувалися вже, набудували клунь, шоп, хлівів, повіток. Широкий колись город над Торчем поділили на вузькі смужки.

На одну таку смужку й іде оце Тарас, — помагати картоплю підгортати.

Тараса в цю хвилину огортають запізнілі жалі. Яку міг би він мати колекцію старовинних монет, якби зберігав усі ті зелені "копійки", що знаходив з дитинства на цім городі! Але хіба в них хто надавав цьому якогось значення? Як тут люди забули навіть назву річки й Тарас із писаних джерел довідався, що ця річка, власне, і є Торч.

Що ж до самого Торчеська, то самі історики його ще не знайшли, хоч ось він лежить на горі, на битім шляху між Галичем і Києвом. І Тарас чує образу за свою Дрижиігіль-щину. Рясніє вона слідами минулих подій, кипучого життя, а не знайдеться нікого, кому було б це мило й близько до серця. Чи ніхто не виходить з Дрижипільщини, чи, вийшовши, цурається її?

А тим часом ось уже й свіжа руїна. Невже й Тарас відцурається свого кореня?

Від старої хати, де народився він, стояв лише комин. Мають його вже розвалити й забрати місце на город. Клуня ще трохи тримається, але вже обдерта. Садок здичавів, залишилося кілька сливок, а вишні хтось вирубав. Чорногуз є — але на клуні дядьковій Геменевій.

Він немов тут чужий?

Є тут родичів тих у Дрижиполі! А хіба він їх знає? Хоч би тих нащадків сімох синів і трьох дочок прадідових. Ось і цих уже забув, які вони.

Н.

Тарас досадував передчасно. Дядина Іванова й дядина Геменева, і тітка Мотря зразу загляділи, як "щось довго-телесе" пішло на Меркуріїв город. Посходилися, обступили, дивуються.

— Та чи це ти, Тарасе?

— А витяглося як!

— А страшний!

— Чи в тебе часом не буркульоз? Підійшов і дядько Гемень. Він повагом запитав:

— Це Тарас давно з міста?

Така була форма звороту. Щоб не казати ні "ти", ні "ви", говорилося безособово, немов про відсутнього. Тарас відповів.

— А думка довго бути?

Тарас засміявся.

"Що б їм таке сказати?" — подумав він.

— Я вам щось скажу! То, кажуть, був собі хлопець, поїхав до Києва і вивчився на шевця. Приїхав / додому в гості. Назбиралося до хати родичів, хочуть подивитися на нього. Але він їм здається такий гордий, що бояться з ним говорити, лише між собою говорять. Думає він: "Щоб їм таке сказати? Чого вони мене соромляться?" Та й каже:

"Балакайте зо мною, як із простим"... Бо він, бачте, почував себе вже великим цабе серед них.

Почали сміятися. Е, то цей Тарас ще не є таке цабе!..

— Ану, викапаний дід Яриней! Ті також, — як що скажуть, як що прикажуть... До чого не є, — зараз баечку якусь розкажуть...

— А Тарас правду каже! Он як котрий із села десь трохи потреться між людьми, то вже до нього ані приступу, — заступилася тітка Мотря. — Он, Здьоришин хлопець прийшов з армії, десь він там партейним став. Прийшов у село, став посеред вигону й питає якоїсь дівчини: "Ска-жіте, где живіють Здьоріха? Какой ёйо гадресть?"

— А, сказився б ти! — аж сплюнула дядина Іваниха. — Забув, де живе!

— А як же! Треба ж показати себе: "Ось то я!" Після того дядько Гемень змушений був недвозначно

перейти на першу особу і "ти"...

Вони дивилися з цікавістю на нього, він на них. Колись і він був таким білоголовим жевжиком, як оці дядькові Геменеві нащадки, що зпідлоба зиркають на нього зза матиного подолу.

— Лазив отут по подвір'ю та за ласощі їв курячий послід, — показує тітка Мотря терен колишньої Тарасової діяльності.

Вони на нього дивляться з початку ХХ-го століття, а він на них із часів ХІ-го. Яке ж то живе там покоління через дев'ять століть? Дивно! І Торчеськ спалили, і людей у половецький ясир забрали, а плем'я живе, розростається, тісно йому стає. Ці торки, що запосіли були тутешні краї і навіть Київським князям у поміч ставали, — і їх десь увібрала в себе українська стихія, хіба що лишилися вони спогад про себе у цих широких Геменевих монгольських вилицях, у їхньому прізвищі Сари Гюль — Жовта квітка, у Тарасових чорних густих бровах...

— Видко, не мед пив хлопець у тім місті. Сидів би вдома! — сказала дядина Гемениха.

— Нихай, нихай! Що він тут висидить? — заступається тітка Мотря. — Хоч світа побачить.

— А на кого ж їй вчишся?

Тарас побачив, що доведеться тут складати іспита.

— На вчителя.

— О, — розчаровано протягнула дядина Іваниха. — Я думала — на попа! Був би, як покійний дядько твій, Федір...

— Є тим попом тепер! — зневірено махнула рукою тітка Мотря. — Он таке рейдають, що церкву на тіятри заберуть.

— Еге, казали баби: "Як заберуть, то підемо та порубаємо*", — сказала дядина Гемениха.

— Нічого вони не зроблять! То тільки балакають... — запевняє дядько Гемень.

Може хто зневажливо ставиться до цих примітивних, "бабських розмов", але Тарас — ніколи. Він вважає їх дуже цікавими й запашними, він ловить кожен звив у думках

родичів, які є не виділеною частиною народу, як він, а цілком органічною. Від цього примітивізму й довір'я, з яким вони його обступили, віє запашиною чимось, незайманим.

Він тільки слухав, а вже слухати було що, — виявляється, — те, що доходило до них до хати в містечку — незначна частина того, що діялося на селі.

Про якийсь сход розповідали:

— Це на сході завдав хтось вопрос: "А як же буде із церквою? Тоді той представник, як зачав, як зачав! І договорився до того, щоб голосувати проти церкви, щоб записуватися в безвірники.

— І записувалися? — питав Тарас.

— Еге, якраз! — засміялася дячина. — Деякі почали тікати, щоб не голосувати. Тоді замкнули двері й почали заставляти всіх підписуватися.

— Хто ж це так старався?

— А там позбиралася малечня — комсомольці по п'ят-надцять-шістнадцять років. Та й мусіли люди підписувати.

— То не всі ж на тім сході були?

— А пішли з наганами по хатах партійці — і сам церковний староста записався в безвірники... А були такі, що не захотіли. Он Завіруха їм у очі сказав:

"То що вам допоможе, як я розпишуся? Однаково, буду до церкви йти..."

— А тому бідному церковному старості, — перебив Ге-мень, — тепер гочі колють:

"Чого ви йдете до церкви? Ви ж записалися в безвірники!"

"Я не винен, що заставили!"

— А, нехай тобі всячина! — спльовує тітка Мотря. — І нащо ще воно так?

— Ти там межи людьми терся, — звернувся дядько Гемень до Тараса вже. — Чи правда, що якась комунія має бути?

Про цю "комунію" глухо вже тоді говорили, коли Тарас востаннє був тут на городі. Говорили про якусь велику ковдру, що нею будуть вкриватися всі, про те, що старих будуть перетоплювати на лій та на мило. Це стверджувалося й різними видіннями людям.

— То є такі, що бачили, як сходило двоє сонців на Великдень... Не проста воно...

Тоді, — пам'ятає Тарас, — не міг він їм нічого сказати точно, як воно буде, бо й сам не уявляв. Він відповідав на це так, що й сам не торопав:

— Та ні... Зроблять так, щоб усі однаково мали. Хто робитиме, той і матиме всього, чого захоче, а хто ні, — тому нічого не дадуть. Все це про мило і ковдру — брехня!

— Е, ти ще молодий, дурний! Вас там манять...

— Он кажуть старі люди, що прийде такий час, що будуть одні до одних ходити із своїм хлібом.

Тепер про "комунію" уперто скрізь говорять. Правда, самі баби. Гемень, хоч запитав, але зразу ж сплюнув:

— Це все з дзвона вилляли... Бабські теревені! Але, помовчавши, все ж запитав:

— А от, слиш, не пойму я ніяк, як це воно буде. Це, виходить, наче не вільний сам собою? А як я хочу, то сьогодні зроблю, а взавтра ні?.. Та й що мені буде за це?

Видко, він уже не одну дискусію провадив десь із кимось, із самим собою, і вже чув про "общий тік", про "гобщу машину", про хліб, "що будуть видавцями давати"...

Тарас не знав, що йому на це казати.

— Обратно ж, як я коло чогось роблю, то хочу, щоб воно мені йшло. Та й нащо я буду робити, як воно не мені йде?

Тарас і на це не знав, що сказати.

Дядина Іваниха заїхала в їх розмову із своїм клопотом:

— А оце в мене були гусенята, так я їх попродала. Не тра!

— Гусенята то жидівське м'ясо, — засміялася друга дядина.

— А на чорта їх держати? Вони більше з'їдять, — та ще й куркулькою станеш. Хай уже комуни держать...

— їм не тра пір'я!

— Адже їм треба подушок? От хай беруть, та й... глядять. Звикли, щоб на мужицькій голові усе..

Тут і тітка Христя надійшла. їй щось не вдалося в місті. Стомлено сіла на землю:

— Оце таке добро зробили! Пішла в місто, думала купити дріжджів у кооперації, бо їйбо, нема в хаті хліба... Так у тій кооперації, хоч посвищи...

— Еге, вони добре роблять... Тих дурних, молодих, манять, а вони думають, що це лучче...

— Та щоб у цю пору нігде дріжджей не дістати? Та кооперація... тільки паї правлять, а як шість годин, то вже й зачинилися.

— А, зачинилися! Бояться пересидіти...

— Хтять панувати! Та й отаке-о, я вам кажу... Так не-вигбда й так недогбда...

Дядькові Геменеві десь глибоко запали в душу якісь думки. Може про те, що ходитимуть і записуватимуть на пні врожай? А може про що інше? Він мов і не чув ні про дріжджі, ні про гусенят. Щось таке, все ж, насувалося й він не міг тому дати сам ради.

— Ну, а як усі ледачі в комуну зберуться, то що тоді буде? — раптом знов запитав він Тараса.

— То їм дадуть ті, що роблять, не знаєте що? — замість Тараса, відказала тітка Христя. — Адже з тієї криниці й воду беруть, де є. Але чоловік не може так, щоб не думати, щоб у нього не було.

— А я вам кажу, що може! — з притиском, аж загарячився дядько. — Я знаю таких, що літом лежать, а зимою ходять хліба просити... То ти ж знаєш, що в тебе нема, то треба робити!.. А то сидить, щоб хтось дав...

— А хай тебе западь візьме!

— Ні, ви скажіть, чого це так: той стає через п'ять років куркулем, а той?.. Йому й власть допомагає, і кредитами обтикає, мов ватою, й налогу не бере, — а він все одно бідний.

Тараса спустили, нарешті, з уваги. Іспита він склав, треба сказати, поганенько. "Тих молодих, дурних, манять..." —• це ж4і про нього!

А по-їхньому, — хай світ спить, стоїть сто тисяч років на одному місці?

III.

Ні, він іспита не склав.

— А що то воно буде, що з тими облігаціями докучають? — брали знов родичі Тараса на допит.

Таких новин навіть у своїй куркульській хаті Тарас не чув, як почув над річкою Торч.

Самого Геменя за ці облігації роздягли до сорочки та й посадовили зимою в нетоплену лазню:

— Терпів я терпів, та й мусів підписатися на сто карбованців, — розказував Гемень.

— Не мали права, це ж добровільно, — твердо сказав Тарас.

— А як вони ще в ополонку обіцяли вкинути! А хіба не було так, що й вкидали? А хіба не бачив я сам, як він усунув у рот нагана?.. Та й той чоловік збожеволів. А мало людей побив отой скажений бандитюра, начальник міліції?

Тарас провалювався. Що він міг казати, коли вони не "чули", а на своїй шкурі переживали?

І не встиг він будьщо відповісти, бо тітка Мотря когось загляділа.

— Хто то сюди йде?

Дядина Гемениха зиркнула й скрикнула:

— Ой, тікай, бо це — Кольобашка! А їйбо, сюди! Гемень хотів був справді десь смикнути, за клуню чи

що, — та вже було пізно. Кольобашка простував до гурту.

— Нема вже куди... Що то скаже?

— А гопалку яку несе! Більшу за себе!

— От, гідולי! А вбраний який!

Кольобашка вже був близько. Замоккли.

Це був зовсім молодий хлопець, здається, він ще не виріс. Та Тарас його знає. Він був навіть не з Дрижиполя, а марієцький, разом до школи ходили.

Був він з великим портфелем, у синьому галіфе, захисного кольору сорочці й з ремінцем через плече.

— Здрастуйте...

— Доброго здоров'я, — тихо відповіли.

— Дядьку Геменю, я до вас!

— Це вже знов по мою душу?

— Я й своєї не бачив, — ніяково відповідає Кольобашка. — Скільки маєте лишків хліба?

— А, щоб ви вигоріли із своїм хлібом! Доки ви будете ходити?

— Та й чого ви на мене? Хіба я що? Він таки трохи перелякався.

— А чого ж ти прийшов до мене хліба правити, як у мене нема й зерна лишків?..

Кольобашка тимчасом порпався в своєму портфелі й вийняв якогось списку. — Тут ви підписалися... Гемень не дав йому договорити.

— Ну, то що? Підписався, як заставили... Ти думаєш, що від учора до сьогодні ці гроші в мене вирости?

Кольобашка був ще дуже молодий. Кожен раз полохався.

— Та й чого ж це ви на мене? Хіба я вам що кажу?.. Тільки ж...

— Але я ж тобі й учора й позавчора казав, що не маю. Не маю й не матиму до нового врожаю. Що я продам? Де я зароблю? — все більше гарячився дядько Гемень.

— Якби ви були сознательні...

— Я сознательний, а от чи ти сознательний?

— Як не хочете чогось гіршого...

— Лякай, лякай, я вже ляканий...

Тарас із інтересом спостережав цю перепалку. Так от він, цей Кольобашка, про якого він стільки наслухався у себе в хаті! Невже ж він, оце плохеньке хлоп'я, може й нагана людям у рот пхати?

З обличчя Геменьового зникли благодущність і гумор. Він уже шаленів. Кольобашка теж перестав скидатися на нодорозвиненого хлопчака, він мінився, розчиняв нащось портфеля й хапливо висмикував звідти папери, та не ті, які потрібні були, бо швидко клав назад.

— Як не хочете добром допомогти советській власті, то ми вас заставимо! — кричав він.

— Може б ви трошки тихше? — запитав Тарас у Кольобашки.

— А ти хто будеш? — визвірився Кольобашка на Тараса й раптом аж наче зрадів:

— А, от яким вітром тут віє! Тут куркулі підкльовують... Близька рідня Сарголиків!

— Та ну вас к лихій годині! — знизав плечима Тарас. — Я тут при чому?

Але Кольобашка вже погнався, наче він впіймав корінь зла й тішився, що ось, нарешті, з ним розправиться. _

— Оце такі-о собачки щодня бігають, — презирливо сплюнув за ним услід Гемень. — Дають їм власть у руки, — збиткуються над людьми. Він тобі нагана в рот суне, а ти не маєш права на нього поскаржитися. Бо їх власть...

Тарас мовчав. Чи ж справді він "підкльовував", щоб дядько Гемень Кольобашку прогнав? Тим, що мовчав та дивився, що робиться над річкою Торч?

Чесно кажучи, йому треба було роз'яснити дядькові, агітувати за позику соціалістичній державі.

Але як, коли факти агітують сами за себе?

— Тарасе, чи ти довго ще там? — перебив його думи Галин голос з-під розложистої верби.

IV.

Цей перший вихід у світ після довгої відлюдности ударив на Тараса, як струміль свіжого повітря після темниці. Все його вражало.

Од непризвичаєности все звичайне стало цікаве й значне. Все навівало думки, що в'язали дрібне із всесвітом.

Вражало його рідне село.

Воно наче й те саме, й не те. Є наче все, що селові належить, — з пертівочкою, що виводить десь тут у березі тонкий дівочий голос, з чорногузами на клунях, з левадами й крислатими грінченківськими вербами. Але є й активісти-комсомольці, нове слово "куркулі", розмови про "комунію". Але нема, вже не застав Тарас купальських вогнів.

Ще мов уві сні мариться йому гаївка, під церквою, хрещик заплетений, дівчата в яскравих, святних убраннях. Ще не вивівся храм на Покрову, як кожна господиня, і мама також, несе під церкву "мисочку", себто, чималий горщик з якимнебудь варивом. А з усіх кінців Дрижипіль-щини сходяться старці й убогі на мед, та й сідають помежи хазяїв, разом із ними трапезують. Ще на Маковія жінки, діти й баби несуть під церкву святити квіти й макові голівки, ще тітка Христя до Спасу яблук не їсть, — але вже не продають за копійку сидухи під церквою дітям після причастя коників, півників і чоловічків, себто, розмальованих червоним і зеленим медяників, — колишніх тотемів, які поїдав у свято єднання із своїм богом його предок, а й сам Тарас у дитинстві.

Святе причастя з ложечки церковним вином із проскуркою перед престолом не витравило того обряду, з якого воно само походить, — воно тільки витиснуло його за церковну огорожу й зробило дитячою втіхою. А сидухи сидять і продають чоловічки й коники, медяники і не в голові їм, що вони цупко тримають сиву традицію з найдавніших, дохліборобських ще часів, бо вже хлібороби той ритуал поїдання своїх богів переробили на свій лад, почали їх робити з хліба святого... Вже тоді на святому родовому хлібові — короваєві, — насаджували й ріжків, і дійок, і бичачих голів, і місяця, й сонце... І Так до сьогоднішнього дня...

Скільки тих слідів стародавньої тотемістичної, вогнепоклонницької й сонцепоклонницької релігії може побачити вдумливе око ще сьогодні, в часи пролетарської революції! Он мама й досі забороняє їм, своїм дітям, викидати обрізані нігті та пострижене волосся, — бо то гріх! Все це треба спалювати, святе йде до святого. А вже він, нащадок вогнепоклонників, чи буде передавати дітям цю віру, коли ось у цю хвилину думає, що цей звичай є уламок панівного колись світогляду, за яким людину по смерті спалюють усю, віддають святому вогню?..

Вихорі думок роїлися у відсвіженій і відпочилій голові Тарасовій, вже готовій до змагання за дальше життя. Він у цю хвилину відчув, як зміцнів, як почав усім цікавитися. І без тієї неврастенічної надсади, що змушує до всього ставитися трагічно й з болем. Він по цих напівзатертих слідах звичаїв, назов, забобонів розгортає собі яскраве й широке полотно життя й побуту на цих землях в масштабі тисячоліть, вставляє своє покоління й свою істоту, — тим бавиться, таку гру думки собі вигадав...

І навіть спогад про Нелю його не ранив. Вона наче в димці, в тумані, в легкому серпанку смутку.

Він читав і перечитував її Листа багато раз, шукав недоказаного і все більше проймався певністю, — не любить його Неля.

І от в такі багаті дні й хвилини, коли душа втихомирилася, а думка ширяє в просторах тисячоліть і приносить йому кольосальну втіху, він навіть думає:

"Як би я хотів бути невразливим до кохання, не бути рабом еротики! От, як то добре без неї, — душа вільна й світ безмежний..."

9. ПРИЯТЕЛІ

I.

— Так ти студент? — заздрісно питав Фіма:

— Так ти, виходить, тепер робітник? — заздрісно перепитував Тарас.

Вони стояли коло зеленої брами Тарасового подвір'я, саме коло списку "нетрудового елементу, позбавленого права голосу". На першому місці стояло прізвище Меркурія Сарґоли, а слідом за ним і Фіминого батька, Аби Цудечкіса.

З Фімою Тараса зв'язувала давня дружба, шкільна ще. Тарас пам'ятає Фіму ще маленьким, чорненьким, кучерявим жиденятком, яке жодної хвилини не могло побути в стані спокою, у якого невідмінно щось повинно бути в русі, — руки, ноги, блискучі очі, кучерява голова, плечі... Навіть ніс, навіть м'язи обличчя, — були в безперервному хвилюванні.

Так наче по ньому весь час бігав живчик.

Вони разом вступили до школи, разом ходили, хати їх були одна напроти одної. Обое вони були під високою рукою й охороною Оксанки. Коли траплялися вуличні бої з містечковими хлопчачами, подавала Оксанка їм знак — "Утікайте! Я їм зараз покажу!" І вони щасливо утікали, а Оксанка з розв'язаними руками завзято кидалася в бій.

Батько Фіми, Аба Цудечкіс, був ювеліром, мав свою крамницю — майстерню, де зустрічалися усякі пани й полупанки Дрижипільщини. У нього можна було купити перстні до шлюбу, дитячі хрестики, позичити грошей, в заставу дати щось, починаючи від дорогоцінностей і кінчаючи мішком пшениці чи кожухом. Поруч із цінними золотими речами можна було знайти в нього й копійчані мідні, чи срібні, брошки, перстні й каблучки, хрестики.

Крім того, він міг виправляти шифкарти до Америки. І взагалі, ювелірна крамниця Цудечкіса вважалася найши-карнішим місцем Дрижиполя.

Двохкласову школу кінчали також разом. Хоч здебільшого, Фіма далеко випереджав Тараса. Своїм швидким умінням орієнтуватися, своїми влучними відповідями, здібностями в льоті хватати те, чого хоче від нього вчитель, особливим талантом до рахунку він собі заробляв раз-у-раз "п'ять".

І тому, що так легко йому все давалося, він завжди плигав по вершечках, не вгрузаючи по вуха в предмет, як це виходило в Тараса.

Тарас знав щось одне й те вже любив з усіма почуттями, а чого не любив, на те махав: "якось то буде". Але чогось то Фіма "прийдіте поклонімося" до Тараса, як доводилося трохи ближче чогось торкатися. Не щастило йому з комами, ятами, відмінками, не читав він стільки книжок на своєму віку, як Тарас.

Тут уже Тарас не мав суперників. Він був і "грамотний", і "одукований". Що було в батька книжок, він усі перечитав, — правда ні він, ні тато не знали, що це — класики української літератури, але просто так любили їх. Веселу "Енеїду", пошарпану дуже, наївного Квітку-Основ'яненка, що пишався в чорній шкіряній палітурці, "Сонячний про-

мін", "Миколу Джерю" в кольорових тоненьких обгортках, Марка Вовчка на пожовклому, дебелимому папері...

Батьки Тараса й Фіми теж мали якусь свою давню дружбу, чи знайомство і часто навіть кивали на малих.

— Гляньте-но, адже й ми колись були такими, адже й ми колись козакували разом!

— Ой, вашій Тарасик має така розумна голівка!

— Що це таке? Де цього Фіму не посій, то вродиться!

— Що ви хочете! Діти!

Ця, з покоління в покоління переходяща, добросусідська дружба й приязнь була порушена струсами революції. Під час війни занепала ювелірна справа, ніхто не виправляв шифкارت до Америки — але це ще півбіди. Щоб ворогам стільки болячок, скільки ще років може Аба Цудечкіс жити й нічого не робити. Тільки ж розвалився фронт, "жидки в місті грали, як перед погибеллю", Аба Цудечкіс навіть об'явився революціонером, прибічником Керенського. Та скоро зібрався — він перший у Дрижиполі — і десь виїхав.

І звідки міг би думати тепер Тарас, що Фіма в Дрижиполі?

Він повертається з городу, несучи на плечах півмішка всякої городини, і бачить — іде якийсь хлопчина середнього зросту, стрункий, з веселими очима, кучерявий, — щось знайоме. Йде не поспішає, — хіба Фіма міг би так? Привітався, порівнявшись, Тарас здивовано відповів на привітання.

— Це що за проява? — весело пожартував кучерявий. — І чом не впізнаєш?

Мама допомагає:

— То це ти може Абів син? Господи, як же тебе впізнати? Коли приїхав?

Тарас безмірно дивується:

— Може я й проява, але де ти взявся?

— Не впізнали ми тебе! Багатий будеш, — так мама. Фіма приїхав до батька кілька днів тому, бо вже давно

старий Аба вернувся до своєї хати, вставив двері й вікна та й живе.

— Вчишся? — запитав лаконічно Тарас.

— Е... — невиразно махнув рукою Фіма. — Працюю...

— Знаєш що! — перебив Тарас. — Почекай мене, я ось занесу мішка до хати... Поговоримо. Я ж не знав, що ти в Дрижиполі!

II.

Вже смеркало. Сходив молодий місяць.

— Так ти студент? — заздрісно питав Фіма.

— А ти — робітник? — із заздрістю перепитував Тарас.

— Робітник Одеського заводу "Лічильник". Тепер ти зо мною не жартуй!

— А скільки ж ти заробляєш?

— Ейсих! Хіба в тім собака зарита? Маю перший розряд, це дуже мало, але папаша мені підкидає грошенят. У Одесі я маю родичів і в них є чудесна, комфортабельна кімнатка, спеціально для мене призначена... Мені б тільки пристроїтися в вузі вчитися,

а там...

Тарас трохи не розуміє. Хлопець хоче вчитися, а пішов працювати на завод. Невже це старий Аба не може потрусити для одинака золотою калиткою? В них же того золота!

— Дурний! — палко скричав Тарас. — Кидай ту роботу та їдьмо зо мною разом.

Фіма поблажливо й презирливо засміявся:

— Може хто й дурний, тільки не я. Ну, а як ти розумний, то скажи, — чи довго ти продержишся там у вузі? Хто ти такий?

Обоє мимоволі подивилися на список, прибитий до зеленої брами.

— Я...

Тарас хотів сказати: "член комнезаму", але затнувся.

— Я, розумієш... той... Мене прийняли... Я вчусь... Фіма зацікавлено почав придивлятися до Тараса.

— Та ти не мни! Зразу видно, що хочеш щось ізбрехати.

— І брехати нічого. Я — член комнезаму і...

— Ти? Ха-ха-ха!

Фіма лунко розреготався. Він навіть не спитав, як доп'яв Тарас це комнезамство, його не цікавила пекельна гама переживань, що зв'язана була з тією жовтогарячою картою. Виявилося, сміявся він не тому, що вважав смішним Тараса в ролі члена КНС.

— Наївний гою! — скричав він, пересміявшись. — Є приказка: "Мужик хоче відразу заробити руб на руб, а жид — тільки копійка на копійка". Сьогодні ти студент, а завтра тебе викинули... якщо тобі не вдасться довести, що ти пролетарського походження", продовжити комне-замську картку... як хтось зміниться... чи не догодиш може кому. Це — димок із папіроси — фук! Та й нема! Нащо мені так?

— Цікаво! Ти знаєш, як інакше? — щиро розплющив очі Тарас.

— Я собі за рік-півтора зароблю робітничий стаж і тоді хто я за соціальним станом? Ану, спробуй сказати, що я не робітник! Начхоз мені тоді на всіх!

— А зв'язок із батьком?

— Ейсих! Хто там про це знатиме?

Якже він, цей Фіма, далеко в майбутнє прозирає! Адже Тарас ніколи не думав про такі речі, він тільки борсався в тих нерозв'язних обставинах, які склалися мимо його волі.

Він ніколи не будував свого майбутнього, як Фіма. О, ще й обмірковано, непохибно, з холодом математичної точності й цинізмом вигоди!

І образливо було (хоч це можна було вважати і за вияв делікатности, чи може солідаризування), що Фіма ані натяком не прохопився: яким способом? хто поміг? Він напевно думає, що батько — комусь могорича поставив. Або підкупив. Думає, що Тарас має нечисту руку...

Як не терпів він цієї каламутної атмосфери двозначностей, він у ній досить уже душився ці два роки! Любив чисте повітря ясної відвертості, правдивості, потребував "цього, як легені повітря. Лише тоді був сміливий, рішучий і наполегливий. Коли

заходила якась брехня — спотикався, непевнів, як сліпець.

— Ти знаєш, я вже більше місяця вдома, а ще й досі ніде не був, — здалеку почав він своє признание. — Це вже давно треба було б зайти до Дмитра...

— До якого це Дмитра?

— Степанського.

— Як? Ти з ним знайомий? — з величезним здивуванням і цікавістю запитав Фіма.

— Не тільки знайомий, але ще трохи й родичі.

— Чи це ти може не про секретаря районного партійного комітету?

— Авже ж, про нього... — сказав Тарас, не розуміючи, чому так підкинуло Фімою.

— Та це ж найбільша шишка в Дрижиполі!

— Уяви собі — дуже гарний, простий хлопець. Він років на два старший за нас, але страшенно здібний. В вісімнадцять років він був у нас уже райпродкомісаром. Не знаю, коли він учився, але дуже розвинений, з ним про все можна говорити. Такий якийсь природний розум. Ми так цікаво цілими вечорами говорили з ним...

Фіма перебив цю нескінченну тираду.

— А який він тобі родич?

— Він тут оженився, взяв дядькову Осташенкову Ніну, що з Києва переїхали в вісімнадцятому році.

— Це він повивіщував ці списки з нашими родителями на першому місці? — показав Фіма рукою на зелену браму.

— Ну, ясно!

— То може він тепер з тобою й говорити не захоче?

— Батько що одно, а я що друге! В батька він хату забрав, батько судився з ним, а мені він дав відрядження до інституту. Кажу ж тобі, що це не якесь косолапе бурмило, а' зовсім молодий ще, інтелігентний хлопець. Він втратив батьків за часів громадянської війни, zostався вдвох із сестричкою на вулиці й пішов угору...

— Цікаво його побачити... — задумливо кусав губи Фіма.

— То колись заїдемо!

— Може зараз ходімо? — стріпнув кучерявою головою Фіма.

В голові йому блиснуло: "Чорт візьми! Познайтися з секретарем райпаркому..."

І додав:

— Я, знаєш, люблю так: задумав, зробив! А то тягнути, чухатися...

— Та ні... — зам'явся Тарас. — Бачиш... Він кожен раз, як зустріне, то питає, чи я вже комсомолец... Дав рекомендацію, а я...

— А ти, дурний гою?

— Я її нікому не показував та й усе. Якось незручно було.

— Боже, який святий! — глумливо промовив Фіма.

— Та, власне, треба було б зайти, — вагався Тарас. "Все одно, колись треба", — подумав він.

— Ми пройдімося так, коло вікон, — вирішив Фіма.

— Може вже пізно... може він ліг спати? — знову запитався Тарас. — То колись

було, як упадав він за Ніною, просиджували ми цілі ночі, а тепер, як уже він жонатий...

Йому, страх, чомусь не хотілося йти. Ще якби сам...

— Е, начхоз!

Тарасові чомусь дуже не подобалася ця розв'язність Фіми, особливо оце "начхоз", таке модне серед "пролетар-ствуючої" молоді.

III.

— А, пролетарський скубент! Довго ми тебе чекали! — зустрів їх Дмитро Степанський. — Загордився дуже, що носа не показуєш?

Він, Ніна та сестра Таня сиділи на ґаночку під двома липами, що підносили свої могутні крони над парканом.

Це було таке знаomite Тарасові! Місячна ніч, товариство сидить на ґаночку, забираюча пісня якась, невимовна...

— Та я тільки оце перший день, як вийшов! — виправдувався Тарас. — Дуже був хорий. Мокрий плеврит, — десть захопив.

— Шкода, що ти там голови собі не одбіг.

Дмитро за цей час не змінився. Може тільки підкресленіше виступає його звичка, підсміхуючись, кепкувати, — добродушно й протегуюче.

В світотінях, під промереженим зеленим світлом липовим гіллям, Тарас впізнавав юнацьке гарне Дмитрове обличчя, завжди сміхотливе, трохи насмішкувате, але не зле. Тарас не пам'ятав, щоб Дмитро про щось говорив серйозно, — все смішками. Але цими смішками говорив путнє, часто Тарас зостановлявся й думав над тим уже серйозно. Серйозний Дмитро був, як говорив прилюдно, тоді всі ті, що мали його за балагура, бачили, що помилялися. Своїм, даром красномовности підкоряв усіх і завойовував собі завжди перше місце, попри всю свою молодість.

— Сідай, чого стоїш? — посунулася Ніна.

Вона була з київського візницького передмістя Шулявки й їй не дуже доводилося при звичаюватися до містечкового життя.

— Ну, вже є Тарас, — здається всі. А чом Галя не приходить?

— А це хто з тобою ще? Якийсь негр? — вдивився Дмитро у Фіму.

Дмитро натякав на кучеряву Фімину шевелюру.

— Це — Фіма! Знайомтеся! Шкільний друга...

— А-а! Привіт робочому клясові! — усміхнувся Дмитро Степанський, подаючи Фімі руку.

Він уже й про Фіму знає!

— Привіт від робочого клясу міста Одеси! — відрепортував Фіма, не зморгнувши оком.

— Приймаєте місячні ванни? — спитався Дмитро.

— Ми з "корешом" вийшли "хапачь свіжій воздух", — розв'язано підтримував Фіма раз узятий тон жартівливої розмови...

І в такому тоні плелася вся розмова. В повітрі літали такі слівця, як "начхоз", "чорна й біла маїя", "рідні па-лестини", "рабочий із-под станка", "на большой с

прісипоч-кой"... "хоч би тобі хни"... Легке, беззмістовне, але смішне й веселе "плетеніє слівес".

Фіма старався з усієї сили, щоб сподобатися Дмитрові. Він мов ненароком, глузуючи з свого "папагі-буржуя", розказав, як колись замолоду він і Тарасів "папаша" були "страшними революціонерами", читали й розповсюджували підпільну революційну літературу... "Білі і Ми когда-то рисаками..." — вплив він...

— "Білі когда-то і ми рисаками..." — поправив Дмитро. Але Фіма не перейнявся цим і далі пересипав свою мову

ходовими утертими російськими виразами. Це надавало мові його блиску, хоч дуже дешевого.

— Як? — скричав украй здивований Тарас, почувши про нелегальний революційний гурток, де був членом і його батько. — Як? Мій батько ніколи жодним словом про це ніколи не прохопився!

Тарас згадав отой повсякчасний рефрен батьків до всього: "Грабіжники! Бандити! Жидівські наймити!" і до себе всміхнувся. Батько революціонер! Неймовірна комбінація! А може йому соромно тепер признаватися?

Але Фіма вже тепер серйозно запевняв:

— Справді, мені родитель розповідав не раз, що в Дри-жиполі був підпільний революційний гурток. Керував ним Володимир Демницький, що потім помер на засланні, та потім один адвокат, — він тепер у столиці прокурором республіки...

Навіть Дмитро зацікавився. І ця діра також була охоплена мережею підпільних організацій? Це невідмінно треба до істпарту передати, як матеріял до вивчення революційного руху на Україні.

Фіма ще раз ненароком підкреслив, що його "папаша" був діяльним членом.

— Якби він не був такий скромний, то напевно кричав би, б'ючи себе кулаком у груди на кожному кроці: "За что боролісь? Тріста лет!..."

А чому Тарасів батько держить це в такому секреті?

Тарас ніяк не міг добрати. Ну, нехай до революції це було небезпечно. А тепер? Ніколи в спогадах про себе, про свою мачуху, побиті скрипки, Володимира-поповича, — він не натякав на щось подібне. Він може соромиться, що такими дурницями грався, а от до чого те дурне довело... "Бандити! Злодії! Тільки й знають — чуже переводити..."

В усякім разі, використати це, зробити кар'єру, як каже

Фіма, якось міг би... Це тепер честь — он же Фіма цим хвалиться.

Так, Тарас пригадує: батько приїхав у сімнадцятому році з армії — такий піднесений, радий! Привіз чутку про революцію. Але тоді всі були раді.

Ні, Тарас зовсім збитий з пантелику. Плакати над книжкою, стругати сопілки, ходити на "оказії*", — все, тільки не революціонер.

І ніколи жодним словом не прохопиться, соромиться наче, — коли друге кричало б про свої "революційні заслуги"

Цікава людина його батько! Тарас вражений. А Фіма розсипав далі блискотки дотепів, завзявшись зачарувати сьогодні Дмитра.

— Як з комсомолом? — зненацька, серед розмови, запитав Дмитро Тараса. — Уже вступив?

— Ні...Я не маю ще другої рекомендації...

— Ось я скоро дам тобі від себе, — пожартував знову Фіма.

— А ви що, вже комсомолец?

— Так, я готуюся, — з наголосом відповів Фіма. — В усякім разі, мені теж бракує ще одної. Я вважаю, що молодь, яка твердо вирішила порвати з буржуазною пуповиною, — почав він, якимось перебільшено палко і голосно, — для тої молоді єдиний шлях — шукати виховання в комсомольській організації. Я тому й робітником став, щоб мати своє "я", а не успадковане від родителів.

— Е, з вас, Фіма, будуть люди! — похвалив Степан-ський.

— Нам з батьками не по дорозі!

Звичайно, все це правда. Дмитро Степанський не раз це чув і від Тараса. Може він тому й відрізняв Тараса від його родини? Може тому слова Фіми не справляють на нього враження новини? В усякому разі, Тарасові здавалося, що він чув щось інше від Фіми там, біля зеленої брами.

В усякому разі, Дмитро всю увагу переключає на Тараса. Як жив у місті? На який факультет пішов? Чи пише? Читав у газеті його "художества" і показував тут одному чоловікові...

— Ну, як там у вас, дуже перелякалися, як я послав до старих на мешкання ревізора комнезаму? — запитує Дмитро.

Фіма цього натяку не розуміє, а Тарас знав, у чім справа.

Йому вже розказали вдома, як воно тут було. Приїхав із центру представник спеціально для того, щоб перевести ревізію діяльності комнезаму. В хаті у Сарголів не знали, що то за птиця, а він також не розказував про себе, тільки їх усе розпитував. І мама, та й Оксана, яка щодня приходила із своїм малим, геть усе розказали. Є в них Тарас, що учиться й не хоче вертатися додому, не знають, як він там і що. Нічого не пише. Хоч нема звідки йому допомагати, він уперся й не хоче вертатися. Змалку такий був, тільки книжки знав, за ними світу не бачив, — і так далі, і так далі...

Аж потім довідуються, що він більше за них знає, що це — ревізор комнезаму і що він уповноважений вичистити всіх фальшивих членів із комнезаму. Ну, це вже й Тарасові нема чого надіятися...

А ревізор все те вислухав, випитав і... Тарас одержав після чистки, якраз перед чисткою в інституті нову картку комнезаму.

А він там сидів у місті й нічого не знав, що ним так багато людей у Дрижиполі цікавиться.

— Я йому розписав усі твої таланти, показав твоє оповідання в газеті й сказав, що його воля зробити, як він вважає найліпшим, — посміхаючись говорив Дмитро.

О, Господи! Вони ніхто не знали, скільки моральних мук завдали вони йому цією добродійністю. Ніхто з них не бачив цього вопіючого фальшу. Всім, починаючи від домашніх, і кінчаючи тим ревізором ("такий якийсь свій дядько!" — казали мама) —

всім їм здавалося, що й "кози ситі і сіно ціле". Ах, сіно те було збурене, пожмакане, видихане!..

Вже було пізно, як розійшлися вони, задоволені одні одним й кожен собою.

IV.

Якось у неділю по обіді вони вийшли з Дрижиполя й пішли насипом у поля. З високого насипу далеко було видно хвилясті рівнини полбвих жовтуватих ланів... Денеде, на тлі цих хвилястих полів підносилися верхівки дерев, що зраджували там, в улоговинах, хутірці. На обріях різьбилися силуети поодиноких дерев та від миготливого повітря стояли марева, — ліси, села, хутори.

Зовсім близько на цілині, повз насип, на боках висипу буйно росло і квітло всяке зілля, пахощі й барви справляли бенкет. Від цих медоносних і ароматоносних трав було якось п'яно й радісно.

Приятелі йшли до Марійки. В Марійці мали товариша, що ходив разом з ними до дрижипільської школи. Ладько доводився небожем Тарасові, бо мати його, Наталка, була найстаршою дочкою тітки Мокрини, татової сестри. З нею Тарасові також хотілося побачити. Фіма ж цікавився, як виглядає "червоне село". Так від недавня почали називати Марійку.

Скоро звернули з насипу у вузьку доріжку між жита. По цих житах ходили мавки й їх прозорі серпанки видимі були тільки легким мерехтінням над колоссям. Тарасові хотілося, щоб котра мавка вигулькнула зараз у образі Нелі, з золотистим, пушистим, рівненько втятим волоссям.

Хотілося мріяти, про Нелю думати, а хоч не мріяти, то говорити про щось таке небуденне, не відмічене печаттю метушні.

Шкодували, що нема з ними Костя. Той Кость метеором пронісся над Дрижиполем, не добув двох тижнів, погнівався з батьком і поїхав.

— Казав, — більш ніколи до Дрижиполя не загляне.

— Правду казати, нема чого сюди й заглядати, — промовив Фіма. — Досить задрипане жидівське містечко.

— Скажи ще раз, я не дочув! — скричав Тарас.

— Що ж тут дивного? Ну, задрипане жидівське містечко!

— Невже тобі чужий єврейський нарід? — безмірно здивований, запитав Тарас. — Як це так? Свої ж...

— Я їх не люблю! — безтурботно відповів Фіма.

І Тарасові навіть жаль стало, що в Фіминій інтонації він не вловив трагічної, сумної нотки. — Я їх не переношу! Від них часником тхне...

— Бач, який ти сучасний! — майже з заздрістю промовив Тарас.

— Ну, так скажи — ми ж ідемо до інтернаціоналізму! — напівзапитав, напівствердив Фіма.

— Так, я це глибоко розумію! Все старе, все трухляве, все, що тягне назад у середньовіччя — треба змитати з себе. Ми йдемо до інтернаціоналізму. Я це так добре розумію. На наше покоління покладено велику місію, — перебудувати світ, викоринити

все дрібнобуржуазне, щоросло на нас і на наших батьках...

— І найперше, — викоринити із себе, — вставив Фіма.

Тараса охопила дивна радість. Йому здавалося, що нарешті, знайшов він однодумця, який відчуває те, що й він, але краще справляється з нерозплутаними проблемами. Фіма йому, нарешті, допоможе розплутати химерні візії його душі. Вони обоє належать до однакового суспільного прошарку і мабуть Фіма переживає такий самий душевний процес, що й Тарас, але вже десь позаду залишив ті етапи, з яких не може вилізти він. Фіма" так гостро, ясно, безповоротно виявляє свої позиції. Вони вже не раз говорили, особливо Фімі до душі припав "Історичний матеріалізм" Бухаріна, якого йому сумлінно переказав Тарас.

— Але я так не можу, як ти! Відтяти себе від свого народу? Я відчуваю якийсь нерозривний зв'язок між собою й тими родичами-селянами яких, пів Дрижиполя. Я їх навіть у лице не знаю, знаю найближчих дядьків, тіток, і дядин, але мейі здається, що вони нічим не різняться від тих. яких я не знаю.

Тарас стільки раз про це думав... і нікбли не говорив нікому...

— Я так хочу інтернаціональної, вселюдської культури... але занадто відчуваю себе українцем. Мені жаль за всім, що складає мою милу Україну. Губиться зміст, сенс, інтерес, смак інтернаціонального, як нема в ньому українського. Ти мене розумієш?

— Чому ні? Розумію! Ти в полоні солодкої націоналістичної романтики, — відказав Фіма, хоч, здавалося, він зовсім неухважно слухав приятеля.

— Е, ні! Я жодної хвилини не хотів би бути тим обмеженим вусатим націоналістом у широких штанах, у смушевій шапці набакир, та ще й з якимось там шликом, червоним чи зеленим поясом — і іншою бутафорією націоналістичної романтики... І обмеженими, затхлими ідейками... в той час, як світ десь поза нами — великий і прекрасний, і мені його хочеться знати, відчувати, влитися в нього...

Тарас пошукав слів. Він так багато мав казати, але так сплелось все...

— Але я не можу відмовитися й від мого, українського...

— Хто ж тебе заставляє? — здивувався Фіма.

— Я б не міг так легко, як ти, перейти на іншу мову. Мені здається, що коли б я так зробив, то я б зрадив свою матір. Мама іншої не вміє, вона неписьменна й не вміє своєї думки висловити інакше, як по-українському, а для мене чомусь Україна й мама зливаються в одне.

— Ну, а я дуже задоволений, що знаю, не тільки по-своєму... Мова для тебе — фетиш, а для мене — лише знаряддя, яким я орудую, як хочу. А те, що ти кажеш — нісенітниця!

Тарас задумався. Хай так! З мовою щось негаразд. Фіма має рацію, а Тарас не вмів сказати тонше й виразніше.

— Хай так! А от цікаво мені — що ти бачиш навколо нас? Що ти відчуваєш?

Тарас показав рукою на переліг. Там паслася череда, ледве помітно було розорану могилу, за нею другу...

— Ну, бачу корів і хлопчиків, що сидять кружка і в карти грають, — відповів

здивовано Фіма.

— А я скидаю десять століть і бачу ці степи у дикій первісній красі. Оці отари губляться серед височенних трав, на могилах стоять кам'яні баби печенізькі чи тюркські, ще не сточені вітрами й дощами. Десь серед цих трав заховалися кочові гарби випадкових гостей, що прийшли й підуть, а у тих видолинках, як і тепер, — заховані хутірці, села... Там на горі, по той бік ріки, за височенним валом — город, люди туди збігаються, як тільки прочують про наїзд кочових немилих гостей...

Фіма сказав:

— Давай, сядемо...

Навкруги них уже все було зорано, засіяно, жодного клаптика з тими буйними травами не було, хіба що тут на висипу та біля нього щось у нестримному й буйному квітуванні трав в мініатюрі нагадувало колишні прерії.

— А серед цих високих трав ледве помітно шлях... І бачу я, — розмірився Тарас, — чумацьку валку. Вже спека спала, заходить сонце, на небо вийшла зірка. Чумацька валка зійшла з шляху, отаборилася серед безмежного степу. Обсмалений, обвітрений чумачисько, може мій

Ю

прапрапрадід, почав куліш варити на таганах. І з якого боку не заходить до того казана з кулішем — незручно йому, чогось тісно... Тупцяв, тупцяв чумац навколо казана й розсердився:

"От, чортова тіснота! Нема де й повернутися!"

А другий мій прадід задер голову до густосинього неба, дивиться на Чумацький шлях, на Вожа, на Квочку й заспівав:

Як сонечко зійде, а вітер повіє,

Роса на землю впаде,

Так наше чумацтво, так наше бурлацтво

Усе марно пропаде... Так співає він і цією піснею, цими словами перегукується із своїми предками, та й зо мною, невідомим йому нащадком...

— Ні, ти скажи, — перебив сам себе Тарас, — хіба має право так думати інтернаціоналіст? Я хочу бути ним, а кожна точка в моїм "я" обзивається Україною.

В ногах у них стелилася та хвиляста, полова, безмежна Україна.

— І ти думаєш, що й мені не смердить піт, гній та горілка від цих сто раз схрещених полян, смердів, таврів, скіфів, тюрків... Моя мама мала бабу з якихось Ярмолін-ських — чи не тої збіднілої шляхти, якій не вдалася польська колонізація і яка зіллялася з цими смердячими мужиками. І я почуваю себе наче зліпленим з тих шматочків, що складають всю історію України...

— А ти не уявляєш собі, — перебив його раптом Фіма, — ти не уявляєш собі, скільки правди в твоїх словах і для мене! Адже Україна не тільки твоя батьківщина, — також і моя^ Що для мене якийсь там Ієрусалим, Палестина? Аравійські пустелі? Коли я їх ніколи не бачив. Я зріс на Україні, її інтереси також і мої, я з дитинства говорю, як селяк, українською мовою, нарівні із своєю... Я не менше за тебе люблю українську

пісню, — то чому ж я не маю права брати участі в побудові її майбутнього, її щастя?

"Хіба її можна не любити?" — думає Тарас, слухаючи ці слова, поринаючи поглядом у хвилясті безмежжя...

— А часник... Під часником я розумію все старе, середньовічне, реакційне. Все це — на злом!

— О! Правда! — зрадів Тарас.

— Я хочу бачити цю нашу Україну, твою й мою, — не такою, як вона є, — буржуазною й куркульською, із смітниковим гетто, з куркульськими хуторами, — соціалістичною. Не націоналістичною, а в складі сім'ї народів з однаковими правами...

— І обов'язками...

— Все здорове, міцне, життєве мусить жити, — захопився Фіма. — Трухляве хай гине без жалю! Здорове й мужнє є те, що переступить свої й чужі забобони та жаль за минулим...

Тарас приймав і це. Так мусить думати революціонер. А Фіма говорив далі:

— Я вірю, що парості молодого покоління, не обтяженого багажем минушини, проб'ють собі дорогу. І єдиний шлях до цього — школа комунізму, комсомол.

Так, це правда. Можливо, дідів їхніх розділяла зненависть, визискування й погроми, а от вони, — молоде покоління, — сидять на насипу серед пахущого зілля й говорять про милу Україну.

— До речі, — недбало згадує тут Фіма. — Чи ти вже говорив про мене Дмитрові?

Мова йшла про рекомендацію. Фіма просив Тараса "про-вернути" цю справу в Степанського. Він і сам звертався вже, але Дмитро сказав, що треба ще Фімі виявити себе.

Хоч Тарас здибався вечорами із Дмитром дуже часто, бо в Дрижиполі інакше й не можна, але Дмитро не давався якось на серйозну розмову. Він все жартував. Тараса ж кілька раз питав:

— Коли візьмеш рекомендацію? Він хотів дати нову, кращу.

— Ще візьму, — туманно казав Тарас. Він усе зволікав, хоч Дмитро не раз виразно казав, щоб прийшов.

— Ну, що вона тобі завадить? — дивувався Фіма. — Чи вона в тебе їсти проситиме? Візьми — на всякий випадок. Може коли пригодиться...

— Це було б нечесно... — туманно відповідав Тарас, встаючи перший з насипу, відчуваючи вже того клятого чортика знов.

В розмові і дружбі з Фімою той чортик часто вискакував в образі незначної деталі. От говорять вони так, як сьогодні, "по душам", відчувається одна думка, одне горіння, одні почуття... Говорять вони про новітню людину, про місто-село, про нову мораль і щиру працю... І от від одного такого повороту, як оце сьогодні, все розліталось в пух і прах, натомість приходив фальш, незадоволення другом і розбиті думки. Тарас хотів сказати, що досить з нього й тих тортур душевних, які він несе в собі заради вузу" оцей хрест КНС...

Але Фімі це казати було недоречно.

— "Чесно", "нечесно"! — перекиривляв його Фіма. — Старомодні, давно стоптані моралі! Треба виводити з погляду: корисно, чи шкідливо це пролетаріятові. Корисно? Ну, і амба!

І що Фіма тепер виразно навідався, щоб Тарас поговорив про нього із Дмитром, той чортик знов усе між ними розбив. Десь поділися ширяння в піднебессі мрій. Жарко стало йти...

— Ти просто пасивіст! — обізлився Фіма. — Знай, що само до тебе нічого не прийде, поки ти не притягнеш до себе за вуха.

Звичайно, Фіма мав рацію! Тарас пасивіст і неповороткий мрійник. А пасивності нема місця в ровонародженому світі. Це гасло йому вже й у інституті вуха просвердлило. На кожному кроці висіли плякати: "Перша якість пролетарського студента — активність!".

— Чи в розуміння більшовицької активності включається розпихання собі ліктями дороги? Обіди < АРА, стипендія, кубуч...

— Конче! Як хочеш вчитися, то мусиш добре попрацювати ліктями. І молодець той, хто зуміє це зробити...

Вже видно було Марійку. З долини виверталося село, воно засіло у балці, а над ним тільки церква несла вгору свої зелені круглі бані.

Вони входили в "червоне село".

10. "ЧЕРВОНЕ СЕЛО"

I.

Тарасові нетерпеливелося.

Йому швидше хотілося побачити, як Мокринині діти здійснюють тітчин іскристий, чудесний талант до життя, ішли вони до найстаршої дочки її Наталки, що з її сином, Ладьком, разом ходили до школи, — він і Фіма.

Він уже й забув, де її хата, але так ішов навмання й дійшов.

Їх, звичайно, не сподівалися... Наталка, вже літня жінка, захвилювалася, як то буває в таких випадках. Вона не знала, як краще прийняти гостей, де їх найпочесніше всадовити. Хлопцям хотілося посидіти на подвір'ї, встеленому зеленим шпоришем, а Наталка тягнула їх тільки до хати. Погодилися на тому, що винесла з хати дзиглика та ослона.

Ладька не було вдома.

— Біжи за Ладьком, — загадувала розгублена Наталка меншому синові, дванадцятилітньому Василькові.

— Поскоч у лях, внеси гладущика, там під стіною, — загадувала другому, Максимцьові.

— Я побіжу, вишень нарву, — поривалася сама.

— Та не клопочіться так, — спиняв її Тарас. — Ми й самі, здорові, підемо та наїмося. Де ж це Ладько?

— Де ж? у тіятрах!.. Сьогодні ж неділя, вистава в нас. Зразу видно, що "Червоне село".

— Атож, щотижня! — устряв найменший, Кирилко.

— Та й чого так рано починається, — здивувався Тарас. — Я думаю, ще нема й четвертої години.

— О! Та він же там за якогось старшого, — здивовано відповіла Наталка.

Так, наче хлопці повинні були це знати.

Гонець, видно, скоро домчав до Ладька з надзвичайною естафетою, бо не встигла Наталка посадовити гостей за стіл, як у хату прожогом влетів Ладько.

Посипалися вигуки здивовання, непідробленої радості, розпитування, — тисячі ознак щирої зустрічі. Тарас відчув те саме почуття заколисуючої теплої купівлі, що так до сліз вразило його в перші дні приїзду до Дрижиполя. Фіма ж широко посміхався й прикладався до сметани й велетенських пиріжків із вишнями.

Наталка більше вела розмову з Тарасом, Ладько з Фі-мою. Ладько — високий, майже сформований парубійко, зрадив, що є кому показати свої багатства. Показував того радіоприймача, що сам сконструював, фотоапарати, одного й другого, патефона, велисипеда, правда, трохи ушкодженого, але все ж... Вони так захопилися оглядинами цього всього добра, що аж через годину Ладько стукнув себе по лобі:

— Максимцю! Біжи, скажи, нехай там самі. Ми прийдемо пізніше.?

— Куди? — запитав Фіма. — Може вже й додому час?

— Підемо на виставу! Це щоб ви були в Маріїці у неділю та не бачили нашого театру?

Тарас цього не чув. Вони з Наталкою також були захоплені. Наталка розповідала щось дуже цікаве. Так от чому Марійку звать "червоним селом"!

Ще тільки в Дрижиполі ходять туманні загальні розмови про якусь таємничу "комунію", а тут уже вона й організується... Що ж то воно таке?

— А я знаю? Одні кажуть соз, а другі — комуна... у панській економії... А що воно буде — убий, не скажу!.. Та й тако-го, я знаю?.. — задумливо говорила Наталка.

А Тарас замилювано слухав марієцьку говірку, трохи відмінну від їх дрижипільської.

— Ладько записався сам, усю сім'ю нашу приписав, а тоді вже й мені сказав. Я, як почувла! "Ану, зараз мені піди випишися!" Накричала на нього, натупала...

Наталка аж згорнула руки на грудях, розказуючи.

— А потім сіла та й думаю: "А може?.. Чогось же й Карпо там, і Хросина з чоловіком-учителем, і тато... і всі... А ми будемо збоку? Усі, хто грамотніші, то пописалися, а ми так зостанемося? Та й куди?" Та хай уже буде так...

— І Карпо теж записався?

Карпо був другий син Мокрини теля Павла. Він закінчив двокласову дрижипільську школу, ще десь учився трохи, служив якийсь час на пошті, а тепер усе був серед сільських заправил, {підхоплював кожне нове починання, вважався найрозумнішим чоловіком на село.

— А як же! Він же активіст! Що де не є, то він — перший.

— О, то розумій! — сказав Тарас батьковими словами.

— І так деякі хазяї пописалися. Он Яків Дуб'яга, не рівня нам, хазяїн добрий, а

прийшов із армії й почав усіх ото намовляти.

Якова Дуб'яга Тарас не знав.

— Не знаєш? Той, що держить наймолодшу Ференцеву, Явдошку. Ще їх найстарша сестра, Мар'янка, з дядиною Одаркою, твоєю мамою, були колегами.

Ні, Якова Дуб'яги Тарас не знав. Але, як Наталка каже... Тарасові все здавалося, що зза Наталки визирає улюблена тітка, така була вона на свою матір подібна.

— А-а!.. — пригадав він. — Казали мама не раз, казали...

— Мар'янка та вже померла, царство їй небесне...

— Де ж це воно буде? — перебив Тарас. Він щораз більше приймав до серця марієцькі новини.

— А в панському дворі! Там тепер сови літають, але так беруться усі...

— О, то цікаво! — заіскрилися Тарасові очі.

— Коли ж так лякають, що це будуть пайок давати, та невірний будеш його з'їсти...

Знов подумала Наталка.

— Але що буде людям, то те й нам... По правді сказати: є нас чотири таких, щоб робити, та й нема коло чого. Була пара коней, дві корови, — якось би жилося. Та як узялися на нас, як узялися! Наклали якийсь гекспорт, та якісь самообкладання.. Них ти скажишся! Старий узяв та продав коні й одну корову. А це ще є січкаря, то треба розібрати й сказати, що зламалася, бо наклали триста карбованців...

Дивувався Тарас. І вони потрапили в "гекспорт"? Та в них же й землі нема!

— Ну, то що? Торік були бідняками, а цього року стали середняками, ще й заможними. Добре, що ще не знали про дівку, а то було б... Тепер нитра дівки!

Наталчину мову треба було розуміти. Очевидно, щороку хтось складає списки й визначає, кому "ходити в серед-няках", а кому в бідняках, а кому судилася доля "експортного господарства", себто, призначеного на ліквідацію й конфіскацію, якщо той господар не виконає всіх податків хлібом і грішми, що накладено на нього.

Тиміш Чорноіван, Наталчин чоловік, був "гамерика-нець".. Безземельний. З Америки, де він пробув п'ять років, вивіз він вічно нового капелюха та вміння працювати коло машини. Спромігся на власну січкарю і заробляв цим досить, щоб прожити й без землі. Був ще механіком коло молотарки та й синів цього вчив.

Наталка, — яка родинна схожість із Тарасовим татом, — також не дуже прихилилася до хліборобства. Вона собі "сама з себе" навчилася шити на машині, купила на виплат зінгерівську машину й здавна була за сільську швачку. Не мала й одної дочки, самих синів, то завжди держала дівчинину, яка вчилася коло неї шити та допомагала в хазяйстві.

"Але що ж у всьому цьому поганого?" — питав сам себе Тарас. — "Чому — "гекспорт"? Чому триста карбованців податку? За січкарю? Треба,, щоб були конче всі вбогі?"

Боже, який він тугий до політики! Он Фіма зразу поставив би все на своє місце. А він неминуче потрапляє у полон фактів і стає на бік оцих несвідомих, політично невтриманих сестер Наталок, дядьків Геменів, тіток Христь. Він не може в самому собі

нічого знайти, щоб протиставити оцим скаргам. Він не вміє правильно, по-пролетарському, оцінити того, що діється навкруги.

Для нього Наталка — сестра того самородного Павлового генія. І Тарасові уперто навертається думка: що не вдалося тітці Мокрині втілити в Павлові, те вже складається, може повільніше, в Наталчиній сім'ї. Сийи її, — це вже справді з найглибших низів — могли бути і стануть "самі з себе" сільською інтелігенцією, із інтелектуальним рівнем, вищим за сільський загаль.

Це погано?

Він далеко зайшов у своїх думках і, звичайно, не туди, куди слід. Адже саме слово "інтелігенція" звучить тепер якось старомодно, так само, як і "народ". Ба ні, ще гірше, як старомодно, — лайливо!

На столі з'явилася повна миска добірних темних вишень, але ніхто їх не захотів їсти. Пішли в садок, — з дерева в рот вони смачніші. А Наталка хутчій метнулася попорати.

— Чекайте-но, і я з вами піду! — спинила вона хлопців, коли вони виходили вже в подвір'я.

— Ніколи не ходила на ці вистави, а думаю сьогодні піти. Подивлюся, — коли нема нікого такого, як я, старого, то піду додому.

Наталка не хотіла розставатися з Тарасом.

II.

Театру а вірніше, сельбуд у "червоному селі" Марійці був перебудований з попової хати. Просторе подвір'я, — колись гарний сад, а тепер вирубаний, — було населене усякими гойдалками, кільцями, сітками, драбинками. Як майдан для ігор у якомусь санаторії.

Перед сельбудом на дзигликах сиділи музики: скрипка, бубон, фагот, флейта. Призначення їх, — закликати до театру на виставу. А враження було таке, наче тут починалося весілля. Особливо старався бубон.

Наталка, Тарас і Фіма по дорозі згубили Ладька, він побіг уперед. Коли вони підійшли до сельбуду, там уже був дим коромислом.

— Он, які фартикули приставляють, — показала доброзичливо-глузливо Наталка на сгіортовців, що витягалися на кільцях, на драбинках, перекидалися через штанги... — І де вони такої моди набрали?

Вистава ще не починалася.

Вже й смеркало, а дівчата все кружляли польки та краков'яка, вже було повно на подвір'ї, але початком вистави ще й не пахло. Тарас цього не помічав, за розмовами з Наталкою. Та ще прийшла Хросина з чоловіком вчителем, ще й Настася, — вони мали про що говорити. А Фіма жорстоко нудгував.

Квитки почали продавати, як уже смеркло.

— Чого ж так пізно? — питав Фіма.

— Пізно? — дивувався Хросинин чоловік. — Ще ж тільки смеркло!

— А їйбо, вдосвіта приходять мої хлопці, — напівгордо, напівскаржливо ствердила й

Наталка.

Тарас із Фімою купили квитки — найдорожчі, по двадцять копійок. Вони, власне, зробили почин. Ніхто ще не брав.

Чорнобрива дівчина-касирка поскаржилася:

— Але наша публіка! Звикли дурно ходити, то ніяк не хочуть квитків брати. Ждуть, поки почнеться...

Вже десь одбігли й Хросину з чоловіком, і Настасю. Хросина співала в хорі, Настася була головною артисткою, а Хросинин чоловік, Матвій, — заслуженим гримувальником. Наталчина ж мова все жибоніла й жибоніла, як вічний ручай.

Вона згадувала матір, згадувала всіх родичів, пригадувала таке, чого Тарас зроду не знав. Виявляється, Наталка його колись гляділа, коли був немовлям.

— Дядина Одарка раненько йдуть, бувало, в поле жати, а тебе й Оксану, на мене кидають... Клопоту було з тією Оксаною! Не зоглядишся, а вже біла її голівка лазить у поросі на вулиці та кізяки збирає. Оксана, кажуть, викапана баба Ганна.

Тимчасом, вже й у залю дозволено зайти. Сідають, хто де бачить, все так, щоб ближче до музик. Розсувають лави, стільці, розсувають завісу на сцені й всюди танцюють.

— Них йому, як душно! — каже Наталка. — Піду додому, нима таких, як я, старих.

І починає знов про Христиних дочок говорити.

— Вони ж, як ті чорні воли, роблят! І що вони бачать? Город, поле, заводські буряки... І то, щоб жити в Дрижиполі коло школи, — а жодної не послати вчитися?

У тітки Христі було семеро дочок, дві вже заміжні, найменша, Ганя, — ще дрібний підліток. Але всі вони були неписьменні. Ба навіть хлопці тітчині не хотіли ходити до школи більше, як один-два роки.

— А що я, попом буду? — оглушали вони найсильнішим у світі аргументом Наталку, чи дядька Меркурія, як ті до них чіплялися.

Що вже казати про дівчат?

— То нима такої завиденції, — жибоніла Наталка, — щоб дівчат учити. Али ж щоб хоч трохи грамоти! Так пугано, коли не вмієш і розписатися!

Це Наталка вже про себе. І вона була неписьменна.

Фіма уважно роздивлявся на плякати, і якісь пишні банти з кольорового паперу, розвішані по стінах сельбуду. Може він думав: "1 чого я сюди прителіпав? Спав би досі або книжку почитав. Що тут цікавого?" А може...

Він з нудьгою поглядав на свого годинника на руці, але коли зустрічалися поглядами із всюдисущим летючим Ладьком, іронічно всміхався. Мовляв, — нічого, я не нудьгую, дуже все цікаво, алеж коли вже почнеться вистава?

— А покійні мама геть би всіх нас учили, якби було звідки, — згадувала Наталка. І заплакала. — От вони любили науку! Бувало, покійний Павло...

Перед очима Тарасовими встав незабутній образ тітчин. Якесь весілля... Чи не Катерина заміж ішла? І тітка Мокрина посеред хати танцює з полумисками над головою. Сама собі співає: "Оце ж тії чоботи...* її добродушне, розумом і іронією

освітлене енергійне лице з широким чолом, мов створене для цього ритуалу. Полумисок б'ється один об другий, падають черепки на землю, а тітка Мокрина й не помічає цього. Їй усе веселіше й веселіше стає. Ох, і любила ж вона дотримувати тонкощів численних і найчисленніших звичаїв!

— В нас тато були тако собі, аби в хаті, а ми за чим не є, — все до мами, все до мами! Всіх нас вони ставили на ноги, — жибоніла Наталка. — Якби не той тиф, і досі жили б.

Тітка Мокрина померла так само славно, як і прожила.

Вона гойно все роздаровувала щедрою рукою, як у неї що було. І себе так само віддала. Відступала петлюрівська армія, зостався в неї у хаті хворий на тиф вояка, літами якраз такий, як був Павло. І тітка Мокрина, як ніжна мати, його виходила, вирятувала, з усією щедротою своєї душі. Хлопець видужав і пішов, а тітка Мокрина заразилася від нього й несподівано для всіх, у розквіті сил, померла.

Це було цілком в її дусі. Недарма її називали Гайнохою. Її муляло завжди, коли щось у неї є, а в других нема. Це була якась пристрасть — роздавати все, що має, широкою рукою.

Тарас із Наталкою не помічають, що вже починає в залі заводитися на початок. Наталка розповідає, як виривала саможертвенно тітка Мокрина невідомого юнака з пазурів смерті.

— А жаль їм було його дуже! — сама собі відповідала Наталка, чи може на безмовне Тарасове запитання.

Кругом них зсувалися вже лави, розміщалися, хто як собі хоче.

Вікна обліплені безквитковими глядачами. Вже одинадцята година.

Ладько здіймає з-під стіни лампу й починає перевіряти квитки. Він; стоїчно пролазить через безліч ніг, бо лави з економії місця щільно зсунуті, й каже до білявого, чубатого парубчака:

— Твоє місце ззаду. Виходь звідси!

— А як я не хочу!

— Кажу, виходь!

Парубчак вперся, ніяк не хоче йти, бо що ж тоді буде з його гонором?

— Бо зараз приведу виконавця, — суворо попереджає Ладько. — Тут місця сільради...

Парубійко з великою неохотою встає й ушивається.

Другий контролер, молодий хлопчина, має клопіт з дівчиною, що сіла на вікні. Розпорядчик вживає й умовлянь і погроз — нічого не помагає. Дівчина купила квитка за п'ять копійок і вважає своїм невід'ємним правом сидіти на вікні.

Попри всі свої повноваження, розпорядчик безсилий її зігнати.

— Зараз піду спитаю, що робити з такими!

За хвилину він виходить на сцену й оголошує:

— Новий приказ вийшов: як хто не хоче на своє місце, то віддай квитка і геть із тіятру... щоб тут тебе й не смерділо...

— А гроші за квитка? — зухвало опоминається дівчина з вікна.

— А гроші хай пропадають, як нема добром!

Цей останній аргумент, нарешті, вплинув і дівчина з жалем наважується покинути обрану позицію.

І так з усякими загостреннями, важкими інцидентами перевіряють із годину. Дехто вже дрімає, діти на руках позасипали. Не диво, — вже година дванадцята. Фіма також дрімав.

А Тарасові ніяк не хочеться спати. Наталка дуже цікаво розповідає про темну для нього пору їх роду.

— Це покійні мама часто про дядька Меркурія розказували. Ой, Господи, натерпілися ж вони від мачухи! Це ж їм і року не було, як наша баба Ганна померла. То мама вже глядять мале дитинча та плачуть над ним, а мамі було вісім років. І як щось з'їсти, то не можна, бо мачуха наб'ють і виштовхають з дому... А воно таке було — все сопілки вирізує.

— А в тітки Христі геть чисто натура баби Хотини... Та теж, кажуть, була така милосердна, — з себе сорочку зняла б для другого. Ото вони втрюх і вигляділи твого батька...

Зовсім недоречно в цей час засурмила труба, починалася вистава, відсувалася завіса.

На сцені сиділи, говорили, входили й виходили. Тарас не вслухався дуже, машинально дивився, бо був овіяний могутнім подихом роду, що корінням своїм заходив десь далеко в надра минувшини. Вставали, оживали прекрасні образи його дідів, бабів, що жили колись, робили, любилися, сміялися, страждали й розставалися з життям.

Якийсь культ, якась релігія родини наполегливо проступали крізь Наталчину бесіду. Це було щось поганське, язичеське, це була більша за нього сила, сила, в якій вони були утлими листочками. Вітер здмухнув — і нема. Тарас бачив і відчував: баба Ганна, зовнішні риси якої відродилися в рисах Оксани, прабабка Хотина, що відродилася в тітці Христі. Він, Тарас, вилитий на лиці тітка Христя. Наталка, з обличчям зовсім таким, як у його батька. Дві Гайнохи, — тітка Мокрина й мітична прапрабабка Лукія...

На сцені все виходили й виходили, публіка, що так терпляче ждала вистави, кожен раз живо перегукувалася між собою.

— Диви, це Трихвін!

— О, Настася!

Настася грала головну героїню й, здається, не те важило, що саме вона грала, а те, що її відразу впізнавали. у Дуже сміялися, коли наймит розправлявся з куркулем

і так само дуже сміялися, коли куркуль наймита бив. Ані трохи не ніяковіючи, то один, то другий актор в антрактах, одягнені у свої костюми та перуки, виходили в залю й здирали нащось із стін оті паперові банти, — одного, другого-третього.

— Та досить уже з тебе! — голос із публіки.

За хвилину окраси ці пишалися вже на сцені, символізуючи куркульську хату. Поки була непотрібна ця декорація, то чого ж мала дурно валятися десь за лаштунками й не прикрашати театральну залю?

Хтозна, чи й Фіма так само уважно дивився на виставу, як Тарас? Чи й йому було смішно, що фігурувала увесь час одна й та ж лампа? В антрактах чіпляли її під стелею, перед початком дії виносили з залі й, як розсувалася завіса, вона вже красувалася на сцені.

А як антрактів було безліч, то артисти тільки те й робили, що носилися з цією многотраждальною лампою.

— От часто думаю я, — казала Наталка, як знов повісили у залі лампу, — часто згадую я про Павла. Чому не дожив Павло до революції? Він же її провіщав! Хіба хто думав, що таке буде? А він же не раз казав:

"Не сушіть собі, мамо, серця тією дідовою землею, однаково, її скоро забере революція..." Так, наче по писанію читав. І помовчавши:

— Це ж мама, як помер Павло, то скільки то вони поплакали! "Ой, світе ж мій! Ой, розуме мій!.." Вони тоді добрали досади!

Голос її звільготнів. Ні, вона не бачила вистави, вона вся була в полоні родинного культу. Вона не помічала, що вже знов забрали з залі лампу, й повагом, з павзами розповідала, як помирав Павло.

Брат Павло, що блискавицею геніяльно промиготів у їх мужицькій родині, вивчився на інженера й помер... За ним плаче тепер Наталка.

— А якби тітка знали, що таке буде, чи воювали б із дідом за ту землю?

— Аякже! — переконано відповіла Наталка. Мама ж хотіли справедливості...

На сцену вже виходив бандит із лісу. Це був зовсім смирний чоловік, на щось із тією самою лампою, тільки обліпленою зеленим тонким папером. Він її держав поперед себе, а тоді передав:

— На, подерж лампу! — сказав він домашнім голосом до когось за лаштунки й почав крутити ручку телефону.

Всі добре бачили, що це — коробка з ручкою від старого грамофона, переверненого догори дном, відкинуто тільки рожеву трубу. Але всі знали, що в цю трагічну хвилину розламану грамофонову коробку треба було вважати за телефон.

Потім почалася на сцені пекельна стрілянина й повальна паданина. Можна було думати, що й у залі відбувається перестрілка, — такого шелесту наробила ця заключна сцена.

— А, них йому! І то видумують таке! — задоволено сказала Наталка, як спускали завісу.

І наче махнула магічна паличка, — заграла музика. Зал я миттю відмінилася. Всі кинулися до танцю. Була ще тільки друга година ночі.

— Коли б уже марша грали та додому! — не видержала якась дівчина, що сіла недалеко них.

— А це ти без маршу не можеш? — грізно подивився на неї розпорядчик, отой

наймолодший, білявий хлопчина.

Марш, нарешті, змилювався й пустив їх додому перед світанком. Настася йшла з ними, бо додому їй далеко. Ішов і завселябудом, найбільш за всіх натовлений Ладько.

— Наша Настася перша в сельбуді, перша й у церкві, — гордо казала Наталка.

— В "червоному селі" й церква є? — здивувався Фіма.

— Аякже! Тільки мало ходять... Оце часто буває, що в церкві їх оно трьох: піп та дяк та наша Настася... Казали на сході, що ніби там радіо має бути, але ще поки правлять...

І повертаючись знов до Настасі:

— А в сельбуді найкраще грати, заводити пісню, — теж Настася! Ото звикла по сельбудах та по гулянках... десь-то думає так і вік прожити...

Тарасові в ту ніч снилася Наталка.

— ...мама як померли то наче половини світу не ст^ло... Половина є, а половини нема. Йому в Дрижиполе, — нитра мені! Йду в поле, — нитра мені!.. Отак, нічого нитра!..

О, Господи! Він навіть не чув, коли вона це казала. Але ж виразно казала, з невитравною печаллю в голосі.

11. "ХУТІРСЬКА ІДИЛІЯ

I.

У Дрижиполі біля соші, недалеко від церкви, над одною хатою красувалася вивіска: "Новомодні хволюші". Кожен раз, як Фіма з Тарасом проходили повз цю оригінальну вивіску, вони від душі сміялися.

— Автор її — людина, обдарована тонким почуттям гумору, — сміючись, казав Тарас.

— То зайдімо, подивимося на нього, — запропонував Фіма. — Тільки треба в'яснити, що це за "хволюші", а то... чого ми прийдемо?..

— Та фолюші ж, сукновальна машина, — здивувався Тарас, що Фіма не знає. — По-дрижипільському "хволюші", тільки чого ж "новомодні"?

— Ах, фабрика! Ну, зайдімо...

Але, на превеликий жаль, "новомодні хволюші" були замкнені. Дівчинка-сусідка пояснила, що сукна ніхто не несе робити, а хазяїн фолюш удома.

— Хто ж хазяїн?

— Та якийсь не дрижипільський, з хутора...

— З якого?

— Або я знаю?

— Що ж ти знаєш?

Дівчина на це запитання мовчала.

— Гм, хто ж це може бути? Який він із себе, як зветься?

— Довгий такий, як верства, на окулярах... А, згадала... З Марієцького...

— їйбогу, це...

— Теж мені бізнесмен знайшовся! "Новомодні хволюші" — і завжди під замком...

Вони вже знали, хто це. Хто ж, як не Панько Остащенко?

— Я певний, що вивіску цю складено так для того, щоб хтось ішов і всміхнувся.

Не було ніякого сумніву: довготелесий, в окулярах, з хуторів, "новомодні хволюші", — це він.

Фімі не диво, він же давно з Дрижиполя, а ось Тарасові простити цього не можна. Відколи вдома, а забув про Панька, й разу не згадав про Осташенківський хутір.

І ті добрі! Відколи він тут, — ні разу не зайшли. Ні Донька, ні Катруся, ні Оленка, ні Сергій, ні Панько. Вони завжди були чогось горді, скільки раз Тарас із Галею й Федьком ходив до них улітку, а вони бувають у Дрижи-полі щотижня, напевно й до дядька Симона заходять а до них не зайдуть. Все бояться бути зайвими... Несміливі й горді.

Підприємство Панькове явно програло. Сам він у цей час сидить мабуть на хуторі під вишнею й вигадує нове назвисько для собаки. Але ні, дядько Никодим не дасть посидіти. Мабуть, махає косою, або клепле її, підсліпувато смішно придивляючись.

І не зайшов ні разу! Ніхто з них не зайшов, навіть Сергій, одноліток Тарасів. Як же там дядина Марія? Але цей світ міняється! Такі були близькі родичі, а тепер... І він добрий! Зовсім забув про них.

Це може найдорожче, найзапашніше, що зв'язане з дитинством, — Осташенківський хутір, самотній, поетичний, на полі...

Панько з Сергієм ходили звідти до дрижипільської школи, Фіма їх добре знав.

— Ходімо колись до них! — скричав Фіма.

II.

— Дурний, та й не журишся! — не схвалила мама Тарасового наміру піти разом із Фімою на Осташенківський хутір. — Не хочу я, щоб ти йшов туди з ним. Там горе, а він свого Фіму на забавку буде вести...

— Горе?

— Хіба ти не знаєш?

Що з ним робиться? Забудьків брат! Казали йому ще в перші дні, як приїхав, — дядина Марія дуже слаба. Як вони там справляються? Ще й жнива настигли...

— А дівчата?

— То ти нічого не знаєш! — збоку кричала Галя. — Їх нема й звання на хуторі!

— А де ж вони?

— Повиходили заміж обидві разом, ще в запуси.

— Як? Вони ж ще малі!

Він уявляв їх і досі отими маленькими дівчатками, що бігали по березі у яру, корів разом з ним та Галею пасли і якихось "щуриків" все полювали.

— Еге-ге! Коли то було! Тепер на тому хуторі товчється сам Никодим із хлопцями, бо Марія нездужає від посту, та ще Донька свій клопіт має... Куди там іти? То якби було все добре, — хай би пішли.

— Я сам піду!

— Сам — піди! Пішла б і я з тобою, та далеко. Чогось така стала непотрібна...

Так дівчата заміж повиходили! От тобі й "новомодні хволюші"!

Знайома дорога по насипу незакінченої через війну і революцію залізничної колії. Скільки раз ходив по ній! Ростуть і цвітуть так само квіти степові, так само на небосхилі вирізьблюється два високих осоки — мета його подорожі. Звідти Панько й Сергій щодня п'ять років ходили до дрижипільської школи, туди влітку на цілі тижні ходили гостювати Тарас із братом та сестрами, а вже в останні роки, то з дядьковою Симоною Ніною на короткий час.

Чорна цяточка повзла звідти на небосхилі десь у напрямку Марійки, — якийсь гурт людей, чи що?

Тарас не звертав на неї уваги, заглиблений у свої думи.

Фіма! Хоч вони й приятелювали оці два тижні, але щораз дужче щось не таке відчував у ньому Тарас. Не знав, що. Чи то надмірна розв'язність Фімина бентежила Тараса? Особливо в присутності Дмитра, коли Фіма ставав якось підхлібно, підлабузницько розв'язний, із своїми "хоч би тобі хнй" та іншими "прісипочками". І хоч Дмитро теж розв'язний, але яка різниця ця розв'язність. Дмитрова більшу має схожість із протезуючою розв'язністю Липовецького, тільки не така презирлива.

Чи оця маніра Фіми всіх і все використати? Все чіплявся до Тараса з тією рекомендацією для нього від Дмитра Степанського. А чи винен він, що Дмитро йому каже "прийди", а про Фіму мов би не розуміє?

Чи оцей незвичайний для Тараса спосіб думання, без ілюзій і сентиментів. Бід подиху його Тарасові слова переставали родитися, а думка, замість розцвітати пишним цвітом, стискала до слова, а те вже слово ставало не тією задуманою думкою.

Мабуть вони з Фімою говорили різними мовами, що йшла з глибини їх ества. От-от дійдуть вони контакту мови, як отой чортик вискочить поміж ними й зруйнує весь попередній настрій глибинної широти.

В цю хвилину Тарас почував полегкість, що він сам, а нема тут Фіми, цієї тріскучої революційної фрази, до якої дуже щільно прилягає звичайна турбота про свою кар'єру.

Бо хоч Фіма багато говорив у дусі осуду буржуазної ідеології, а що він зробив для ствердження своєї нової? Те, що став робітником? То що, для кар'єри?..

Добре, що його вже нема.

Склалося так, що Тарасові не довелося й одкараскувати-ся від Фіми. Фіма вже поїхав. Несподівано й раптово. І здається, спричинився для цього той лист.

Тарас одержав три дні тому листа із столиці на блянку з видрукованим там штампом спілки селянських письменників "Плуг". Повідомлялося його, що його новела друкується, в черговому номері журналу "Плуг". Чому нічого більш не надсилає? Радо будуть друкувати.

"Просимо й надалі надсилати до нас матеріал. З товаришким привітанням...** — так кінчався цей лист.

Тарас зразу ж побіг до Фіми. Вони читали й перечитували цього, надзвичайної ваги, листа, а Тарас вивчив його на пам'ять. Фіма зразу став маленький-маленький, а Тарас на цілу голову виріс. З ним листується редакція! Сам "папаша" до нього пише!

Фіма аж грав очима, слухаючи захоплені розповіді Тарасові про літературні

побоевища та про надзвичайно широкі можливості стати письменником. Він про все докладно випитував Тараса, а Тарас, який досі щось скупіло про це буркав, у нападі телячого захвату розписував усе, як тільки міг. •

— Ну, коли я досі нічого не вирішував, — сказав позавчора ввечері Фіма, — то сьогодні вирішено й підписано. Восени зустрінемося з тобою в інституті... Може я на робфак попаду, ейсих, це неважливо, але я...

Він хотів сказати, що доб'ється, коли й його ім'я, розмножене в тисячах примірників, буде красуватися на папері, — але... Навіщо, щоб хтось знав про твої думки?

За три дні Фіма раптово зібрався й раптово виїхав.

III.

Добре, що Тарас іде тепер сам, дихає запашним степовим повітрям, дивиться на марева, на це мерехтливе повітря над хлібами і думає, що собі хоче.

Він, наприклад, може думати на зовсім абстрактні теми, уточнювати різницю між настроєм, почуттям та емоцією, — яке кому діло? Чому треба часом сказати "почуття*", часом "емоція", а часом "настрій"?..

Полові лани хвилями мінилися під зливами сонячного тепла й світла, пронизуючого все, небо було сьогодні таке синє, що здавалося, аж видко зорі, спеку проганяли леготи, наповнені м'якоп'яними ароматами розквітлого літа, обрії наче наблизилися й розширилися водночас, така прозорість панувала всюди, — якась симфонія світла, дозрівання, квітування. Ось у цьому є настрої, себто гама почувань, що забирають людину, підносять її, розчиняють і напувають своєю силою.

І це ще не ївсе. Тарас знає вже безпричинну "телячу" радість-екстазу, знає й радість думки, коли вона грає, й міниться, і летить нестримно, — чи то не є також емоція?

А сьогодні на тлі симфонії сяючого літнього дня він просто мрійливий, — сьогодні він дуже, дуже любить Нелю. І це не настрої, не поодинокі емоції, не почуття, це щось більше. В цій екстазі, всепочутті є ще самовідречення.

Хоч Неля тепер далеко, він бачить її голівку, її пушисте, рівно підстрижене золотаве волосся, що пишним німбом обрамляє чисте чоло й різьблений профіль, з ледве наміченою лінією переходу чола в ніс. Коли вона стріпує голівкою, волосся те також усе разом стріпується, неначе воно — важке золото. І це так гарно!

Нелині сині очі то там, то сям визирають Тарасові з-над хвилястих ланів задуманими волошками. Він так її любить! Але він ніколи не зміниться до неї, як був її щирим товаришем, таким і зостанеться.

І він у цьому самовідреченні, такому гармонізуючому настроєві цього багатого літнього дня, не відчуває щемлячих болів, лише радість великої любови. Що ж, Неля пише, — "не хочу, щоб ти змінився", — він буде такий, як вона хоче, їх взаємини ніколи не зміняться.

Скільки раз думав він над її листом і ніколи його так не зрозумів, як сьогодні. І коли досі він не знав, як йому поведеться, то сьогодні ішов радісний, мрійливий, сильний.

Як же назвати це настроєм, коли воно визначає його життєву поведінку на довгі майбутні роки?

Вже тепер напише до неї. Бо він ще їй не відповів по суті...

IV.

Перед самим хутором, коло недобудованої залізничної будки, Тараса пройняло легке хвилювання. Як то приймуть? Може вже забулася дитяча дружба, оті несонні ночі в клуні на сіні, з хихотінням і юнацьким філософуванням їх великої громади братів і сестер. Може холодом повіє від зустрічі?

І справді! Ніхто не вийшов його зустрічати, — це щось небувале. Навіть собака не гавкав. Що за знак?

Підійшов до дверей Тарас, — двері були замкнені. Нікого дома нема.

Де ж вони могли бути? На полі?

Ні! Поле стоїть тихе, самотнє. В яру серед верб не чути ніякого голосу, ніяка хустина не біліє поміж коноплями. Лише на ставочку плавають каченята.

Тиша.

І саме сонце здалось самотнім на цім покинутому, замкненому хуторі. Стоять вишні з червоним жаром ягід, — і вони самотні.

Сум.

Сум і тиша.

А як же весело тут було колись! Як ще недавно вирувало життя!

Кожен куточок тут таїв спогад про якусь витівку, про якусь сміховинку. Всі вони були однолітками, з різницею на рік-два вгору, або вниз. Їх сміхи та хіхи перемежались із глибокими, задушевними настроєвими розмовами. Таких у середовищі Сарголів ніколи не почуєш. Порівнюючи з Осташенками ті Сарголи, батькові родичі, здавалися грубо витесаними, мужицькими, а бабине Киріїне покоління — себелюбним і хитрим.

Справжні куркулі, особливо дядько Микита.

Осташенки тяглися до витонченої душевної досконалості, як до сонця рослина, вона віяла в усьому, в поглибленому підході до кожного явища, без заздрости й зловтіхи у вдумливому його розгляданні, в їх поведінці гордовитої бідності, в їх гордій правдивості, в їх безкомпромісній чесності. "Не можу взяти, де не поклав", — такий їх девіз.

Ця духовна охайність і чистота проявлялася в намаганні оточити себе красою.

Тарас обійшов обидва садки, — старий і новий, — походив у тіні черешень і грецьких орхів, яблунь і слив, поблукав серед запущених агрусових кущів, пішов поза старою клунею, над ровом, де розрослися вишні, обдивився, як хазяїн, нові, міцні, криті черепицею стайні, нову клуню, возовню... Постояв перед хатою, подивився на гармонійне сполучення сивої цинкованої бляхи та червоних мальв попід вікнами...

І все це зроблено трудовими зусиллями одної сім'ї, яка ніколи не наймала для свого господарства жодного наймита, ані наймички... Яка протилежність до хутора на Троянах!

Тарас вирішив чекати. Хтось таки навинеться, не може ж бути, щоб нікого не було.

І де дядина Марія? Може її замкнули?

А може повезли до лікаря?

Він зазірав у вікна, вдесьте обійшов круг усіх будівель хутора. Можна подумати, що тут неабиякий поміщик живе, таке все тут солідне, капітальне.

Але Тарас добре знав, яка ціна цього заможного вигляду. Старий Никодим не дозволяв найменших втрат на щоденний ужиток, не визнавав навіть мила. Весь прибуток з господарства він вкладав у ці пишні та красні будівлі.

Це була його пристрасть, якій він присвятив усе життя своє, рабом якої став ще замолоду.

Борони Боже, найняти когось навіть у гарячу пору. Все повинне зроблене бути самотужки, хібащо восени машина помолотить. І на їжу скупю було, — яйця, масло, кури, гуси, індики, вівці, — все йшло на дрижипільський ярмарок, все збивалося в копійку.

Як то ще зважувався він дітей до школи посилати?

Правда, дівчата допущені були скупим дядьком Никодимом лише до марієцької трьохрічної школи, але хлопців після дрижипільської двокласової школи він посилав докінчувати освіту у чотирикласову розумнянську прогімназію. Так само, як і покійного Сашка, що загинув у світовій війні.

За кого ж повиходили Катруся й Оленка? — набігають думки в Тараса, побиваючи попередні.

Вже смеркало. Зорі висипали швидко, не так, як у місті. Виступив виразно Чумацький шлях, бита дорога через небо, що завжди його так манила. Віз уперся дишлем в дядькову цинкову дахівку.

Тарас міркував, як би йому дістатися на горище до клуні, — там завжди повно запашного сіна. Хіба через віконце? Там було б непогано спати...

В цей час у сутінках до подвір'я в'їхала підвода, з неї позлазили, — ну, звичайно, дядько Никодим, Панько, Сергій, Донька з чоловіком і дитиною. Мовчать. Чого вони такі сумні?

Тарас хотів був вискочити з затінку й жартома налякати їх, але відчув, що це —глибоко недоречно, не треба цього. Він відділився від сутінків і сказав:

— 3 пів дня вас тут чекаю. Де це ви були?

— Е-ех... були... Не маємо вже мами, — відповіла Донька якимось здавленим голосом, зовсім не дивуючись, що бачить Тараса.

Наче так і потрібно було, щоб Тарас упав з неба. Вірніше, це було в цю хвилину всім байдуже.

— Померли наші мама, — сказав не то Панько, не то Сергій, в сутінках не видно було.

Наче блискавка прорізала небо, Тарас усе зрозумів. І як же він, — бачив цяточку, бачив похорон дядини Марії, — й не пішов випроводити її в останню ПУТЬ?

І чи може бути, щоб не було вже її? Вона напевно десь тут є близько, не можна уявити собі цього хутора без неї, такої мовчазної завжди, з сумовито-голубиною

усмішкою, з тихою лагідною мовою. Ніколи не ЧУВ Тапас, скільки бував тут, окрику дядини Маоїї, — чи вона вміла сердитися?

— Ой, нема нашої мами, нема! — пилаючим голосом поскаржилася Донька Тарасові. — Наробилися, намучилися... і пішли...

Всі стояли з похнюпленими головами біля нерозпряженого воза та й не знали, — що ж робити далі? Нащо розпрягати, нащо все, коли вирушили із цієї садиби із матір'ю, а вернулися самі?

Як раптом посиротіло, як затяглося все тугою!

Дядько Никодим раптом голосно розридався. Панько обережно взяв його під руку й поспробував вести до хати.

— Годі вже, годі! Тепер плакати пізно! — сухо, з іржавим докором протягла Донька. — Цим тепер не допоможете...

Взяла дитину й пішла, нічого не додавши, до своєї хати, прибудованої збоку до великої.

Старий і хлопці побрели до своєї, а Кирило, Доньчин чоловік, почав розпрягати коні.

V.

Не світили світла, не вечеряли, не спали.

Донька забрала Тараса до себе, прийшли на якийсь час хлопці, тільки старого не було. Він молився.

Чому цей час, коли навіки не стане рідного, без діяльності такий важкий, пекельний — і чому всяка діяльність стає зайвою?

Тарас не знав, чи йому розганяти оцю напружену мовчанку, чи розпитувати про останні дні й години дядининого життя — чи краще не розвереджувати живої рани. Все ж, несміливо почав питати.

— Якби не наш добрий тато, то мама ще сто років жили б! — з притиском на слові "добрий" кинула Донька в п'ятьм.

Хіба Донька вже перестала бути тою задушевною старшою подругою з широко відкритим поглядом, із цією притаманною для Осташенків лагідною іронією і беззлобним гумором, із безмежною задумою? Такі тверді, сталеві нотки, нові для Тараса, брешуть тепер у її голосі.

— Мама все життя закривали нас своїми грудьми, все на себе приймали, все на них сокошалося...

Тарас здивувався.

— Я думав, що це тільки в нас батько з матір'ю не миряться...

Тарас багато не розказував тут, вони й так знали, що батько його вважав Осташенків і жінку свою з їх дому чимось нижчим, бідними родичами, — тому вони й не любили заходити до них у Дрижиполі.

Але для нього Доньчині слова були несподіванкою. Ніколи не помічав він натяку на якийсь розлад у цій хуторі. Строгий завжди дядько Никодим здавався йому справедливим.

— То ваші тато хоч до вас милість мали, — заперечила Донька. — А наші — самі з себе зробили чорного вола, й з нас усіх. За кожну нашу згаяну часинку мама несли кару... Коли б не мама, то виглядали б, як старці, голі й босі. Як що справити, то хіба крадькома від батька, бо за копійку заб'ють.

— Це в кожній сім'ї таке, я бачу, — зідхнув Тарас. — Скрізь мама за все терпить...

— Але ж не так! Ти знаєш, відколи мама заслабли? Тарас не знав. Перед Великоднем?

— Ні, я не про те кажу. Відтоді, як маму збили тато до крові....

— Збили?

— І за що? За півмітка!

— До крові за півмітка?

— Ану, не можна здумати! Ткали ми з мамою полотно й не вистачило мені трошки, півмітка. То скільки там діла? Пішла в Марійку,, позичила, аби швидче закінчити. Чи то так важко його потім віддати?

Так, єдине, на що могла реагувати Донька, це ці пекельні спогади. Голос її набирає пристрасних, гнівних відтінків.

— Еге! Як побачили тато цього півмітка чужого, як узялися до мами! "То ти не могла вночі допрясти, то тобі треба його позичати?" і за цього нещасного півмітка кинув тією бідною мамою на землю та як почав місити. Побив ту бідну маму так, що вона рачки до мене лізла через подвір'я.

— Господи! — вжахнувся Тарас — І ти цього не чула? Дядина не кричала, чи як?

— Де там, не кричала? В стіну стукала, щоб я прийшла посвідчити, що не вона позичала, а я. Та я нічого не чула... Коли дивлюся — мама рачки лізуть у хату, скривавлені... О, Боже, за півмітка!

Тарасові стало страшно. А він ішов сюди шукати ідилії! Дядина Марія, скривавлена, лізе рачки по подвір'ю!

— Тепер хай плачуть, хай землю гризуть, — я до них милости не маю, — з жорстоко-сталєвим полиском у голо-сісі говорила Донька. — Ото як заслабли мама, як заслабли з того часу, то вже й не встали...

І помовчавши, насмішкувато додала:

— Поспішали з похороном, бо жнива підходять, шкода часу гаяти... Навіть дівчата не знають, що мами вже нема... Грошей шкода було на телеграму...

Тарас мовчки стиснув кулаки.

Та й варт шкодувати за старим світом? В цій гонитві за багатством, за маєтностями люди гублять людську подобу, звироднюють до потворного свою психіку, гублять людяність. І хто? Дядько Никодим, який на макове зерно не скористався з чужої праці, який своїми мозолями добивався свого уявного добробуту!

Нащо цей фільварок, коли в ньому розпинали дядину Марію?

Оце й є куркульство.

Ні, яке ж це куркульство? Що стоять будівлі? А як вони самі злидні, раби своїх будівель. Де ж тут куркульство?

Тарас губився. Він не міг прийняти цього. Нехай це багатство згорить, коли воно так калічить людську психіку! Може колись дядько Никодим також був такий тонкий гуморист, як Панько, з таким самим нахилом до глибокого, вдумливого зазирання "в корінь"? І може Панько згодом став би, як дядько Никодим?

Хвалити Бога, революція вже не допустить. Хвалити Бога, вже розгромлено ідею збагачування, кожний, навпаки, гордий тим, що він бідний. Вже не тяжітиме над молодим поколінням ця темна пристрасть...

Тарас майже не слухав Доньчиних скарг, так його стрясла причина дядининої смерті. Весь світ знов почав здаватися йому в іншому перекрої.

— Ні, правду каже Фіма, — треба все це старе, трухляве, звиродніле рознести, змести з лиця землі. Хіба хто ним задоволений? Може його мама була задоволена, може вона не хотіла іншого, кращого? А, скажімо, й тато?

Теж усе життя про щось краще мріяв і їм, дітям, стелив дорогу до цього кращого. Вони не винні, вони не знали, яке воно, те краще.

Молоде покоління вже знає, бачить у імлі недалеко прийдешнє. Там не буде цих свинств, у яких живуть їх батьки. Тарас не бажатиме більш, ніж потрібно для його щоденної потреби, а потреби ці будуть філософсько мінімальні, без рабства у речей.

Донька притихла. Говорив Тарас Хотів виговоритися.

— А хіба в мами були великі потреби? — запитав Панько, що все мовчав. Їх у них не було ніяких... Може одна — працювати...

І так вони говорили усю ніч. Голубіший дух дядини Марії витав над ними, будив несподівані яскраві думки.

А Тарас же йшов на хутір, щоб позабавлятися з приводу "новомодніх хволіш". Про них не згадано було й словом.

12. БОЇ

I.

Він собі сидів у Дрижиполі й нічого не знав. А тимчасом у великому світі греміли події, бряжчала в битвах зброя, лунали бойові кличі.

Ах, як він відстав, як відстав!

Приїхавши восени до міста, Тарас розгубився, шукав точку опертя, щоб зорієнтуватися в пишно розбуялому літературному світі. Поки він там хворів, ходив по хуторах та по сільських виставах, тут життя не стояло.

З'явилося багато нових імен, регулярно відбувалися вечірки "Плугу" й "Гарту", було два вечори дискусії про Європу й просвіту, в яку, між іншими світилами, устряв і наш Борис Микитчук.

Він мав нахабство виступити проти їхнього професора ІНО, невичерпного колодязя цитат і знань, Миколи Ко-стевича. Всі страшенно обурювалися цим, висміювали Бориса на всіх перехрестях, але Микитчук з притаманною йому упертістю, після першого виступу на дискусійному вечорі, де він ганебно провалився із своїм учнівським багажем, другого ж дня заніс до редакції статтю... і диво! Ту статтю Липовецький прийняв і негайно надрукував.

Це було тим більше давно, що Микитчук був на ножах із Липовецьким. Борис не помирився в "Плузі" за те, що йому весь час давали по носі, вбивали його намагання висунутися найвище за всіх, запосісти місце Танцюри, місце присяжного критика. Він перейшов до "Гарту" й перетягнув із собою ще деяких, між іншими, Волинця й Побережця.

І ще не ясно було Тарасові в цих темних хащах дискусії, в яку він нагло впав, мов муха в мед, — чи Липовецький підтримує "папашу", проти якого, власне, й спрямований був похід Миколи Костевича та його однодумців?

Здавалось би так, а отже ні! Так принаймні, відчував Тарас:

Європа, чи просвіта? Вчитися світової літаратури й мови, чи не вчитися? Сприймати європейську культуру, чи відгороджуватися?

Ну, це вже!., прости Господи... Хто каже, що ні? Ясно, які можуть бути дві думки, про що сперечатися?

Або ще нісенітніше: графоманство, чи висока кваліфікація, здобута наполегливою працею?

А отже, сперечалися, писали сотні статей, дотинали веселими й образливими дотепами одні одних, засипали наліпками: переверзійщина, воронщина і ще щось таке... Щ слова та ще якісь рогаті раппи, напостовці, форсоци, пролітфронти, — набирали значення страшної лайки. "Нова Генерація" ставала "новою дегенерацією", Полторацький — Полторадурацьким...

Ішов бій за початківця, за нього, Тараса.

Хоч Микитчук був таким самим початківцем, він, із властивим йому нахабством, натягнув машкару поважного метра й говорив задавачно, чванно про корисну утилітарну функцію пролетарського мистецтва й літератури, як знаряддя розвитку суспільної думки. Він втягнув у свою мову силу чужоземних слів, думаючи прикрити ними своє убоз-ство. Тарас скоро не захотів читати отакого нагромадження, як "моністичний стиль, як єдність ідеологічної художньої творчої методи та оформлення...*

Це так було далеко від тої втіхи, яку давало Тарасові мистецтво! Зовсім не треба бути начиненим незрозумілими слівцями, щоб його відчувати.

Душа його ненавиділа сірість і нудоту звичайности, по-всякденности. Абсолютно не терпіла трафарету, повторно-сти. Жадала чудного, казкового.

Власне, в кожній душі це закладено, але в його — гіпертрофічно. В чудесному світі книжки він напивався, мов у цілющому джерелі, й тамував згагу до чуда. Книжка для нього сама вже була чудом, бо вона часто показувала той самий світ, що й він бачив, але через якісь несподівані призми. І що більше чуда, індивідуальної неповторності! було в книжці, тієї невлучимої ароматичности, то більше розкошувала душа.

Так змалку навчився він розпізнавати талановиті книжки від сміття, що лежить у друкованих рядках. Якщо книжка заводить у інший світ, — вона хороша.

І з нього досить було цього критерію. Щодалі, він усе більше не хотів читати возів задрукованого паперу, повного цих нікчемних, смішних, словесних боїв.

Його поривала геніяльна стихійність і неутерта логіка блискучих памфлетів отого буревійного Хвильового з крилатими бровами. Хвильовий умів заводити в інший, фантастичний світ; Хвильовий бачив його по-своєму і несамовито сміливо рушив у бій проти пігмеїв, що навратилися залити все довкола, а самі не вміли нічого іншого, як малпувати московські зразки. Геть від товстозадої міщанки, задри-панки-Москви, — чи може бути коротше й різкіше?

Хвильовий ударив на сполох на всю Україну, а в їх місті, як вірний, непомильний дзвін, озвався їх унікальний, неповторний, енциклопедичний Микола Костевич.

Тарас же захоплювався одними, а себе почував отим самим неуком, проти якого вони пустили свої огненні стріли. Так, він не знає чужих мов, не має літературної підготовки, не знає клясиків світової літератури — і лізе в письменники.

Чи винен він, що ніхто не керував його читанням? Серед книжок він виріс, але що з того? При тій жадобі до читання, яка була в нього з дитинства, він міг би усе перечитати, усіх клясиків, якби був хто коло нього і не вважав цю пристрасть за виграшку. А на що пішов запал цієї пристрасти? Скільки він перечитав "Хуторських придабашок веселих бабів Палажок" та "Сім кіп гречаної вовни*...", замість клясичної літератури! Читав, що бачив, а тепер бореться із злиднями і не має змоги дозволити собі розкіш читання, крім обов'язкового мінімуму.

Чого ж вони так чванливо й так глумливо ставляться до цих виходців із низів, які ще й того не читали, що він? Щойно тепер вони могли б правильно поставити своє ознайомлення із літературою, коли б були за спиною "пан і мам".

Йому в тисячу раз симпатичніший і рідніший Пилипенко, який усім цим неукам і початківцям хоче стати за тата й маму, який вишукує, підбадьорює, сприяє ростові отаких, як він. Де ж візьмуться відразу ці рафіновані, коли до них, Тарасів, будуть з такою погордою ставитись?

Але тоді й Липовецький разом із Пилипенком? Це вже Тарасові щось не по духу...

Так борсався Тарас між одними й другими. Захоплювався одними, а сам був у таборі других.

II,

З'явилися нові люди, але не всі з'їхалися. Так, не приїхав Серафим Кармеліта. Його не було в місті й голосу про себе не подавав він. Лежав йому якийсь лист, його тут може кому й бракує, а може хто й сумує за ним... Та його нема. *

Після літніх вакацій Неля здалася Тарасові ще кращою, ще більше нагадувала вона йому якусь грецьку античну голівку. Вона засмагла, лискуче волосся зробилося чомусь біліше, сині очі ще синіші. Вона й Килина радо зустрічалися з Тарасом, любили згадувати про Килинин "пекельно-геніяльний плян" і лютежський ліс.

І ні слова про листи.

Тарас був лицарсько-приятельський, завжди охоче відгукувався на всілякі задуми й починання, "виходи в світ", "пекельно-геніяльні пляни", — але без тіні залицяння. Неля те достойно оцінила й залюбки забігала до Тараса сама, із ним верталася додому і після вечірок вони ще довго не заходили до кубучу.

Вони завжди мали про що говорити, мали довір'я одне до одного й не спиняв їх страх чи сором висловлювати ті думки, які раптом родилися й вражали. Вони, як уміли, тягли й розсотовували нитки, які випускало життя.

Цієї осені в місті було багато літературних вечорів і кожен вечір неминуче зводився до літературної дискусії, що ще весною вибухла і тепер не вщухала, — як не на літературних вечорах, то десь на сторінках преси.

Виходили вони, початківці, з таких дискусій, начинені найрізноманітнішими ідеями. І мусіли те все переварювати, застосовувати до себе. Як звичайно, найбільше враження робив Микола Костевич, кожного, вони до нього міряли й такого другого не знаходили.

Крім того, вони завзято відвідували гукус, — гурток культури українського слова, — заснований при інституті. То був напівсеминар, напівтовариство, напів наукова інституція. Члени його зобов'язувалися стежити за чистотою своєї мови, листувалися з дописувачами своїх місцевостей, які за анкетами надсилали мовний матеріал, розширювали лексику, особливо в спеціальних галузях, а для цього робили переклади з чужих мов.

Членом гукусу був також і Микола Костевич. Заради цього до гукусу припливло багато закоханої в нього молоді. А хто ним не захоплювався? Він же навіть, як викладає стару українську літературу, то починаєш нею цікавитися, як найновішим перекладним романом.

Одного разу, вертаючись із засідання ту куса, Тарас і Неля не могли не постояти й не подивитися на безконечний ряд електричних вогнів^ що велетенським разком наміста оперезав місто. Простягався спочатку вниз, а потім угору на кілька кілометрів прямої, як стріла, вулиці. Як же не любити це місто?

— А ти знаєш, — пригадала собі в цю хвилину Неля. — Отой "Енко", що спричинився до літературної дискусії, не хто, як Поштаренко, отой, що працює в газеті й часто буває на зборах "Плуга".

— От, ненароком чоловік у історію літератури потрапив, — засміявся Тарас — А, власне, він не такий уже "енко". Має кілька книжок, сам по-європейському пристойний, часом навіть до діла висловлюється.

Під "енком" і вони також розуміли якогось хохлацького дядька з гопачисто-шароваристими вусами, — хоч і самі були з-під тієї самої квочки — "папаші", "з-під широкого пилипенківського кожуха вилізли", як любили насміхатися Хвильовий та Зеров.

— Кажуть, що "папаша" розводить "енків<